Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

ПРИКАРПАТСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

збірник наукових праць

науково-практичне юридичне видання

Випуск 3 (62)

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

У збірнику висвітлюються результати наукових досліджень проблем сучасної правової науки, зокрема актуальних питань теорії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права, процесуальних та комплексних галузей права, правозастосовної практики, правової освіти, а також інші аспекти правової політики держави.

Для наукових та науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів, здобувачів, практичних працівників, студентів, курсантів та всіх зацікавлених осіб.

Головний редактор:
Цуркан-Сайфуліна Юлія Василівна – д-р юрид. наук, професор

Заступник головного редактора:
Сафончик Оксана Іванівна – д-р юрид. наук, доцент

Відповідальний секретар:
Ковальчук Сергій Олександрович – д-р юрид. наук, доцент

Редакційна колегія:
Некіт Катерина Георгіївна – канд. юрид. наук, доцент
Гавриш Наталя Степанівна – д-р юрид. наук, доцент
Латковський Павло Павлович – канд. юрид. наук, доцент
Глиняна Катерина Михайлівна – канд. юрид. наук, доцент
Мазуренко Світлана Вікторівна – канд. юрид. наук
Dr. Michael Geistlinger – професор (Австрія)
Bernd Wieser – д-р юрид. наук, професор (Австрія)
Emre Sencer – д-р, професор (США)

Відповідальний за випуск:
О.П. Головко

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.
Рекомендовано до друку та поширення через
мережу Internet вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 30.06.2025 р. (протокол № 9)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)
Офіційний сайт видання: www.pjv.nuoua.od.ua
Мови розповсюдження: українська, англійська, польська,
німецька, французька, болгарська, румунська.

Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник»
зареєстровано суб'єктом у сфері друкованих медіа
Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення
(Рішення № 1414 від 25.04.2024 року. Ідентифікатор медіа R30-03384. Суб'єкт у сфері друкованих медіа –
Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська дорога, 23, 65009,
м. Одеса, e-mail: vstup@onua.edu.ua, Тел.: (048) 719-88-01).
Внесено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з юридичних наук відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 р. № 409

ISSN 2305-0314 (Print)
ISSN 2664-6234 (Online)

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2025

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.5.071
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.1

В. Б. Сухомлин
orcid.org/0000-0002-7817-5316
кандидат наук з державного управління, доцент,
ректор
Академії праці, соціальних відносин і туризму

А. А. Настюк
orcid.org/0000-0002-2014-1084
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Академії праці, соціальних відносин і туризму

ВПЛИВ КОМУНІКАЦІЇ МІЖ ВІЧЕМ ТА КНЯЗІВСЬКОЮ ВЛАДОЮ НА РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ПІСЛЯ ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТИЯНСТВА

Постановка наукової проблеми. Прийняття християнства в Київській Русі стало фактором, який вплинув не тільки на зовнішню, але й на внутрішню політику в Київській Русі. Це не оминуло питання сприйняття народом своїх князів та ставлення князів до свого народу, що мало б вплинути на правила їхньої комунікації.

У своєму дослідженні ми взяли ранній християнський період після хрещення Русі, пов'язаний із правлінням від Ярослава Володимировича до Ігоря Олеговича, оскільки в цей період саме у містах починає посилюватися християнське світобачення, що, в свою чергу, мало б внести зміни в комунікацію між народом та князем.

Велике значення в комунікації народу із владою має прийняття Руської правди. Завдяки нормам Руського права встановлюються правила взаємовідносин княжими підданими між собою і іноземцями, які прибували в Київську Русь. Це, в свою чергу, дає можливість людям звертатися до князя або його представників із скаргою про порушення прав на життя, здоров'я, майно та вимагати для тих, хто порушив встановлені князем правила, покарання у вигляді сплати певної суми в залежності від нанесеної шкоди. Але не всі питання порушувала Руська правда.

Після прийняття християнства в Київській Русі через посилення міст починається процес зростання ролі віча, яке представляло інтереси свого міста та підконтрольних йому територій. Віче, для відстоювання свої інтересів, налагоджувало комунікаційні зв'язки із князівською владою. Воно зверталося безпосередньо до князя в питаннях, які не регулювалися княжим правом або ж рішення князя не співпадало з інтересами віча і потребувало вирішення його через двосторонні перемовини.

Для нашого дослідження важливо встановити динаміку зміни комунікації народу із князем в Київській Русі. Для цього слід проаналізувати те, хто і в яких випадках звертався до князя, як реагував князь на дане звернення і які були наслідки його відмови у вирішенні зазначеної проблеми.

Більш поглиблене дослідження даної теми дасть нам змогу краще пізнати природу взаємодії влади та народу.

Оцінка стану наукового дослідження. У Київській Русі у християнський період питань комунікації населення із князівською владою торкалися у своїх роботах: Грушевський М.С., Брайчевський М.Ю., Войтович Б.О., Котляр, М. Ф. Смолій В.А., Шевченко А.Є., Кудін С.М. та інші.

Досліджуючи дану тему ми зіткнулися з проблемою недостатньої кількості джерельних даних, які б дали можливість більш глибоко проаналізувати динаміку становлення діалогу між народом та князем. У літописних джерелах прослідковується необ'єктивна викладка подій, яка перебільшує оцінку дій одних князів та занадто критикує діяльність інших, що ускладнює аналіз їх взаємодії із вічем, коли останнє зверталося до них.

Метою нашого дослідження є виявлення та порівняння джерельних даних, які розкривають події, пов'язані із налагодженням комунікації жителів Київської Русі із князівською владою після прийняття християнства, починаючи від Ізяслава Ярославовича по приходу до влади Ігоря II Олеговича, з метою їх аналізу та виявлення тенденцій їхньої взаємодії, що дасть нам можливість в майбутніх дослідженнях більш об'єктивно досліджувати дане питання та розробляти нові підходи до його вивчення і розвінчання стереотипів.

© В. Б. Сухомлин, А. А. Настюк, 2025

Виклад основаного матеріалу У 1068 році Київського князя Ізяслава Ярославовича та його братів Святослава і Всеволода розбили половці. Князь Ізяслав разом із Всеволодом відступив до Києва [1, с. 71, 72]. Кияни та жителі околиць, бачучи як половці розоряють їхні землі, звернулися до Ізяслава та Всеволода, щоб ті надали їм зброю та коней, щоб вони могли протистояти половцям. Ізяслав вислухав звернення до киян але вирішив його не виконувати і не надав їм ані зброї, ані коней [2, с. 50]. Ці дії князя призвели до невдоволення народу та висунення звинувачення воєводі Коснячко, нібито саме його невміле управління призвело до поразки в битві проти половців і, що саме він умовив князя не давати киянам зброю та коней. Частина віча прийшла до думки звільнити полоцького князя Всеслава, якого тримав в ув'язненні Київський князь Ізяслав. Інша частина киян відправилися до двору князя Ізяслава і почали вимагати у нього суд над воєводою Коснячко та над іншими вельможами. Князь Ізяслав не пішов на компроміс з повстанцями і відмовився судити своїх вельмож. Вони ж, побачивши, що починається повстання проти них, звернулися до князя Ізяслава і порекомендували йому швидко доставити до них Всеслава, щоб кияни не змогли його проголосити своїм лідером. А якщо Всеслава не мали змоги транспортувати до Ізяслава, то бояри пропонували його вбити, щоб повстанці не могли звернутися до нього з проханням їх очолити. Ізяслав вислухав своїх бояр і висловився, що братовбивцею він не буде. Так як до поради бояр Ізяслав не дослухався, Всеслав опинився в руках повстанців, які звільнили його і почали словесно ображати князя Ізяслава. Вельможі князя зрозуміли, що ситуація повністю вийшла з під контролю, тому вони звернулися до нього і порадили йому тікати з Києва. Князь не став ігнорувати порад своїх вельмож і втік із міста разом із братом Всеволодом. Кияни звернулися до полоцького князя Всеслава з проханням, щоб той став Київським князем. Майно князя втікача кияни розграбували [3, с. 158, 159], [4, с. 120, 121].

Ці події вказують на цілий ряд звернень до князя як до арбітра двох протилежних таборів з різними варіантами вирішення кризи. Один табір був представлений київським вічем, яке висунуло князю своє звернення, суть якого зводилася до надання народу зброї та коней і продовженню наступальної війни проти половців. Другий табір складався з вельмож Великого князя Київського, які зайняли позицію щодо того, що зброї та коней народу видавати не потрібно і, ймовірно, прагнули відсидітись у Києві [5, с. 142]. Фактично князь став арбітром, який мав знайти компромісне рішення, щоб зупинити ескалацію конфлікту в Києві між таборами. Він дослухався до порад своїх вельмож і відмовив представникам віча в їхніх вимогах. Дії князя вивели конфліктну ситуацію на новий рівень. Прихильники віча вирішили здійснити самосуд над воєводою, звільнити полоцького князя, який був ув'язнений Київським князем. Крім того, віче звернулось з новою вимогою до князя Київського, щоб він судив воєводу та інших своїх вельмож, які, на думку віча, були винні в поразці проти половців. Київський князь знову відкинув їхнє звернення з вимогою, цим самим піднявши його на вищий рівень ескалації [6, с. 166, 167]. Віче після другої відмови князя посилило свою радикалізацію. Якщо раніше прояви невдоволення були направлені на воєвод і бояр князя Ізяслава, то небажання його притягнути до відповідальності за їх непрофесіоналізм призвів до посилення критики самого Київського князя. Його небажання вести конструктивний діалог з вічем призвело до того, що виступ проти княжих бояр став перетворюватися на анти князівський виступ. Тобто під удар попадав сам князь. Бояри Київського князя, бачучи всю небезпеку ситуації, звернулися до князя з пропозицією ні в якому разі не дати можливості киянам звільнити полоцького князя, щоб у повстанців не з'явився представник дому Рюриків. Небезпека полягала в тому, що якщо повсталих очолить полоцький князь, то бунт переросте в міжкнязівську боротьбу представників дому Рюриків за Київський стіл. Бояри вказували князю Ізяславу про необхідність ліквідації Всеслава Брячиславовича, якщо його не можна буде доставити до Ізяслава і буде загроза його звільнення прихильниками віча. Князь Ізяслав відкинув пропозицію бояр і відмовився вбивати родича. Із-за пасивності і нерішучості дій Київського князя Всеслав був звільнений вічем. Ескалація досягнула критичного рівня. Бояри знову звернулися до князя і довели до нього, що ситуація щодо питання утримання контролю за Києвом уже не актуальна, так як вона вже неконтрольована. Нове питання, яке набуло актуальності, стоїть у виживанні князя та його оточення. З цією метою слід негайно організувати операцію по евакуації князя і його людей із міста. Князь Ізяслав, розуміючи всю загрозу для нього, приймає рішення дослухатися до своїх бояр та тікає з міста [7, с. 94–96].

Як тільки князь покинув Київ, віче звернулось до полоцького князя і запропонувало йому стати новим Київським князем. Всеслав погодився на пропозицію киян і зайняв Київський княжий стіл [8, с. 71].

У 1069 році Ізяслав разом із польськими військами на чолі з Болеславом II рушив на Київ. Всеслав Брячиславович, бачучи загострення ситуації, утік від киян в полоцьку землю, відмовившись від титулу Київського князя [9, с. 271]. Кияни, втративши свого нового князя і боячись погрому Києва з боку поляк та помсти Ізяслава, зібрали віче і виробили стратегію виходу з даної кризи. Віче звернулося до братів Ізяслава, Чернігівського

князя Святослава і Переяславського князя Всеслава, щоб ті довели пропозицію віча до Ізяслава. Віче визнало за собою провину і готове було просити пробачення. Воно категорично було проти приходу в Київ поляків, які могли його розорити. Вони пропонували Ізяславу прийти в Київ і як їхній князь не допустити розорення міста поляками. Якщо Ізяслав не захистить Київ від розорення, то кияни підпалять місто і іммігрують в грецьку землю [10, с. 103].

Коли брати доводили до Ізяслава прохання киян, то висловили і свою позицію, яка зводилася до того, що якщо Ізяслав піде з поляками розоряти Київ, то вони самі із зброєю виступлять проти нього. Ізяслав, вислухавши звернення до нього киян та його братів, пішов їм на зустріч і не дав полякам розорити Київ. Каральні дії Ізяслава проти бунтівників теж не мали масштабного характеру. Було страчено тільки 70 людей (11, с. 93). Комунікація між киянами та Ізяславом і врахування князем побажань киян дала можливість запобігти розоренню міста та повернення на княжий Київський стіл Ізяслава Ярославовича. Отже через звернення киян до князя щодо встановлення миру та повернення Ізяслава в Київ правити спасло столицю. Фактично брати князя стали гарантами домовленості між київським вічем та Ізяславом і посилили позиції віча в переговорному процесі, не давши Ізяславу йти радикальним шляхом.

Віче домовилося з Ізяславом, за посередництва його братів Святослава та Всеволода, що він поверне собі свій княжий стіл, але за це не буде суворо карати повстанців.

Ми прослідковуємо тенденцію, що Ізяслав втратив підтримку київського віча із-за своєї непоступливості і його кияни готові були терпіти тільки під тиском загрози сили. Наслідком неможливості налагодити конструктивну комунікацію із вічем стало те, що Ізяслава прогнали із Києва його брати у 1073 році [12, с. 62]. Ми вважаємо, що якби Ізяслав мав підтримку киян, його брати не наважилися б виступити проти нього.

При Святополку II у 1097 році склалася критична ситуація, яка призвела до звернення київського віча до свого князя. Суть ситуації полягала в тому, що Святополк за доносом Давида Ігоровича, осліпив Василька Ростиславовича. Осліплення князя викликало невдоволення діями Київського князя в роду Рюриків і була створена коаліція із князів Володимира Всеволодовича та Давида з Олегом Святославовичами, які рушили на Київ, щоб захопити його та покарати Святополка. Святополк вирішив втекти з міста але кияни його не випустили і звернулися до нього з вимогою, щоб той замирився із своїми братами. Святополк дослухався до волі київського віча і почав перемовини із своїми двоюрідними братами і замирився з ними. Фактично віче виступило проти свого князя і заборонило йому покидати місто. Звернення киян до Святополка II можна розцінювати не як прохання, а як вимогу. Віче вважало, що один із обов'язків князя захищати місто, а він своїми діями спричинив загрозу для нього, спровокувавши інших князів. І замість того, щоб замиритися з братами і спокутувати свою провину перед братами Святополк прийняв рішення покинути місто і залишити киян один на один із супротивниками Київського князя, що для киян є не допустимо. Тому віче звернулося до князя і висловило свою волю щодо того, що той, створивши проблеми, мав їх вирішувати, а не втікати. Звернення віча було виконано. Місто не було піддано штурму і розоренню. Звернення киян підкріплювалося тиском з боку київського віча [13, с. 330–331].

Ми припускаємо, що причиною погіршення відносин між Ізяславом та Святославом могли бути розбіжності стосовно Новгорода, де Володимир посадив свого сина, ігноруючи пріоритетне право Ізяслава на Новгород [11, с. 97].

Після смерті Святополка в 1113 році в Києві відбулось віче, на якому, всупереч княжого права, був вибраний Володимир Всеволодович [14,с.123]. Після рішення віча до Володимира прибула делегація із зверненням, що той має прибути в Київ та прийняти Київський стіл, ставши Великим князем Русі. Володимир вислухав до нього звернення і, розуміючи, що Давид Святославович має більше прав на Київ і, якщо він прийме пропозицію киян, то це спричинить війну між ним та Давидом і Олегом, тому відмовив. Київське віче не влаштовувало те, що Київський стіл згідно княжого права мав зайняти Давид Святославович Чернігівський, як найстарший представник роду Рюриковичів. У місті почалися заворушення. Був розгромлений дім тисяцького Путяти та тих, хто підтримував Святославовичів. Під час повстання були вчинені напади на євреїв з метою зведення рахунків, так як останні в торгівлі завдали киянам шкоди. Володимир, дізнавшись про заворушення, прибув до Києва. Представники київського віча звернулися до Володимира Всеволодовича Переяславського князя вдруге, прохаючи його зайняти Київський стіл. Київське віче вказало на те, що якщо Володимир не погодиться, то кияни будуть невдоволені його рішенням і почнуть ще більше бунтувати, що призведе ще до більшої ескалації конфлікта і наслідками можуть бути напади на княжі двори, церкви та княжих людей включно. Зі слів представників віча небезпека загрожувала навіть невістці Володимира [15, с. 121]. Також віче вимагало вирішити питання з євреями, які підтримували покійного князя Святополка II і конфліктували з багатьма киянами. Князь Володимир, боячись, що якщо він відмовиться, то ситуація взагалі вийде з під контролю і бунтівники розорять церкви, княжий дім і завдадуть шкоди його людям та невістці, які

перебували в Києві. Друге звернення киян до Володимира більше було схоже не на прохання, а на ультиматум і шантаж. У цьому питанні ми бачимо, що княже право уступало вічевому [2, с. 54–55], [4, с. 211–213].

Дане рішення було прийняте князем Володимиром Всеволодовичем після смерті Святополка. У Берестові князем було скликане зібрання, де взяв участь Київський тисяцький Ратібор, Белгородський тисячник Прокопій, Переяславський тисячник Станіслав та інші.

Ймовірно саме в даний час кияни звернулися до Володимира Мономаха із скаргами, що стосувалися занадто кабальних умов погашення боргів у лихварів. Ми вважаємо, що саме дана ініціатива призвела до пом'якшення умов у відшкодуванні боргів. Ці зміни були внесенні в Руське законодавство в Устав Володимира, що набуло відображення в Просторовій Руській правді. У зазначений Устав внесено обмеження в максимальній сумі від ціни боргу, яку кредитор міг вимагати від боржника. Зміни не стосувалися тільки сум, де процентна річна ставка не перевищувала 10 кун з гривні. Були збільшені строки повернення боргу у зв'язку із втратою грошей або товару не із вини купця. Посилено відповідальність до недобросовісних боржників. Пріоритетність в поверненні боргу належала князю, після нього іногороднім купцям і після них місцевим кредиторам [16, с. 37–38].

Також в Уставі Володимира внесені норми по регуляції відпрацювання боргу закупами. Було встановлено, що закуп не є холопом і безпідставно не можна приміряти до нього насилля або продавати його. Були встановлені межі, за які господар закупа не міг порушити без настання юридичних наслідків. Якщо він це здійснював, то його карали штрафом або списанням боргу закупа [16, с. 104–105], [17, с. 26].

Слід зазначити, що ці нововведення шкодили заможним прошаркам населення, які, користуючись бідністю або скрутним становищем населення Русі, наживалися на їхніх проблемах, та тим, що бідняки не мали можливості ефективно захистити свої інтереси в правовому полі.

На нашу думку саме через віче, користуючись повстанням в Києві і страхом заможних груп, що їх теж пограбують та вб'ють, вдалося заставити заможні прошарки населення піти на поступки.

Чому князь Володимир не застосував силу, а пішов на поступки простих людей і змінив правове поле відшкодування боргів більш на користь простих народних мас? Можливо князь хотів заручитися підтримкою простих людей, щоб посилити свій вплив на віче через ослаблення впливу еліт на простий народ. Князь став виступати поборником прав та інтересів боржників перед їх кредиторами, які без сумніву були із заможних прошарків населення. Своїми діями він ослабляв можливість еліт безкарно зловживати в накопиченні своїх багатств. Князь ставав в очах простих людей захисником від лихварського беззаконня.

Якщо боржникам або закупам всупереч княжого права намагалися нашкодити їх інтересам, то вони отримували право звернутися до представників князівської влади і отримати захист своїх прав. Даний Устав в більшій мірі чим Правда Ярослава та його синів захищав інтерес боржників, посилюючи правову регуляцію в питаннях відшкодувань боргів.

Ми вважаємо, що дані зміни в законодавстві є результатом комунікації між князем та київським вічем. Володимир отримав підтримку киян, але мусив піти на ряд поступок і закріпити це в княжому законодавстві.

Після смерті Великого князя Мстислава київське віче у 1132 році звернулося до його брата, Переяславського князя Ярополка, і запросило його на князювання в Київ. Ярополк погодився і став Великим князем Русі [6, с. 286], [7, с. 157].

У 1048 році Київським князем, згідно заповіту Всеволода Ольговича, мав стати його брат Ігор II. Але у киян були питання до адміністрації колишнього князя (Ратша та Тудор), яка сприяла розоренню киян і кияни хотіли отримати гарантії, що новий князь буде судити по закону і не буде вчиняти насилля і суддів обиратиме тих, на кого вкажуть люди. Князь також обіцяв, щоб по суду не брали більше встановленого згідно уставів батьків та дідів. Ці вимоги князь Ігор обіцяв виконати, цілуючи хрест.

Після того, як князь не дав киянам убити Ратшу та Тудора і розорити їх маєтки та став порушувати раніше укладені домовленості із вічем, кияни таємно покликали на князювання Ізяслава. Коли той прийшов до Києва і вступив в бій із Ігорем, кияни під час битви перейшли на бік Ізяслава і вдарили по військах Ігоря. Ігор програв битву та потрапив у полон [4, с. 282–287]. Пізніше у 1147 році київське віче прийняло рішення стратити Ігоря II. Не дивлячись на те, що Великий князь не санкціонував страту Ігоря, кияни витягнули його із тюрми і за його беззаконня стратили. Випадок з Ігорем, з одного боку, вказує на те, що буде із ним, коли той порушить свої домовленості, укладені із вічем, а з другої сторони вказує також, що князь не в повній мірі контролює свій народ, який може йти в супереч волі князя Київське віче стратило князя Ігоря II за злочини, які той вчинив, будучи Київським князем [4, с. 310–212], [18, с. 399–400].

Отже віче зверталося до князя або його старшого родича, щоб запросити на князювання або завоювати для нього княжий стіл в іншому князівстві, ігноруючи княжу систему розподілу столів, що призвело до порушень спадкування як лествінічної системи спадкування, так і майорату.

Відбуваються випадки, коли князя ув'язнюють на певний час, беручи фактично його в заручники. Іноді порушення системи успадкування княжих столів могло викликати внутрішні протистояння в місті, коли одні підтримували одного князя, а інші хотіли призвати іншого. Так по смерті Святополка II в Києві зіткнулись прихильники Володимира та Давида. У таких випадках переможці грабували переможених, виганяли їх із міста або навіть вбивали своїх опонентів [4, с. 212].

При зверненні віча до князя йому у провину могли ставити неналежне виконання ним або його людьми судових функцій. Князю могли висунути претензію, що він погано виконує військові функції або його воєводи і навіть звинуватити в боягузтві під час бою.

Коли князь ігнорував звернення до віча, то віче могло самостійно прийняти рішення про покарання князя. Покарати князя віче могло його вигнанням, вбивством його та його людей. Віче могло пограбувати князя і його людей.

Тенденція кризи в комунікації між владою та підданими не була характерною виключно для Київської Русі. Розглядаючи взаємодію англійського королівського правлячого дому Плантагенетів та їх аристократії теж прослідковуються проблеми комунікації аристократії із королем. Нездатністю влади вирішити конфліктні протиріччя і адекватно відреагувати на звернення англійського дворянства призвело до виникнення цілого ряду державних криз.

Іоанн Безземельний не зміг налагодити комунікацію із дворянами, ігноруючи їхні вимоги. Це призвело до втрати територій у Франції, прямого конфлікту між королем та знаттю (Перша баронська війна) по результату якого він був змушений уступити вимогам англійських дворян та підписати Велику хартію Вільностей у 1215 році, що ослабила його владу. Коли король відмовився дотримуватися взятих на себе зобов'язань, то це призвело до продовження війни і навіть виникла ідея замінити Плантагенетів на Капітінгів, запросивши французького принца, але смерть Іоанна призвела до вироблення компромісної позиції згідно якої владу успадкував його син, Генріх III, який теж вступив у конфлікт з аристократами, які змушували його підписати Оксфордські провізії 1258 року. Це протистояння між королем та знаттю закінчилося другою баронською війною, за результатами якої Генріх III потрапив у полон до лідера опозиції Сімона де Монфора, який у 1265 році скликав перший парламент. І тільки завдяки своєму сину Едуарду I король зміг повернути собі владу. Син Едуарда I Едуард II теж вступив в декілька конфліктів із дворянами, які закінчилися тим, що Роджер Мортімер із жінкою короля Ізабеллою за підтримки англійських дворян усунули короля від влади і заточили його в тюрмі, де він помер при загадкових обставинах. Пізніше в конфронтацію із дворянами вступив король Англії Річард II. Це закінчилося тим, що короля усунули від управління та кинули за грати, де той помер, а Генріх IV Ланкастер проголосив себе новим королем. Ці події пізніше призвели до війни між Ланкастерами та Йорками (Війна червоної та білої троянди), великими втратами серед старого англійського дворянства та зміни династі [19, с. 36–39].

Завдяки цій комунікації до влади в Києві прийшов цілий ряд князів усуваючи своїх конкурентів. Всеслав Брячиславович за підтримки київського віча у 1067 році став на короткий період Київським князем. Ізяслав Ярославович домовився із київським вічем повернутись до них знову князем у 1069 році. У 1113 році київське віче домовилось, що їхнім князем стане Володимир Всеволодович, ігноруючи права на Київ згідно княжого права, Давида Святославовича. У 1132 році кияни запросили до себе Ярополка Володимировича, ігноруючи права як Ізяславовичів, так і Святославичів та старшого сина покійного Київського князя Всеволода Мстиславовича. У 1146 році київське віче домовилося з Ізяславом Мстиславовичем, щоб він за їх підтримки скинув з Київського столу Ігоря Олеговича та зайняв його місце.

Але на відміну від Русі в Англії ще довго не було випадку, коли із-за санкцій народу був страчений король. Едуард II, Річард II, ГенріхVI, Едуард IV померли в ув'язненні і достовірно не відомо як вони померли. Крім того перераховані королі стали жертвами узурпаторів, які їх змістили. Річард III загинув у бою. Ні один із них не був офіційно засуджений народом та страчений, як це сталося із Великим князем Ігорем II Олеговичем у 1147 році. Його стратили за рішенням віча по причині беззаконних дій з боку князя всупереч волі Великого князя Русі. В Англії короля змогли відкрито стратити перед народом за рішенням парламенту тільки у 1649 році по причині беззаконня з його сторони [20, с. 215]. Ймовірно, в Англії таємно страчували переможених королів ті, хто претендував на їхню владу. Едуард II, Річард II, ГенріхVI, Едуард IV стали жертвами боротьби за королівську владу. Цинічним являється те, що їх убили родичі. Ізяслав зумів двічі повернути собі Київ. Він зміг домовитись із киянами навіть при тому, що вони його не долюблювали. Ізяслав не дав наказу убити свого родича Всеслава Брячиславовича, коли той загрожував його владі. Він мотивував це небажанням брати гріх на душу. Ізяслав зміг пробачити свого брата Всеволода за зраду і навіть не забрав у нього князівства. А коли на його брата зрадника напали князі ізгої, то він відправився йому на допомогу і загинув у битві. А чи міг так поступити Едуард IV? Едуард II

пробачив зраду своєму брату Джорджу? Всеслав та Ізяслав II скинули своїх попередників, але не вбивали їх. Володимир та Ярополк II взагалі зайняли стіл мирним шляхом. Всеслав, Ізяслав, Володимир, Ярополк II, Ізяслав II не прийшли на крові, а змогли домовитись із київським вічем. Ігор II став першим страченим Великим князем Русі в досліджуваний період.

В Англії із представлених нами монархів тільки Генріх III зміг після усунення його від влади та ув'язнення залишитися в живих та повернути собі владу. На Русі не була поширена практика вбивств представників дому Рюриків. Ми вбачаємо в цьому те, що народ не любив братовбивць і після вбивства свого конкурента важко було підтримувати позитивну комунікацію із вічем. Смерть в бою конкурента допускалась, але не страта полоненого.

Порівнюючи вище наведені приклади комунікації влади та народу ми не можемо не помітити тенденцій, що після прийняття християнства відбувався поступовий процес посилення віча та ослаблення князівської влади. Князі Володимир і Ярослав видали церковні статути, що дозволило створити церковні суди та зробити Номоканон джерелом Руського права. Церковні суди отримали свою юрисдикцію і взяли під свій контроль правову регуляцію сімейних відносин [21, с. 35–40].

Крім того християнська етика почала міняти світобачення язичників не тільки в народі, але й в княжій родині Рюриків. Церква засуджувала братовбивство і це змінило правила між князівської боротьби. Князі в боротьбі один з одним потребували підтримки віча, яке все більше зверталося до князівської влади не з позиції прохальної сторони, а як вимагачі.

Ми прийшли до думки, що проблеми комунікації народу і влади не були виключно притаманні Русі. У Середньовічній Англії теж прослідковувалася дана проблема, але вона мала свою специфіку. Якщо на Русі велике значення в стабільності влади залежало від віча, то в Англії від великої аристократії Поява в Англії парламенту є спробою переведення комунікації королівської влади і народу на зовсім інший більш якісний рівень [22, с. 92].

Якщо на Русі ключовим завданням для князя слід було підтримувати гарні відносини із містами, то в Англії королі мали дослухатися до волі аристократії. Безкомпромісність влади в діалозі із підданими вела до усунення правителя від влади.

Висновок. Проаналізувавши та порівнявши вище наведені приклади ми прийшли до думки, що після прийняття християнства комунікація між князем та вічем будувалася на принципах взаємовигоди та поваги інтересів кожної із сторін. Разом із тим прослідковувалася тенденція ослаблення позицій князівської влади та посилення віча.

Через комунікацію із князівською владою і відстоюванням віче своїх інтересів відбувається процес впливу вічевого права на княже. Відбуваються випадки, коли князі визнають свої помилки і ставлять інтереси народу вище своїх власних. Прикладом є Святополк Ізяславович, який під тиском віча та церкви пішов на перемовини про мир із родичами.

Проблеми комунікації влади та підданих відбувалися не тільки в Рюрик, але й в Плантагенетів. На відмінну від Англії на Русі комунікація народу та влади відігравала більше значення, чим встановлені державою закони, так як могла їх ігнорувати, при необхідності опираючись на силу. Якщо в Англії йшла комунікація влади із дворянством, то на Русі крім вельмож в комунікації брали участь більше прошарків суспільства через віче. Дана комунікація могла ігнорувати княже право, коли воно йшло всупереч інтересам віча, що породжувало беззаконня. Князь міг не по праву домовитись із народом та стати їхнім князем, ігноруючи як лествінічну систему спадкування, так і майорату, який поважався у феодальній Англії. Але такий підхід призводив до множинності конфліктів між представниками династії Рюриків, які намагалися переманити людей на свою сторону, що призводило вже до внутрішнього конфлікту в князівстві при розподілі його на фракції, кожна з яких підтримувала свого князя.

Ми прослідковуємо тенденцію, що після прийняття християнства в Києві авторитет княжої влади ослаблюється, а роль віча посилюється, що простежується в комунікаціях між ними. Князі змушені підтримувати постійну комунікацію із народом, реагуючи на звернення та виправляючи свої помилки. Легітимність влади стала визначатися не княжим законом, а силою і любов'ю народу. Для народу головним було те, що князь мав бути з роду Рюриків, а хто саме – це питання вже було дискусійним. Потребуючи підтримки народу князі мусили йти їм на поступки та вести м'яку політику по відношенню до народу. В іншому випадку їх могли вигнати із міста та запросити нового князя, підірвати їхню репутацію, ув'язнити, пограбувати або навіть убити.

Комунікація між народом та князівською владою впливала і на законодавчу діяльність князів. Князівська влада під тиском віча видає звід законів «Руська правда», які частково гарантують чітке правове регулювання спорів без зловживання князівських судів щодо сум відшкодування збитків, встановлення обмежень щодо зловживань в сфері регуляції надання коштів або інших матеріальних благ під відсотки в борг та правила їх відшкодування. Впровадження даних норм поведінки зменшували напруження в суспільстві.

Література

1. Марченко Михайло Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали.Монографія. Київ: Видавництво «ПРОМІНЬ», 2012. 208 с.
2. Микола Аркас. Історія України-Руси. Краків: «Накладом Ольги Аркасової». 1912. Друге видання. 424 с.
3. Полное Собраніе Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербургъ:Типография Эдуарда Праца, 1863.Т. 15 296 с.
4. Татищев В.Н. Исторія Российская с самыхъ древнихъ временъ. Москва: Напечатано при Императорскомъ Московскомъ Уневеситете, 1773. Т. 2. 536 с.
5. Полное Собраніе Русскихъ Летописей. Псковскія Софіевскія летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца,1851. Т. 5. 275 с.
6. Полное Собраніе Русскихъ Летописей. Летопись по Лаврентиевскому списку. Издание третье. Санкт-Петербургъ:Синодальная типографія, 1897. Т.1. 632 с.
7. Полное Собраніе Русскихъ Летописей. Именуемый Патріаршею или Никоновскою летописю. Санкт-Петербургъ: Типография Эдуарда Праца,1862. Т.9. 256 с.
8. Михайло Грушевський. Очеркъ исторій кевской землиотъ смерти Ярослава до конца xiv столетія. Кіевъ: Типографія императорскаго Универснтета Св. Владиміра В. І. Завадзкаго. Б.Васильковская. 1891. 520 с.
9. Полное Собраніе Русскихъ Летописей. Ипатьевская Летопись. Санкт-Петербургъ:Типография Эдуарда Праца, 1843.Т.2. 391 с.
10. Полное Собраніе Русских Летописей. Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку. Санкт-Петербургъ.Типографія Императорской Академіи Наукъ., 1888.Т.3. 576 с.
11. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Львовская летопись. Типографія М.А. Александрова, 1910. Ч.1. Т. 20. 418 с.
12. Грушевський М.Ю. Історія України-Руси. Нью Йорк: «Книгоспілка». 1954. Т. 2. 633 с.
13. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Настюк А.А. Становлення та розвиток влади в Київській Русі в IX-XII ст. Вінниця:ТОВ «Твори» , 2020.468 с.
14. Котляр, Микола Федорович.Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ:Україна, 1996.238с.
15. Котляр, М. Ф. Смолій В.А.Історія в життєписах. Смолій. Київ: Час, 1994. 328 с.
16. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум / М. Ю. Бурдін, Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко; за заг.ред. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2021. 890 с.
17. Бонтлаб В.В.Настюк А.А.Особливості зародження інституту банкрутства в Київській Русі. Юридичний науковий електроний журнал. Юридичний науковий електроний журнал. № 4 2024 р. с. 22–27
18. Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
19. Історія Великої Британії: Навч. посібник для студентів факультету іноземнихмов денної та заочної форм навчання / укл.: І.І. Кривошея, О. В. Барвінок. КНТ, 2017. 206 с.
20. Грубінко А.В.Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Тернопіль: Видавничий відділ ТернопільськогоНПУ Володимира Гнатюка, 2010. 392 с.
21. Чайковський А.С. Хрестоматія з історії держави і права України. Київ: Юрінком Інтер. 2003. 656 с.
22. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ: Орлан. 2003. 307 с.

Анотація

Сухомлин В. Б., Настюк А. А. **Влив комунікації між вічем та князівською владою на розвиток держави та права в Київській Русі після прийняття християнства.** – Стаття.

Метою нашого дослідження є виявлення тенденцій розвитку комунікаційних відносин між вічем та князівською владою після прийняття християнства в Київській Русі.

Проаналізувавши літописні дані, нами було виявлено, що після прийняття християнства динаміка комунікації між народом та князем була збільшена. Найактивніше дані тенденції проявлялись в Києві та Новгороді.

Нами зазначається, що метою комунікації було виявлення проблем, які назріли в суспільстві і прохання до князя вирішити їх. Влада на думку народу мала виправити свої помилки і не допустити критичних загострень в суспільстві, що могли мати негативні наслідки не тільки для княжої адміністрації, але й персонально для самого князя. Комунікаційні відносини починають переходити від прохань віче до ультимативних вимог.

Ми прослідкували, що нездатність князя вчасно та об'єктивно відреагувати на звернення народу могло мати самі негативні наслідки, починаючи від нападів на його людей представників влади, розграбунку майна як князя, так і його вельмож, вигнання князя із міста, заборона йому покидати місто або країну, взяття князя та його сім'ї під варту та страта князя. Прослідковується тенденція продавлювання вічевих інтересів, ігноруючи волю князя. Вічеве право в деяких випадках мало більшу силу ніж встановленні норми княжого права. З'являлись випадки навіть ігнорування рішень князівських з'їздів, які виражали волю не окремої княжої сім'ї, а більшості дому Рюриків.

Здійснивши порівняння літописних даних нами було виявлено, що в цілому дім Рюриків зміг зберегти монополію на князівську владу, але питання персональної кандидатури стало питанням не княжої системи спадкування, а діалогу віча із претендентом на княжий стіл. Даний підхід змушував князівську владу підтримувати діалог з народом та відповідати цілому ряду критеріїв. Критерії могли бути наступні: князь мав любити та шанувати простий народ, а не тільки вельмож, ефективно захищати князівство від ворогів, не допускати конфліктів між княжими людьми та народом, проявляти особисту хоробрість в бою, чесно та відповідально здійснювати судові функції, не допускати аморальних дій, дотримуватися взятих на себе зобов'язань та інш. Порушення даних правил могло призвести до втрати князем поваги і любові до нього народом, що могло стати причиною втрати ним як княжого стола, так і життя, адже віче могло домовитись з іншим представником дому Рюриків та запросити до себе іншого князя, вигнавши свого.

Ключові слова: вічеве право, княже право, Плантагенети, Рюрики, віче, Великий князь Русі, лествінічна система спадкування, майорат, порівняльний аналіз.

Summary

Sukhomlyn V. B., Nastiuk A. A. **The Influence of Communication Between the Viche and the Princely Authority on the Development of the State and Law in Kyivan Rus after the Adoption of Christianity.** – Article.

Our research aims to identify trends in the development of communication relations between the viche (popular assembly) and the princely authority after the adoption of Christianity in Kyivan Rus.

Analysing chronicle data, we found that after the adoption of Christianity, the dynamics of communication between the people and the prince increased. These trends were most actively manifested in Kyiv.

We note that the purpose of communication was to identify problems brewing in society and to petition the prince to resolve them. According to the people's view, the authority had to correct its mistakes and prevent critical social escalations that could have negative consequences not only for the princely administration but also personally for the prince himself. Communication relations began to shift from requests of the viche to ultimatums.

We observed that the prince's inability to respond timely and objectively to the people's appeals could lead to the most negative consequences, including attacks on his officials, looting of property belonging to both the prince and his nobles, exile of the prince from the city, banning him from leaving the city or country, imprisonment of the prince and his family, and execution of the prince. A tendency to assert the viche's interests, ignoring the prince's will, is evident. Viche law, in some cases, held greater power than established princely law norms. There were even instances of ignoring the decisions of princely congresses, which expressed the will not of a single princely family but of the majority of the Rurikid dynasty.

By comparing chronicle data, we found that overall, the House of Rurik managed to maintain a monopoly on princely power, but the question of the personal candidate for prince became not a matter of the princely hereditary system but of dialogue between the viche and the claimant to the princely throne. This approach forced the princely authority to maintain dialogue with the people and meet a range of criteria. These criteria could include: the prince must love and respect the common people, not only the nobles; effectively defend the principality from enemies; prevent conflicts between princely officials and the people; demonstrate personal bravery in battle; administer judicial functions honestly and responsibly; refrain from immoral acts; keep his commitments, among others. Violation of these rules could lead to the prince losing the respect and love of the people, which could result in losing both the princely throne and his life, since the viche could make an agreement with another representative of the Rurikid house and invite a different prince, expelling the current one.

Key words: viche law, princely law, Plantagenets, Ruriks, viche, Grand Prince of Rus, rota succession system, primogeniture, comparative analysis.

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.2

А. С. Іванова
orcid.org/0000-0002-7394-9378
аспірантка кафедри цивільного процесу
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРЕДМЕТ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ОБМЕЖЕННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У ВІДВІДУВАННІ ГРАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА УЧАСТІ В АЗАРТНИХ ІГРАХ

Інститут доказування – це один з основних інститутів не тільки цивільного процесу, але й будь-якої іншої процесуальної галузі права. Це пов'язано з тим, що саме завдяки процесу доказування учасники та інші особи, які беруть участь у справі, доводять ті чи інші факти, тобто обставини справи [1, с. 319]. З цього слідує, що вирішення справи будується на встановленні обставин справи, яке здійснюється на підставі доказів. Саме тому для розуміння процесуальних особливостей справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних необхідним є здійснення детального аналізу особливостей доказування під час їх розгляду.

Саме тому метою цього дослідження є визначення особливостей доказування у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх шляхом встановлення предмета доказування у вказаних справах, адже, як правильно зазначає М. Й. Штефан, на встановлення предмета доказування спрямована вся доказова діяльність суду та учасників справи [2, с. 284].

Слід зазначити, що неодноразово предметом публікацій багатьох науковців, зокрема Грабовської О.О., Захарової О.С., Каламайка А.Ю., Комарова В.В., Штефан А.С., Штефана М.Й., ставали питання визначення предмета в цивільному судочинстві, водночас питання, висвітлене в цьому дослідженні, є новим і до цього в межах самостійної наукової роботи не піднімалось. Тому висвітлена тематика є актуальною для наукової доктрини, а також може бути використана в межах правозастосування.

Відповідно до ч. 2 ст. 77 ЦПК України предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення [3]. Своєю чергою судова практика, а саме висновки Пленуму Верховного Суду України у постанові «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» № 2 від 12.06.2009 визначають, що під час судового розгляду предметом доказування є факти, якими обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше юридичне значення для вирішення справи (причини пропуску позовної давності тощо) і підлягають встановленню при ухваленні рішення [4]. Цивільно-процесуальна доктрина водночас традиційно визначає предмет доказування як коло фактів матеріально-правового значення, що підлягають встановленню для вирішення цивільної справи по суті, тобто для вирішення питання про суб'єктивні матеріальні права та обов'язки учасників справи [5, с. 486].

При цьому, як зазначає О. С. Захарова, необхідний склад фактів предмета доказування визначається на підставі норм матеріального права, якими врегульовано спірні правовідносини [6, с. 14]. До схожої позиції схиляється і В. В. Комаров, зазначаючи, що коло обставин, на які посилаються учасники справи як на підстави своїх вимог і заперечень, або на які вказують інші особи, може бути різноманітним, а предмет доказування в конкретній справі цілком визначений. На його склад вказує норма матеріального права, що застосовується в конкретному випадку [7, с. 190]. Цю тезу доповнює А. С. Штефан, яка вказує, що предмет доказування формується індивідуально в кожній окремій цивільній справі, питання про включення до нього тих чи інших фактів вирішується, виходячи з усіх обставин, які мають значення для справи [8, с. 167]. Така позиція відповідає підходу судової практики, який висловлений у постанові Верховного Суду від 03.08.2023 у справі № 904/7930/21, за якою встановлено, що при розгляді справи не можна оцінювати окрему дію, правочин, доказ, для правильного вирішення спору необхідно вжити всі передбачені законом заходи для всебічного, повного і об'єктивного встановлення обставин справи, оцінити доводи сторін, які мають суттєве значення для вирішення справи, дослідити докази, надані сторонами, якими сторони підтверджують або спростовують наявність кожної обставини, яка є предметом доказування у справі [9]. Тобто

© А. С. Іванова, 2025

предмет доказування варіюється залежно від категорії справи, яка розглядається судом, а також від поведінки учасників справи. О.О. Грабовська своєю чергою правильно зазначає, що справи, які розглядаються в порядку окремого провадження, мають специфічний предмет доказування, який повинен складатися з наступних фактів та обставин: які свідчать про можливість розгляду й вирішення справи в порядку окремого провадження; які стали передумовою звернення до суду із заявою; які обґрунтовують вимоги заявника та з якими норма права пов'язує виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків; на які посилається заявник; які наведені іншими заінтересованими особами чи зафіксовані у висновках, інших документах, які надаються заінтересованими особами [10, с. 18].

Слід додати, що, на думку А. Ю. Каламайко, вказані факти та обставини мають бути такими, без встановлення яких є неможливим визначення прав та обов'язків учасників справи. Інші ж обставини входять до обсягу меж доказування, однак не є складовою частиною предмета доказування [11, с. 18].

Враховуючи зазначене вище, слід зробити висновок, що до предмета доказування у досліджуваній категорії справ окремого провадження входять обставини, які підлягають обов'язкового встановлення в межах розгляду конкретної справи про обмеження доступу до азартних і безпосередньо впливають на результати розгляду справи або можливість особою здійснювати свої процесуальні права та обов'язки в межах конкретної справи. Решта обставин, які підлягатимуть встановленню судом під час розгляду справи, входять до меж доказування, однак вони не складатимуть предмет доказування. До таких обставин можна віднести, наприклад, ті, які свідчитимуть про необхідність проведення судово-психіатричної експертизи з метою перевірки наявності у обмежуваної особи ознак лудоманії. Враховуючи важливість для розгляду справи саме обставин, які входять до предмета доказування, пропонуємо зосередити більш детальну увагу саме на них.

Почати необхідно з обставин, які підтверджують наявність права на звернення до суду у конкретного заявника, адже саме заявник ініціює судовий процес, реалізуючи своє право на звернення до суду, а тому він має підтвердити наявність у нього права на таке звернення. Єдиною обставиною, яка пов'язана з особою самого заявника і підтверджує в нього право ініціювати процес обмеження доступу до азартних ігор, є наявність у нього родинних зв'язків з обмежуваною особою. Така позиція ґрунтується на тому, що наразі звернення до суду з метою ініціювання розгляду досліджуваної категорії справ окремого провадження можливе лише членами сім'ї першого ступеня споріднення або законними представниками обмежуваної особи [3].

Наступною обставиною, яка входить до предмета доказування в досліджуваній категорії справ окремого провадження, є участь в азартних іграх особи, щодо якої здійснюється обмеження. Вказана обставина є обов'язковою для встановлення судом, а відповідно і для доведення або спростування учасниками справи. Вказана теза обґрунтовується тим, що обов'язковою передумовою виникнення досліджуваних у цій роботі процесуальних правовідносин є саме участь в азартних іграх обмежуваної особи. Тобто тільки гравця можна обмежити в доступі до азартних ігор, а відповідно під час розгляду у суді справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх обов'язково має бути встановлено, що особа бере участь в азартних іграх.

Наступною групою обставин, які входять до предмета доказування, є обставини, які підтверджують наявність права на участь у справі заінтересованої особи (іншої, крім тієї, щодо якої здійснюється обмеження у доступі до азартних ігор). Встановлення вказаних обставин є обов'язковим виключно в разі залучення заінтересованої особи, законний інтерес якої порушено обмежуваною особою (наприклад, утриманець, якого гравець ставить у скрутне матеріальне становище, або дитина, якій гравець не сплачує аліменти) або законний інтерес якої перебуває під загрозою (наприклад, держава як суб'єкт, який надав субсидію гравцю на оплату житлово-комунальних послуг). Тобто у випадку, коли у справі наявний тільки заявник і заінтересована особа в особі гравця, вказані обставини встановленню не підлягатимуть, адже інтереси інших осіб у цьому випадку не зачіпатимуться.

Наступною групою обставин, які підлягають доказуванню, є ті факти, які свідчать про наявність підстав для обмеження доступу до азартних ігор, тобто факт перевищення витрат на гру над особистим доходом гравця; факт наявності у гравця боргових зобов'язань на суму більше 100 прожиткових мінімумів доходів громадян; факт несплати гравцем аліментів більше трьох місяців; факт отримання гравцем чи членом його сім'ї субсидії; факт отримання гравцем чи членом його сім'ї пільг на сплату житлово-комунальних послуг [3]. Для здійснення обмеження доступу до азартних ігор щодо особи достатньо встановити хоча б один з вказаних фактів; іншими словами хоча б один з них має входити до предмета доказування під час розгляду конкретної справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх.

Щодо перевищення витрат на гру над особистими доходами особи, то необхідно зазначити, що вказана підстава характеризується залежністю від матеріально-фінансової забезпеченості гравця, а саме – доходів та витрат. Отже, для розуміння того, що відображає вказана обставина необхідно визначити, що є доходом і що є витратами. Так, Л. П. Кулаков-

ська та Ю. В. Піча зазначають, що дохід означає будь-яке надходження грошових коштів або матеріальних цінностей, що мають грошову оцінку [12, с. 492]. Водночас відповідно до абз. 18 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» доходи – це збільшення економічних вигод у вигляді збільшення активів або зменшення зобов'язань, яке призводить до зростання власного капіталу (за винятком зростання капіталу за рахунок внесків власників) [13]. При цьому згідно з положеннями Податкового кодексу України до доходу, який враховується під час нарахування податку на доходи фізичних осіб, зокрема, але не виключно, відносять: заробітну плату, інші заохочувальні та компенсаційні виплати або інші виплати і винагороди гравця; стипендію; доходи, отримані від провадження незалежної професійної діяльності, та доходи, отримані фізичною особою – підприємцем від провадження господарської діяльності; доходи, отримані від надання майна в лізинг, оренду або суборенду; інвестиційний прибуток від проведення платником податку операцій із цінними паперами, деривативами та корпоративними правами; сума одноразової страхової виплати за договором довгострокового страхування життя у разі досягнення застрахованою особою певного віку, обумовленого у такому страховому договорі, чи закінчення строку дії такого договору; виграш чи приз, зокрема у лотереях і спортивних змаганнях; дарунки; спадщина; проценти за депозитом; дохід від тримання цінних паперів; дивіденди та роялті; дохід від продажу або міни нерухомого та рухомого майна [14]. Водночас згідно з Переліком видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 26.02.1993 № 146, до доходів фізичної особи слід віднести також допомогу по державному соціальному страхуванню, а також допомогу по тимчасовій непрацездатності, що встановлені в колективних сільськогосподарських підприємствах; допомогу по безробіттю; пенсію; державну соціальну допомогу особам з інвалідністю тощо [15]. Тож під доходами гравця слід розуміти будь-яке законне прирощення матеріальних благ гравця, яке здійснюється на регулярній чи нерегулярній основі. Враховуючи це, під час визначення судом факту перевищення витрат гравця над його доходом необхідним є дослідження не тільки регулярних платежів, які отримує гравець (наприклад, заробітної плати), але й такого прибутку, який має одиночний чи випадковий характер, зокрема, виграш за результатами участі в азартній грі. При цьому за результатами такого дослідження суд має встановити хоча б приблизний розмір доходу гравця.

Щодо витрат, то слід зазначити, що відповідно до абз. 17 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» витрати – це зменшення економічних вигод у вигляді зменшення активів або збільшення зобов'язань, що призводить до зменшення власного капіталу (за винятком зменшення капіталу за рахунок його вилучення або розподілення власниками) [13]. Схожий підхід висловлює і наукова доктрина, зокрема Д. Л. Лозинський визначає, що витратами є зменшення активів або збільшення зобов'язань, що призводить до зменшення власного капіталу [16, с. 98]. Тобто усі факти зменшення активів, зокрема грошових коштів, нерухомості, іншого майна, яке спричинено азартними іграми, а також збільшення майнових зобов'язань, які спричинені участю в азартних іграх, є витратами на гру, а відповідно вони підлягають оцінці в межах розгляду досліджуваної категорії справ окремого провадження. Тобто приблизний розмір таких витрат має бути обов'язково встановленим судом в процесі доказування, якщо підставою для обмеження доступу до азартних ігор є перевищення витрат на гру над особистими доходами особи, що ставить особу або її сім'ю у скрутне матеріальне становище. Таким чином, за результатами дослідження витрат на гру і доходу гравця у суду в процесі доказування має з'явитися розуміння того, чи перевищують витрати саме на гру дохід гравця. Тільки в такому разі суд матиме змогу застосувати обмеження доступу до азартних ігор на підставі того, що наявне перевищення витрат на гру над особистими доходами особи, що ставить особу або її сім'ю у скрутне матеріальне становище.

Щодо підстави, передбаченої у п. 2 ч. 1 ст. 300-3 ЦПК України, а саме наявності у особи боргових зобов'язань на суму понад 100 прожиткових мінімумів доходів громадян [3], то законодавством у зазначеному випадку застосовується формальний (виключно математичний, без прив'язки до оцінки майнового стану гравця в цілому) підхід для визначення цієї підстави, виходячи із розрахунку доходів середньостатистичного громадянина, що є недоречним, враховуючи, що положення п. 5 зазначеної статті охоплює будь-який варіант, за якого особа чи член її сім'ї перебуватиме у скрутному матеріальному становищі.

Наступною підставою, який входить до предмета доказування і підлягає дослідженню, є наявність скрутного матеріального становища особи чи членів її сім'ї, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати. Основною обставиною, яка підлягає доказуванню у цьому випадку, є наявність скрутного матеріального становища. Як зазначає Верховний Суд у постанові від 31.07.2019 у справі № 821/1896/15-а, визначення майнового стану сторони є оціночним та залежить від доказів, якими обґрунтовується рівень її майнового стану. Доказами рівня майнового стану можуть бути документи, які підтверджують скрутний майновий стан особи [17]. Цікавою є позиція Дніпровського районного суду міста

Києва, висловлена в ухвалі від 10.01.2024 у справі № 755/408/24, згідно з якою скрутне матеріальне становище – це умови існування фізичної особи, які проявляються перш за все при відсутності грошових коштів та інших майнових засобів, що необхідні для задоволення потреб фізичної особи та придбання речей першої необхідності: продуктів харчування, медичних ліків, одягу тощо. Незадовільний матеріальний стан залежить, зокрема, і від відсутності у особи нерухомості, депозитів, акцій, активів у фінансових установах, документів про відсутність доходів членів сім'ї, відсутність чи наявність виплат соціальної допомоги, тощо. Тому визначення майнового стану сторони є оціночним та залежить від доказів, якими обґрунтовується рівень майнового стану сторони [18]. Тобто у кожному конкретному випадку заявник має довести, що його майновий стан, майновий стан гравця та/або майновий стан інших членів сім'ї чи утриманців гравця є таким, що не забезпечує їх мінімально необхідні для задоволення потреби.

Що стосується несплати особою аліментів впродовж понад три місяці як підстави для обмеження у доступі до азартних ігор, то за такої ситуації судовим рішенням про обмеження у такому доступі захищаються права дитини. Тобто у цьому випадку не йдеться про тяжке матеріальне становище гравця чи членів його сім'ї або про неможливість виплати боргових зобов'язань. У зв'язку з цим необхідно підтвердити саме наявність заборгованості зі сплати аліментів більше ніж протягом трьох місяців, що є самостійною обставиною, яка підтверджує необхідність обмеження доступу до азартних ігор, а тому обставини майнового стану заявника, обмежуваної особи чи дитини не уходять у предмет доказування.

Щодо обмеження особи у доступі до азартних ігор на підставі отримання особою або членами її сім'ї житлової субсидії чи пільг на сплату житлово-комунальних послуг, то в цьому випадку держава, яка надає субсидії чи відповідні пільги на сплату житлово-комунальних послуг, в особі судового органу обмежує можливість використання бюджетних коштів на користь неблагонадійних осіб, які, не маючи фінансової можливості сплачувати у повному обсязі за комунальні послуги, одночасно із цим беруть участь в азартних іграх, витрачаючи свій дохід для цього. Тобто в такому разі до предмета доказування будуть входити обставини отримання від держави субсидій та пільг на сплату житлово-комунальних послуг самим гравцем або членами його сім'ї. Так само, як і у випадку з наявністю заборгованості по аліментах, не потребується додаткове підтвердження скрутного майнового становища заявника або заінтересованих осіб.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження можливо зробити висновок, що однією з особливостей доказування у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх є віднесення до предмета такого доказування обставин, які підтверджують наявність права на звернення до суду у конкретного заявника, факту участі в азартних іграх особи, щодо якої здійснюється обмеження, обставин, які підтверджують наявність права на участь у справі заінтересованої особи (іншої, крім тієї, щодо якої здійснюється обмеження у доступі до азартних ігор), а також тих обставин, які підтверджують наявність підстав, визначених п. 1–5 ч. 1 ст. 300-3 ЦПК України, тобто тих підстав, які надають можливість встановити обмеження доступу до азартних ігор для конкретної особи. Решту обставин, які підлягатимуть встановленню судом під час розгляду справи, варто віднести до меж, а не предмета доказування.

Слід зазначити, що висвітлені у цій статті питання є тільки початковим етапом для подальшого більш ґрунтовного дослідження особливостей процесу доказування у справах про обмеження доступу до азартних ігор. Наприклад, перспективним напрямом подальших досліджень є питання належності та допустимості засобів доказування обставин, що входять до предмету та меж доказування в цій категорії справ.

Література

1. Цал-Цалко Ю. Ю. Дискусійні аспекти щодо поняття доказування, суб'єктів доказування та предмета доказування в цивільному процесі України. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. 2012. Вип. 66. С. 318–323. URL: http://www.apdp.in.ua/v66/47.pdf (дата звернення: 30.06.2025).

2. Штефан М. Й. Цивільний процес: Підруч. для юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. Київ : Ін Юре, 1997. 608 с.

3. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 30.06.2025).

4. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції : Постанова Верхов. Суду України від 12.06.2009 № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-09#Text (дата звернення: 30.06.2025).

5. Курс цивільного процесу / В. В. Комаров та ін. ; ред. В. В. Комаров. Х. : Право, 2011. 1352 с.

6. Захарова О. С. Докази та доказування в справах, що виникають з шлюбно-сімейних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 1995. 22 с.

7. Цивільне процесуальне право України : Підруч. для студ.юрид.спец.вищ. закл.освіти. Харків : Право, 1999. 592 с.

8. Штефан А. С. Механізм доказування у цивільному судочинстві : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2020. 470 с.

9. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду : Рішення Верхов. Суду від 03.08.2023 № 904/7930/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112720043 (дата звернення: 30.06.2025).

10. Грабовська О. Специфіка формування предмета доказування в цивільному процесі. Підприємництво,

господарство і право. 2016. № 3. С. 15–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_3_3 (дата звернення: 30.06.2025).

11. Каламайко А. Судове доказування та роль суду в новій редакції цивільного процесуального кодексу україни. Правові новели. 2019. № 9. С. 46–54. URL: https://doi.org/10.32847/ln.2019.9.06 (дата звернення: 30.06.2025).

12. Кулаковська Л. П., Піча Ю. В. Організація і методика аудиту: навч. посіб. К. : Каравела, 2004. 568 с.

13. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV : станом на 3 верес. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text (дата звернення: 30.06.2025).

14. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI : станом на 15 черв. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення: 30.06.2025).

15. Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб : Постанова Каб. Міністрів України від 26.02.1993 № 146 : станом на 10 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/146-93-п#Text (дата звернення: 30.06.2025).

16. Лозинський Д. Л. "Витрати" та "затрати": узгодження понять в бухгалтерському обліку. Вісник ЖДТУ: економіка, управління та адміністрування. 2017. № 4(50). С. 96–99. URL: https://doi.org/10.26642/jen-2009-4(50)-96-99 (дата звернення: 30.06.2025).

17. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду : Рішення Верхов. Суду від 31.07.2019 № 821/1896/15-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83378805 (дата звернення: 30.06.2025).

18. Ухвала Дніпровського районного суду міста Києва: Рішення суду від 10.01.2024 № 755/408/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116206141 (дата звернення: 30.06.2025).

Анотація

Іванова А. С. **Предмет доказування у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу особливостей інституту доказування у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх як категорії справ окремого провадження. Автор обґрунтовує актуальність обраної тематики, зважаючи на її новизну для цивільно-процесуального права, а також на відсутність самостійних наукових досліджень, присвячених проблематиці доказування саме у таких справах. Тому матеріали статті можуть стати корисним підґрунтям для вдосконалення як правозастосовної практики, так і подальших наукових досліджень у галузі доказового права. У роботі здійснено структурний аналіз обставин, які входять до предмета доказування у зазначених справах: наявність у заявника права на звернення до суду, факт участі особи в азартних іграх, право заінтересованої особи на участь у справі, а також обставини, що обґрунтовують підстави для встановлення обмеження доступу до азартних ігор. Виокремлено також інші факти, які, попри свою доказову цінність, не є частиною предмета доказування, але входять до меж доказування, зокрема, обставини, що обґрунтовують необхідність призначення судово-психіатричної експертизи для встановлення наявності у гравця клінічних ознак лудоманії. Окрему увагу приділено аналізу підходів до тлумачення таких понять, як «дохід» та «витрати» у контексті оцінки фінансового становища гравця, а також особливостей доказування скрутного матеріального становища особи чи членів її сім'ї та утриманців. Наголошено на значенні визначення приблизного розміру доходу і витрат гравця для встановлення підстав для обмеження. Проаналізовано, що певні обставини, попри їхню доказову цінність, не становлять предмет доказування, а належать до меж доказування, зокрема обґрунтування необхідності призначення судово-психіатричної експертизи. Наголошено, що предмет доказування у справах про обмеження фізичної особи у доступі до азартних ігор формується залежно від конкретної процесуальної ситуації та характеризується індивідуалізованим підходом.

Ключові слова: доказування; докази; предмет доказування; окреме провадження; обмеження доступу до азартних ігор.

Summary

Ivanova A. S. **Subject of proving in cases on limitation of an individual's opportunity to visit gambling establishments and participate in gambling.** – Article.

The article is devoted to the analysis of the specific features of the evidentiary institution in cases concerning the limitation of an individual's opportunity to visit gambling establishments and participate in gambling, as a category of separate proceedings. The author substantiates the relevance of the chosen topic, taking into account its novelty for civil procedural law and the lack of independent academic studies dedicated to the evidentiary issues in such cases. Therefore, the materials presented in the article may serve as a valuable foundation for improving both legal practice and further scholarly research in the field of evidentiary law. The paper provides a structured analysis of the circumstances that form the subject of provang in the mentioned category of cases: the applicant's right to apply to the court, the fact of an individual's participation in gambling, the interested person's right to participate in the proceedings, as well as the circumstances that substantiate the legal grounds for imposing limitations on access to gambling. The article also distinguishes other facts which, despite their evidentiary value, are not part of the subject of proving but fall within the scope of proof. These include, in particular, circumstances that justify the need to appoint a forensic psychiatric examination in order to determine whether the gambler exhibits clinical signs of gambling addiction (ludomania). Special attention is given to the analysis of legal approaches to interpreting the concepts of "income" and "expenses" in the context of assessing the financial situation of the gambler, as well as to the specifics of proving the difficult financial situation of the individual, their family members, or dependents. The article emphasizes the importance of determining the approximate amount of the gambler's income and expenses for establishing the grounds for limitation. It is also emphasized that certain facts, although relevant to the evidentiary process, do not constitute the subject of proving but instead fall within its scope–particularly, facts related to the justification of appointing a forensic psychiatric examination. Finally, it is underlined that the subject of prooving in cases concerning the limitation of an individual's access to gambling is shaped by the specific procedural context of each case and is characterized by an individualized approach.

Key words: proving; evidence; subject of proving; separate proceedings; restriction of access to gambling.

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.3

І. Л. Озадовський
orcid.org/0009-0000-2427-3300
аспірант кафедри економічного права та економічного судочинства
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВИНИКНЕННЯ ЛЕГІТИМНИХ ОЧІКУВАНЬ В ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Постановка проблеми. Поняття легітимних (правомірних, законних) очікувань використовується Венеційською комісією [1, с. 30], міжнародними інвестиційними арбітражами, Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) [2, с. 78], а також, завдяки практиці останнього, увійшло у вітчизняний науковий обіг [3, с. 147–148]. Однак на відмінну від матеріального права, у доктрині різних галузей процесуального права України легітимним очікуванням не було приділено достатньо уваги, хоча це поняття досить часто використовується під час правозастосування. Відсутність чіткого розуміння того, які очікування можуть бути визнаними легітимними та, відповідно, чи можуть вони бути захищеними, негативно позначається на можливості осіб прогнозувати перебіг процесуальних правовідносин, що, безперечно, шкодить забезпеченню дотримання принципу правової визначеності, зокрема, під час вирішення спорів господарськими судами.

Оцінка стану літератури. В Україні легітимні очікування в цілому були предметом дослідження Берназюка Я.О., Магрело М., Матвеєвої Ю.І., Остапенко Г.З., Сліпченко С.О., Солоткого С., Фулей Т. та ін. Специфіку легітимних очікувань у процесуальному праві досліджувало значно менше науковців, зокрема, слід звернути увагу на праці Бортнік О.Г., яка вивчала легітимні очікування в цивільному судочинстві, та Синєгубова О.В., який зосередився на вивченні легітимних очікувань у процедурі банкрутства, хоча дослідження в основному акцентоване на захисті майнових очікувань кредиторів.

Мета і завдання дослідження. Метою цієї статті є встановлення особливостей виникнення легітимних очікувань у господарсько-процесуальних правовідносинах. Для досягнення зазначеної мети слід встановити підстави виникнення таких очікувань у господарсько-процесуальних правовідносинах, а якщо можливо – також форми, у яких зазначені підстави чи деякі із них можуть реалізовуватися.

Виклад основного матеріалу. У сучасній правовій науці існують різні підходи до розуміння поняття легітимних очікувань.

Наприклад, у практиці ЄСПЛ концепція легітимних очікувань вироблена в процесі розгляду скарг за ст. 1 Першого протоколу до Конвенції і, за деякими винятками, стосується захисту власності. Так, ЄСПЛ вважає легітимні очікування різновидом майнових прав [3, с. 153, 155]. Відповідне розуміння легітимних очікувань, як правило, придатне до використання галузями матеріального права, хоча, наприклад, деякі науковці звертають увагу, що в процесуальних правовідносинах сподівання особи спрямовуються і на відновлення права на мирне володіння «майном», і на дотримання права на справедливий суд [4, с. 71].

Однак у будь-якому разі така концепція легітимних очікувань є набагато вужчою, аніж у документах Венеційської комісії, у яких легітимні очікування розглядаються як складова принципу юридичної визначеності і у яких ніщо не вказує на те, що вимога виконання державою обіцяного, що становить суть поняття легітимних очікувань, стосується лише майнових, економічних аспектів [3, с. 147]. Так, Венеційська комісія вважає, що юридична визначеність, зокрема, означає, що держава загалом повинна додержуватися взятих на себе зобов'язань щодо людей або виконувати їм обіцяне [1, с. 30], з чого випливає, що поняття легітимних очікувань є, по-перше, складовою принципу юридичної визначеності, по-друге, стосується відповідальності держави у відносинах із приватними (фізичними чи юридичними) особами, по-третє, випливає з обов'язку держави виконувати обіцяне [3, с. 152]. Саме в такому, широкому, розумінні легітимні очікування розглядаються в цьому дослідженні в контексті господарсько-процесуальних правовідносин.

Оскільки поняття легітимних очікувань стосується відповідальності держави, слід відмежувати вимогу захисту легітимних очікувань від доктрини заборони суперечливої поведінки, яка ґрунтується ще на римській максимі «non concedit venire contra factum proprium» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці), в основу якої покладено принцип добросовісності [5].

У господарсько-процесуальних правовідносинах підставами для виникнення легітимних очікувань є або результат дії держави – законодавство,

© І. Л. Озадовський, 2025

що притаманно, імовірно, для усіх галузей права, – або поведінка держави в особі спеціального суб'єкта – суду, з яким особа перебуває в процесуальних правовідносинах або з яким у такі правовідносини готується вступити, як правило, подавши відповідну заяву.

Із законодавством пов'язані легітимні очікування людини, які полягають, наприклад, у тому, що її справа буде вирішена без застосування зворотної сили правових норм [6, с. 124], що забезпечує прогнозованість процедури судового розгляду і перебігу господарсько-процесуальних правовідносин.

Інші органи влади, зокрема суддівського врядування та самоврядування, крім суду, з яким особа перебуває в процесуальних правовідносинах або з яким у такі правовідносини готується вступити, не здатні створити в господарсько-процесуальних правовідносинах легітимні очікування.

Наприклад, після початку повномасштабної агресії російської федерації проти України в 2022 році на вебсайтах Ради суддів України та Верховного Суду були опубліковані оголошення, згідно з якими суди мали діяти певним чином. Так, відповідно до рекомендацій Ради суддів України щодо роботи судів в умовах воєнного стану від 02.03.2022 судам слід: «Виважено підходити до питань, пов'язаних з поверненням різного роду процесуальних документів, залишення їх без руху, встановлення різного роду строків, по можливості продовжувати їх щонайменше до закінчення воєнного стану» [7]. Своєю чергою 04.03.2022 на офіційному вебсайті Верховного Суду було опубліковане без зазначення авторства оголошення, відповідно до якого: «Справи, які не є невідкладними, розглядатимуться лише за наявності письмової згоди на це всіх учасників судового провадження». При чому далі йшлося про те, що «[я]кщо суд не припинив здійснювати судочинство, учасники судових процесів мають можливість подати заяву про відкладення розгляду справ у зв'язку з воєнними діями та/або про розгляд справ у режимі відеоконференції за допомогою будь-яких технічних засобів, зокрема власних» [8], що вказує на те, що відповідне оголошення було адресоване усім суддям.

Однак, оскільки ні Рада суддів України, ні Верховний Суд (у позапроцесуальний спосіб) не були уповноважені давати судам вказівки щодо того, як здійснювати судочинство, то вони не могли породити в громадян очікувань, які б одержали юридичний захист. Власне це й підтверджує судова практика. Так, Верховний Суд у постанові від 09.12.2022 у справі № 916/1125/21, незважаючи на те, що Ради суддів України рекомендувала по можливості продовжувати процесуальні строки щонайменше до закінчення воєнного стану, виснував, що «сам по собі факт запровадження воєнного стану в Україні не може бути підставою для поновлення строку на апеляційне оскарження» (п. 56) [9]. Своєю чергою об'єднана палата Касаційного господарського суду у постанові від 17.03.2023 у справі № 910/17906/21 відмовилася відступати від висновку, згідно з яким «у разі неявки позивача в судове засідання без поважних причин або неповідомлення ним про причини неявки, суд залишає позовну заяву без розгляду, крім випадку, якщо від нього надійшла заява про розгляд справи за його відсутності і його нез`явлення не перешкоджає вирішенню спору», незважаючи на посилання колегії суддів, яка передала справу на розгляд об'єднаної палати, на рекомендації, прийняті Радою суддів України, щодо роботи судів в умовах воєнного стану [10, 11].

Що ж до поведінки суду, що породжує легітимні очікування, то вона може мати як форму судових рішень, так і виникати безпосередньо з дій чи бездіяльності суду. Наприклад, очевидно, що суд, встановивши ухвалою процесуальний строк на подання відзиву, таким судовим рішенням породжує в учасника справи легітимні очікування того, що вона матиме можливість подати відзив у згаданий строк. Відповідно, наступне зменшення судом строку на подання відзиву у такий спосіб, що ускладнить або унеможливить його підготовку, порушить легітимні очікування відповідача.

При цьому слід зазначити, що судове рішення не обов'язково має бути правомірним, щоб стати підставою для виникнення легітимних очікувань. Наприклад, у справі «Шестопалова проти України» (заява № 55339/07) ЄСПЛ дійшов висновку, що отримавши ухвалу Верховного Суду України, якою було визначено адміністративну юрисдикцію щодо справи, заявниця мала законне сподівання, що ця ухвала не буде поставлена під сумнів, а справа має бути розглянути адміністративним судом [12]. Наразі Верховний Суд, зокрема посилаючись на зазначене рішення ЄСПЛ, дотримується позиції, що у випадку юрисдикційного конфлікту справа може бути вирішена судом неналежної юрисдикції. Наприклад, у постанові від 15.06.2021 у справі № 904/6125/20 Велика Палата Верховного Суду виснувала, що справа № 904/6125/20 у частині заявлених позовних вимог до відповідачів 2 – 6, за якими позивачу відмовлено у відкритті провадження в цивільній справі судом загальної юрисдикції, має бути розглянута за правилами господарського судочинства лише тому, що позивачу слід забезпечити доступ до правосуддя навіть в іншому судочинстві, ніж це передбачено законом, оскільки перешкоди до розгляду в належному (цивільному) судочинстві виникли у зв'язку із процесуальною діяльністю суду [13].

Прикладом, коли легітимні очікування виникають безпосередньо з дій суду, може бути, зокрема, оголошення на вебсайті суду відомостей про те, що призначене судове засідання не відбудеться. За

такого повідомлення, навіть за відсутності ухвали про відкладення, у позивача може скластися очікування того, що судове засідання в призначений час не відбудеться і таке очікування повинно бути предметом юридичного захисту, оскільки (1) воно склалося з приводу реалізації обов'язку позивача брати участь у судових засіданнях; (2) позивач мав усі підстави покладатися на зазначену інформацію, адже вона буде розміщена на офіційному вебсайті компетентного суду. Відповідно залишення позову без розгляду у зв'язку з неявкою позивача в цьому випадку вважалося б протиправним актом суду, здійсненим всупереч легітимним очікуванням позивача.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У господарсько-процесуальних правовідносинах виникнення легітимних очікувань має свої особливості: їх створює або результат дії держави – законодавство – або її поведінка в особі спеціального суб'єкта – суду, з яким особа перебуває в процесуальних правовідносинах або з яким у такі правовідносини готується вступити. Поведінка інших органів влади, зокрема, суддівського врядування та самоврядування, а також фізичних та юридичних осіб не здатна створити в господарсько-процесуальних правовідносинах легітимні очікування. При цьому поведінка суду як єдина підстава, що породжує легітимні очікування, у господарсько-процесуальних правовідносинах може мати форму як правомірних, так і неправомірних судових рішень, а також безпосередньо дій чи бездіяльності суду. За таких умов перспективним напрямом подальших досліджень є напрацювання чітких умов, коли очікування учасника справи набувають характеру легітимних і повинні одержувати захист з боку господарських судів.

Література

1. Венеційська коміс. Доповідь про правовладдя. Право України. 2019. № 11. С. 14–38. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr (дата звернення: 29.06.2025).

2. Поєдинок В. Легітимні очікування інвесторів у сфері відновлюваної енергетики. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2022. № 124. С. 78–83. URL: https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/5.124-13 (дата звернення: 29.06.2025).

3. Фулей Т. Легітимні очікування у практиці Європейського суду з прав людини. Право України. 2021. № 2021/08. С. 147–167. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/uk/article/UJRN-0001417004 (дата звернення: 29.06.2025).

4. Бортнік О. Г. Легітимні очікування в цивільному судочинстві: традиційне праворозуміння та синергетичний підхід. Право і безпека. 2021. Т. 82, № 3. С. 70–78. URL: https://doi.org/10.32631/pb.2021.3.07 (дата звернення: 29.06.2025).

5. Постанова Верховного Суду від 29.05.2024 у справі № 910/3508/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119470280 (дата звернення: 29.06.2025).

6. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 220 с.

7. Усім судам України! РСУ опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. Рада суддів України. URL: https://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikuvala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu (дата звернення: 29.06.2025).

8. Особливості здійснення правосуддя на території, на якій введено воєнний стан. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1261727/ (дата звернення: 29.06.2025).

9. Постанова Верховного Суду від 09.12.2022 у справі № 916/1125/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107802830 (дата звернення: 30.06.2025).

10. Ухвала Верховного Суду від 22.12.2022 у справі № 910/17906/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108058833 (дата звернення: 29.06.2025).

11. Ухвала Верховного Суду від 22.12.2022 у справі № 910/17906/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108058833 (дата звернення: 29.06.2025).

12. Рішення у справі «Шестопалова проти України» (Заява № 55339/07) : Рішення Європ. суду з прав людини від 21.12.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c61#Text (дата звернення: 30.06.2025).

13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.06.2021 у справі № 904/6125/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98235823 (дата звернення: 29.06.2025).

Анотація

Озадовський І. Л. **Виникнення легітимних очікувань в господарсько-процесуальних правовідносинах.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню особливостей виникнення легітимних очікувань в господарсько-процесуальних правовідносинах. Актуальність дослідження зумовлено тим, що в доктрині різних галузей процесуального права України легітимним очікуванням не було приділено достатньо уваги, хоча це поняття досить часто використовується під час правозастосування. Встановлено, що в науці виділяються низку підходів до розуміння поняття легітимних очікувань: Європейський суд з прав людини переважно розглядає легітимні очікування крізь призму захисту права власності відповідно до статті 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини; своєю чергою Венеційська комісія трактує легітимні очікування ширше: як обов'язок держави додержуватися взятих на себе зобов'язань щодо людей або виконувати їм обіцяне, без обов`язкової прив'язки до захисту власності. Саме останній підхід, тобто розширене розуміння легітимних очікувань покладено автором в основу проведеного дослідження. Стаття акцентує увагу на відмежуванні вимоги захисту легітимних очікувань від доктрини заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium), що ґрунтується на принципі добросовісності. У роботі визначено, що в господарсько-процесуальних правовідносинах легітимні очікування можуть виникати або із законодавства, або з поведінки суду, з яким особа перебуває в процесуальних правовідносинах чи з яким у такі правовідносини готується вступити, натомість інші органи влади, зокрема органи суддівського врядування та самоврядування не можуть створювати такі очікуван-

ня. При цьому поведінка суду як підстава, що породжує легітимні очікування, у господарсько-процесуальних правовідносинах може мати форму як судових рішень, так і безпосередньо дій чи бездіяльності суду. Особливу увагу автором приділено питанню правомірності дій суду як передумови виникнення легітимних очікувань. У статті доводиться, що навіть незаконна процесуальна дія суду може породжувати легітимні очікування.

Ключові слова: легітимні очікування, принцип правової визначеності, господарсько-процесуальні правовідносини, юрисдикція, судове рішення.

Summary

Ozadovskyi I. L. **The emergence of legitimate expectations in commercial procedural legal relations.** – Article.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the emergence of legitimate expectations in commercial procedural legal relations. The relevance of the study stems from the fact that, in the doctrine of various branches of procedural law in Ukraine, the issue of legitimate expectations has not received sufficient attention, although this concept is frequently used in legal practice. The research reveals that the academic literature identifies several approaches to understanding the notion of legitimate expectations. The European Court of Human Rights predominantly considers legitimate expectations through the lens of the protection of property rights under Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights. In contrast, the Venice Commission adopts a broader interpretation: it views legitimate expectations as the obligation of the state to honor its commitments to individuals or fulfill its promises, without necessarily linking them to property protection. It is this broader approach that underpins the author's analysis. The article emphasizes the distinction between the protection of legitimate expectations and the doctrine of prohibition of inconsistent behavior (venire contra factum proprium), which is based on the principle of good faith. The author argues that in commercial procedural legal relations, legitimate expectations may arise either from legislation or from the conduct of a court with which a person is engaged in procedural legal relations or intends to enter into such relations. In contrast, other public authorities, including judicial governance or self-governance bodies, cannot generate such expectations. The conduct of the court, as the basis for the formation of legitimate expectations in commercial procedural legal relations, may take the form of judicial decisions as well as the court's actions or inaction. Particular attention is paid to the lawfulness of the court's conduct as a prerequisite for the emergence of legitimate expectations. The article asserts that even an unlawful procedural act by a court may give rise to legitimate expectations.

Key words: legitimate expectations, principle of legal certainty, commercial procedural legal relations, jurisdiction, court decision.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.22:331.108.27:342.734
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.4

О. Є. Луценко
orcid.org/0000-0001-9357-8546
кандидат юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПЕРЕВАЖНЕ ПРАВО ПРАЦІВНИКІВ НА ЗАЛИШЕННЯ НА РОБОТІ: АБСОЛЮТНЕ ЧИ ВІДНОСНЕ?

Постановка проблеми. Стихійна природа сучасного ринку праці та економічні реалії ставлять питання про адекватність і своєчасність оновлення законодавчих норм, що регулюють відносини у сфері праці та прямо впливають на суб'єктивні права працівників. Аналіз правозастосовної практики свідчить про непослідовність у підходах до вирішення спорів про переважне право на залишення на роботі, що підкреслює необхідність всебічного дослідження засад та механізмів його реалізації з метою підвищення правової визначеності й соціального захисту. Проблематика визначення юридичної природи переважного права на залишення на роботі долає традиційні межі правового аналізу, потребуючи не лише системного підходу, а й комплексного осмислення з огляду на міждисциплінарні зв'язки.

Переважне право на залишення на роботі має визначальну роль у збереженні стабільності трудових правовідносин та забезпеченні соціальної гармонії, що підкреслює його унікальність як об'єкта наукового інтересу. Належне розуміння та обґрунтування юридичної природи переважного права на залишення на роботі сприяє формуванню теоретичної й практичної бази для подальшого реформування трудового законодавства, гармонізуючи його зі світовими стандартами та національними потребами.

У сучасний період трансформації трудових правовідносин, коли інституційні зміни супроводжуються підвищеною економічною невизначеністю, питома увага приділяється правам працівників, позаяк ключовим є захист їхньої правової та соціальної стабільності. В умовах, коли правове забезпечення соціальних гарантій стає дедалі актуальнішим з огляду на глобальні економічні виклики, дослідження правової природи переважного права є невід'ємним елементом розробки концептуальних підходів до реформування трудового законодавства України. Ця тематика є важливою не лише з точки зору теоретичного обґрунтування, а й у світлі практичних імплікацій для забезпечення сталості трудових правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, не зважаючи на таку значущість реалізації переважного права на залишення на роботі, вчені-трудовики не приділяли достатньої уваги означеній проблемі та ще й у такому глибоко-науковому вимірі, що ще більше підкреслює значущість та наукоємність цієї статті. Лише окремі точкові праці вчених-трудовиків торкалися обраної проблематики, зокрема В. О. Радіоново-Водяницька [1, с. 440], О. М. Ярошенко, С. М. Прилипко та ін. [2, с. 169], та навіть на сторінках цих праць ми знайдемо лише окремі зачатки окреслення проблематики реалізації переважного права на залишення на роботі.

Мета статті полягає у з'ясуванні, чи «переважне право на залишення на роботі» має розглядатися в категоричному сенсі абсолютних прав, або ж належить до відносних, будучи предметом гнучкого правозастосовчого підходу. Такий аналіз вимагає ґрунтовного відображення національної правової традиції, порівняння з міжнародними стандартизованими підходами та врахування економічної доцільності в контексті правового захисту працівників.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи порушені у цій статті питання, було встановлено, що ані в дореволюційному законодавстві про найману працю, ані в УРСР 1922 р. [3] не було терміна зі значенням, схожим з категорією «переважне право на залишення на роботі» [4]. Тим не менш, у періоди дії попередніх кодексів існували різні роз'яснення тодішнього комісаріату праці про гарантії тим, хто був понижений на посаді (роботі), працевлаштування у роботодавця або в тому ж населеному пункті з перевагою при «перенесенні» виробництва для продовження роботи в попередній організації. Поява у національному законодавстві поняття «право залишатися на роботі» приурочу-

© О. Є. Луценко, 2025

ється роз'ясненнями, наведеними в Рекомендації МОП № 166 «Про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця» [5], в розд. III «Додаткові положення про скорочення робочої сили». Ці ж приписи були узагальнені в Конвенції МОП № 158 від 1982 року [6]. Відтак, працівник, який був повідомлений про припинення з ним трудових відносин або трудові відносини якого вже припинені, має право на отримання на його вимогу письмового викладу підстав припинення трудових відносин, а у розділі «Критерії відбору працівників, які підлягають скороченню штату» зазначено, що відбір роботодавцем працівників, трудові відносини яких припиняються з причин, не пов'язаних з їх поведінкою, ґрунтується на критеріях, визначених заздалегідь та з урахуванням інтересів як роботодавця, так і працівника. Тоді як ці критерії, їх актуальність і відносна важливість визначаються методами, притаманними національній практиці певної держави.

Відтак, у тодішній практиці із появою Кодексу 1971 року [7] скорочення чисельності та штату працівників використовувалося також для комплектування підприємства, установи, організації найбільш кваліфікованим персоналом, то роботодавець мав право в межах тих же професій і посад провести перестановку (перегрупування) працівників і перевести більш кваліфікованого працівника, посада якого скорочується, за його згодою, на іншу посаду, звільняючи з неї менш кваліфікованого працівника за вказаною підставою.

Уведення в трудове законодавство особливої правової умови про переважне право залишатися на роботі викликано в першу чергу метою збереження кращих працівників в організації. Відтак, при можливості перерозподілу працівників, варто враховувати, що:

– при вирішенні питання про звільнення з посади, що не підлягає ліквідації, слід враховувати ті ж переваги, які зазвичай враховуються при звільненні у зв'язку зі скороченням штату;

– те, що посада не скорочується, є додатковою преференцією для працівника;

– при розгляді справ про звільнення у зв'язку зі скороченням штату суд зобов'язаний перевірити, чи дотримані норми законодавства про працю, що регулюють порядок такого звільнення.

При цьому кваліфікацію і продуктивність праці працівників має сенс порівнювати тоді, коли вони виконувати одні й ті ж функції та обсяг роботи, виходячи як з посадових обов'язків, так і з умов праці. Тим не менш, варто застосовувати ті ж критерії вибору, а саме знання та досвід, тобто достатній рівень кваліфікації для виконання будь-якої роботи, для працівників різнорідних професій (посад), що підлягають скороченню. Відбір за цими критеріями відбувається в тих випадках, коли на конкретну вакантну посаду одночасно претендують інші співробітники, які не мають прямого зв'язку з тією професією і спеціалізацією за посадою, що скорочується.

Виконуючи вимоги ч. 1 ст. 42 та ч. 2 і 3 ст. 49^2 КЗпП України [7], спочатку роботодавець, пропонуючи будь-яку роботу, що відповідає стану здоров'я працівника, обмежений у виборі вакансій тільки спеціальністю та кваліфікацією працівника, а при відсутності такої роботи це обмеження, по суті, вже стає не важливим. У разі виникнення конкуренції між кількома працівниками за одну конкретну посаду (роботу) роботодавець знову зобов'язаний застосувати правило про переважне право залишатися на роботі. Однак судова практика не завжди однозначно сприймає такий відбір працівників з боку роботодавця. На жаль, не надто позитивне сприйняття судами такого правового підходу перешкоджає належному захисту як інтересів роботодавця в можливості укомплектувати себе кращими працівниками, так і права працівника на залишення на роботі. Відтак, необхідно уточнити правову природу та обґрунтування реалізації умови про переважне право на перебування на роботі в сучасних трудових відносинах.

Якщо за радянських часів підприємствами розроблялися плани використання праці, де визначали оптимальну чисельність працівників, додаткову потребу в кадрах, джерела поповнення робочої сили і плани по підбору кадрів на рік. У такому плані фіксувалися всі зміни чисельності персоналу, що здійснювалися за наказами керівника юридичної особи на підставі вказівок про скорочення фонду оплати праці або про зміни в характері роботи юридичної особи, що тягнули за собою зміни в якісному і кількісному складі працівників окремих посад, професій чи спеціальностей.

Наразі ж на практиці ми не зустрінемо «планів праці», позаяк увесь персонал відображається в докладному штатному розписі, який враховує потребу роботодавця в працівниках. Відтак, нині суди лише формально перевіряють відповідні документи, що супроводжують процедуру скорочення штату чи чисельності, позаяк часто роботодавець створює ці документи (приміром, штатний розпис) з будь-якою датою і з будь-яким необхідним йому змістом, і часто практично перед відправкою свого представника до суду. Відтак, непоодинокими є випадки щодо заяв позивачів про фальсифікацію доказів і проведення експертизи для визначення дати опису тексту і проставлення відмітки на цих документах,

Нині суди не зобов'язані заглиблюватися в питання доцільності скорочення чисельності та штату, вони лише перевірять наявність підстав для такого скорочення, зокрема зміни в організації виробництва і праці. Однак, якщо працівник наполягає на цьому, роботодавця можуть попросити обґрунтувати, що скорочення робочого місця кон-

кретного працівника не пов'язане з негативним ставленням. У цьому випадку виникає питання про законність і відповідність цілям трудового законодавства рішення роботодавця про скорочення конкретної посади, але аж ніяк не про доцільність проведення скорочення чисельності та штату співробітників.

У радянський період достатнім доказом скорочення чисельності працюючих був «занижений» план роботи, змінений у бік скорочення, в якому оклад визначався на конкретну дату за календарним роком щодо максимальної чисельність персоналу. На підставі планово-економічних розрахунків роботодавець направляв відповідні витяги керівникам структурних підрозділів, від яких очікувалося скорочення виконання робіт, з вказівками на планове скорочення фонду оплати праці працівників підрозділу. Керівник певного відділу вирішував, не маючи певної кількості професій і спеціальностей працівників, чи зможе виконати план обсягу робіт протягом облікового періоду, і визначав трудомісткість роботи в нормо-годинний графік. На підставі таких даних встановлювалася, яка кількість робочих місць за окремими професіями та спеціальностями працівників підлягала ліквідації, і це фактично було скороченням штату окремих категорій виробничого персоналу.

У сучасних же умовах межа між скороченням чисельності працівників і скороченням штату умовна – їх скорочення часто відбувається одночасно. Єдиним винятком з цього правила може бути випадок, коли скорочення необхідної кількості штатних посад досягається за рахунок ліквідації вакантних робочих місць без введення додаткових. Це «чисте» скорочення чисельності, але за умови, що кількість штатних посад не зміниться.

У ринкових відносинах між роботодавцем і працівником скорочення персоналу в першу чергу спрямоване на досягнення зниження витрат на оплату праці за рахунок економії на оплату, розширення функцій, що виконуються іншими працівниками при виконанні того ж обсягу і спектру робіт.

Звільнення одного працівника у зв'язку зі скороченням штату і прийняття на роботу нового співробітника, який раніше не працював в тій організації, на нове аналогічне робоче місце в період розгляду справи в суді щодо такого скорочення, варто розцінювати судам як відсутність фактичного скорочення, що стане підставою для поновлення на роботі звільненого працівника.

При розгляді заяв про поновлення на роботі осіб, звільнених у зв'язку зі скороченням штату, суди в першу чергу повинні перевірити докази, що підтверджують наявність підстав при скороченні штату, і тільки після цього – ступінь порівняння кваліфікації та продуктивності праці звільненого працівника та того, хто залишився на роботі. Це можна оперативно зробити в судовому порядку, якщо роботодавець спочатку сумлінно провів таку роботу і склав необхідні таблиці за всіма показниками, що характеризують так би мовити пріоритети скорочених та нескорочених працівників. У разі наявності рівних доказів суд повинен перевірити, чи надавав роботодавець перевагу особам, які мають законні переваги при збереженні роботи, оскільки недотримання цього правила порушує гарантовані законодавцем права працівників.

Кваліфікація – це ступінь придатності до певного виду робіт, рівень підготовленості працівника до виконання певних трудових функцій. Основним критерієм, що визначає кваліфікацію працівника, є відсутність дефектів у його роботі. У разі неналежного виконання працівником своєї роботи роботодавець повинен відобразити це в наказах і своєчасно звільняти таких працівників з відповідних підстав. Рівень продуктивності праці, в свою чергу, виражається в своєчасному виконанні поставлених завдань. Нерідкі трапляються випадки, коли одного з працівників скорочують для того, щоб залишити працівника із більш високою продуктивністю праці, а іншого, – щоб залишити працівника з більш високою кваліфікацією. Вибір, як правило, віддається працівникові з більш високою продуктивністю праці, так як передбачається, що обсяг виконаної ним роботи відрізняється високою якістю. Однак роботодавцю потрібно бути готовим до того, що йому потрібно буде доводити обґрунтованість такого вибору в суді доказами. Якщо суд, розглянувши подані сторонами докази, встановить, що був звільнений більш кваліфікований працівник, як менш відповідний працівник, то помилково звільнений працівник має бути поновлений на роботі.

Відтак, можна констатувати, що приписи ст. 42 КЗпП України [7]:

– зобов'язують роботодавця пропонувати працівникам роботу, яка існує або з'являється (стала вакантною) у зв'язку зі звільненням або переведенням інших працівників у випадках змін в організації виробництва і праці;

– зобов'язують роботодавця проводити відбір серед осіб, які претендують на одну вакантну посаду, тільки за зазначеними в ній критеріями;

– обмежуються строком – не менше 2 місяців з дня повідомлення працівника про його звільнення у зв'язку зі скороченням чисельності працівників та штату до дня звільнення;

– обмежуються окремим об'єктом, що є такою перевагою, як можливість бути залишеним на роботі в першочерговому порядку перед іншими працівниками;

– обмежуються в отриманні такої «пільги» лише працівниками, яким надано перевагу за визначеними в ній критеріями;

– не обмежуються кількістю осіб, які можуть розглядатися як суб'єкти, які мають право на преференції;

– не обмежуються професійним складом осіб, які можуть розглядатися як суб'єкти, які мають право претендувати на преференцію. Викладені в ньому правила застосовуються незалежно від професійних груп (однорідність або неоднорідність виконуваних функцій), а також від посад, які займають працівники;

– не обмежуються якимись особливими умовами щодо осіб, яким дозволяється розглядатися як суб'єкти, які мають право претендувати на преференцію;

– не обмежуються кількістю осіб, які претендують на одне вакантне місце.

Норма ст. 42 КЗпП України [7] спрямована на досягнення наступних цілей, зокрема гарантувати:

– працівникам з більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці пріоритет у працевлаштуванні в тій же організації, де вони працюють. У разі рівності цих показників для декількох працівників пріоритет в утриманні надається працівникам, які перебувають в умовах, з якими законодавець пов'язує надання додаткового захисту від безробіття, тобто особи, які мають перевагу на залишенні на роботі (ч. 2 ст. 42 КЗпП України[7]), зокрема ті, хто потребує особливої соціальної підтримки та (або) обтяжені сімейними обов'язками;

– завчасне інформування працівників про критерії відбору, порядок упровадження та конкретну цінність критеріїв, які повинні стимулювати працівників до підвищення своєї кваліфікації та продуктивності праці;

– працівникам, що критерії відбору, визначені трудовим законодавством, стануть так би мовити «перешкодою» для здійснення роботодавцем підбору персоналу на власний розсуд;

– працівникам, що в разі невиконання роботодавцем критеріїв, установлених законодавством, під час відбору персоналу можливе поновлення їх порушених прав у судовому порядку;

– роботодавцю умови для підбору необхідного персоналу з осіб, здатних забезпечити ефективне функціонування його бізнесу навіть у разі скорочення кількості окремих штатних посад;

– роботодавцю судовий захист його інтересів і право укомплектувати трудовий колектив кращими працівниками, якщо колишній працівник, який звернувся до суду, не відповідає так би мовити першочерговості;

– сторонам трудового договору, що законодавець врахував інтереси як роботодавця, так і працівника, а, отже, відбір персоналу відбувається відповідно до вимог об'єктивності та справедливості.

Таким чином, поєднуються особливий соціальний інститут захисту права працівника на працю та інтереси роботодавця, пов'язані з прийомом на роботу кращих працівників. Стаття 42 КЗпП України [7] є нормою з особливою функцією регулювання міри допустимої та обов'язкової поведінки суб'єктів трудового договору під час проведення процедури скорочення чисельності і штату. За своєю правовою природою норми праці (відповідно до положень ст. 42 КЗпП України [7]) можна віднести до низки норм, що встановлюють суб'єктивні права працівника і юридичні обов'язки роботодавця при особливих обставинах у випадках скорочення чисельність і штату співробітників. Правовий зміст цього особливого виду правовідносин, що гарантує переважне право на залишення на роботі, відповідає таким нормам трудового законодавства, що міститься в статтях 2, 2^1, 5^1 та 22 КЗпП України [7], зокрема про допустимість установлення відмінностей, винятків, преференцій, які зумовлені особливою турботою держави про осіб, які потребують підвищеного соціального та правового захисту, тощо. У ст. 42 КЗпП України [7] враховується як загальний принцип трудового законодавства про неприпустимість дискримінації в сфері праці й гарантії, що містяться в Конституції, зокрема про рівність усіх перед законом і судом.

Законодавець у ст. 42 КЗпП України [7] намагався обмежити роботодавця у звільненні працівників без надання соціальної підтримки, зобов'язавши дотримуватися гарантій на збереження найкращих працівників. Назва цієї статті – це переважне право на залишення на роботі вивільнюваних працівників, що пропонує порівняльний аналіз складу персоналу організації з перспективними потребами роботодавця перед скороченням персоналу. Лише після такого аналізу, серед працівників, які підпадають під скорочення, існує вибір осіб на вакантних робочих, професійні та інші якості яких повинні відповідати критеріям, викладеним у ст. 42 КЗпП України [7]. Іншими словами, це спосіб соціальної оптимізації та раціоналізації приватних інтересів сторін трудових відносин. Таким чином, економічний інтерес роботодавця спостерігається через те, що наявні вакантні позиції займають працівники з більш високою кваліфікацією та продуктивністю праці, що дозволяє роботодавцю навіть із меншою кількістю персоналу виконувати однакову кількість робіт, зберегти або навіть підвищити їх якість. У той же час, інтереси працівників враховуються у розрізі принципу справедливості – залишені працівники є кращими з точки зору продуктивності праці та кваліфікації від скорочених працівників. У випадку рівності, перевага надається тим, хто додатково захищений через наявність їхніх особливостей, що відображається у другій частині тієї ж статті.

Застосування правил ст. 42 КЗпП України [7] не є універсальним і абсолютним, а є відносним і диференційованим за суб'єктним складом пра-

цівників, яких скорочують, віднесених до однорідної професійної групи. Однак ані в цій статті, ані в інших нормах трудового законодавства не міститься застереження (виключень) із загального правила, наприклад, що правила про пріоритет одних працівників перед іншими в залишенні на роботі в разі скорочення чисельності або штату персоналу обмежувально застосовують у якихось особливих випадках (правовідносинах), приміром, лише в разі скорочення подібних посад.

Недотримання положень ст. 42 КЗпП України [7] є порушенням порядку розірвання трудового договору за п. 1 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [7]. Можливість вибіркового застосування або незастосування приписів ст. 42 КЗпП України [7] у випадках, коли потрібен вибір одного з декількох співробітників при скороченні персоналу, вихолощує сенс її введення як своєрідної «конкурсної» норми, що дозволяє за встановленими критеріями захищати інтереси як роботодавця, так і працівника.

У виробничому житті не конкретизовані за змістом положення ст. 42 КЗпП України [7] застосовуються як у вузькому, так і в широкому смисловому тлумаченні її норм. Так, у вузькому сенсі поняття «переважне право на залишенні на роботі» застосовують, коли це право стосується оцінки кількох скорочуваних працівників, які обіймають ідентичні або схожі посади, на залишення, припустімо, одного з них на одному збереженому аналогічному робочому місці. У широкому і буквальному сенсі поняття «переважне право на залишення на роботі» застосовується в будь-якому випадку, коли при ліквідації посад, зокрема різнорідних, роботодавцю слід обрати з низки «претендентів» лише одного працівника на конкретне робоче місце. Причому вузький підхід використовувався в кадровій практиці за планової економіки радянського періоду, а широкий підхід застосовується нині в умовах ринкових відносин.

У цьому контексті у пошуках глибинного осягнення юридичної природи «переважного права на залишення на роботі» варто згадати про класифікацію суб'єктивних прав людини на абсолютні та відносні. Адже якщо критерієм розподілу основних прав вважати ступінь обмеження прав, то можна говорити про їх абсолютні та відносні права. Так, існування абсолютних прав не залежить від волі законодавця; абсолютні права – це такі суб'єктивні права, носіям яких протистоїть невизначене число зобов'язаних осіб. Обов'язок, що відповідає абсолютним правам, завжди полягає в утриманні від вчинення дій, що обмежують абсолютні права. Враховуючи, що порушником абсолютних прав може виявитися будь-яка особа, то законодавство захищає абсолютні права проти всіх і кожного, тобто проти невизначеного кола осіб. Обмеження або тимчасове призупинення цих прав не допускається в демократичній правовій державі за жодних обставин. Абсолютні права здійснюються діями тих, кому належать, а всі інші суб'єкти прав зобов'язані не перешкоджати або навіть сприяти цьому.

Абсолютні права характеризуються найбільшим ступенем свободи; їх реалізація забезпечується встановленим законом обов'язком для всіх інших осіб утримуватися від будь-яких дій, що перешкоджають вільному здійсненню цих прав. Відтак, до визначних характеристик абсолютних прав можна віднести такі: невідчужуваність та необмежуваність; монопольна можливість людини діяти у своїх, визнаних законом інтересах; належать людині від народження, та їм кореспондує обов'язок невизначеної кількості осіб утримуватись від дій, які можуть утискати абсолютні права.

Усі інші основні права людини називаються відносними; це права, носіям яких протистоять певні зобов'язані особи (особа), тобто є права, які належать особі щодо іншої зобов'язаної особи (осіб). Зазначені права реалізуються шляхом правозастосування. При цьому для здійснення такого права необхідний правозастосовний акт, що конкретизує, визнає або надає його. Правозастосувач у цьому випадку жорстко пов'язаний із законом і фактичними обставинами або має певну свободу розсуду.

Відносні права можуть бути обмежені або призупинені на певний строк у разі запровадження режимів надзвичайного або воєнного стану та в інших випадках, установлених законом. Приміром, право на працю, соціальне забезпечення, житло, на гідну медичну допомогу тощо, які є соціальними правами, які за самою своєю природою не можуть бути абсолютними, адже вони невід'ємні від обов'язків громадянина і залежать від економічного становища країни, діяльності відповідних державних органів та виражають здебільшого цілі, ідеали, наміри, яких реально, а частіше декларативно, прагне суспільство. У цьому контексті, підтримую правників, які наголошують, що «переважні права невіддільно пов'язані зі встановленням певних обмежень по відношенню до деяких суб'єктів правовідносин. Таким чином, переважні права виступають обмежувачами договірної свободи» [8, с. 179]. Відтак, переважне право на залишення на роботі не є абсолютним, воно відносне, адже має своє межі та критерії за якими працівник може претендувати на отримання такого права.

Висновки. Стаття 42 КЗпП України є нормою з особливою функцією регулювання міри допустимої та обов'язкової поведінки суб'єктів трудового договору під час проведення процедури скорочення чисельності і штату. За своєю правовою природою норми праці (відповідно до положень ст. 42 КЗпП України) можна віднести до низки норм, що встановлюють суб'єктивні права працівника і юридичні обов'язки роботодавця при особливих обставинах у випадках скорочення чисельність і штату співробітників.

Законодавець у ст. 42 КЗпП України намагався обмежити роботодавця у звільненні працівників без надання соціальної підтримки, зобов'язавши дотримуватися гарантій на збереження найкращих працівників. Іншими словами, це спосіб соціальної оптимізації та раціоналізації приватних інтересів сторін трудових відносин. Таким чином, економічний інтерес роботодавця спостерігається через те, що наявні вакантні позиції займають працівники з більш високою кваліфікацією та продуктивністю праці, що дозволяє роботодавцю навіть із меншою кількістю персоналу виконувати однакову кількість робіт, зберегти або навіть підвищити їх якість. У той же час, інтереси працівників враховуються у розрізі принципу справедливості – залишені працівники є кращими з точки зору продуктивності праці та кваліфікації від скорочених працівників. У випадку рівності, перевага надається тим, хто додатково захищений через наявність їхніх особливостей, що відображається у другій частині тієї ж статті.

Застосування правил ст. 42 КЗпП України не є універсальним і абсолютним, а є відносним і диференційованим за суб'єктним складом працівників, яких скорочують, віднесених до однорідної професійної групи.

Відносні права можуть бути обмежені або призупинені на певний строк у разі запровадження режимів надзвичайного або воєнного стану та в інших випадках, установлених законом. Приміром, право на соціальне забезпечення, житло, на гідну медичну допомогу тощо, які є соціальними правами, які за самою своєю природою не можуть бути абсолютними, адже вони невід'ємні від обов'язків громадянина і залежать від економічного становища країни, діяльності відповідних державних органів та виражають здебільшого цілі, ідеали, наміри, яких реально, а частіше декларативно, прагне суспільство. Відтак, переважне право на залишення на роботі не є абсолютним, воно відносне, адже має своє межі та критерії за якими працівник може претендувати на отримання такого права.

Література

1. Радіонова-Водяницька В. О. Переважні права та їх роль у захисті прав працівників. *Актуал. пробл. права: теорія і практика*. 2009 № 13. С. 437–441.

2. Бурнягіна Ю. М., Кабаченко М. О., Луценко О. Є., Поклонська Н. І., Прилипко С. М., Радіонова-Водяницька В. О., Юшко А. М., Ярошенко О. М. Теоретико-прикладні проблеми захисту прав працівників при розірванні трудового договору з ініціативи роботодавця у випадках змін в організації виробництва і праці: монографія. Харків: Юрайт, 2014. 288 с.

3. Кодекс законів про працю Української СРР. *Збірник законів уряду УСРР*. 1922. № 52. Ст. 751.

4. Олійник О. М. Кодекс про працю 1922 р. і проблема вільного найму робочої сили. URL: https://www.researchgate.net/publication/350837320_Kodeks_pro_pracu_1922_r_i_problema_vilnogo_najmu_robocoi_sili (дата звернення 20.06.2025)

5. Рекомендація щодо припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця № 166: Рекомендація Міжнародної організації праці від 22.06.1982 р. № 166. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_276#Text (дата звернення 21.06.2025)

6. Конвенція МОП № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця 1982 року: Конвенція Міжнародної організації праці від 22.06.1982 р. № 158. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_005#Text (дата звернення 21.06.2025)

7. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. до № 50.

8. Схаб-Бучинська Т. Я. Переважні права як один із чинників обмежень договірної свободи. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. Вип. 45. С. 175–184. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2017_45_19 (дата звернення 25.06.2025)

Анотація

Луценко О. Є. **Переважне право працівників на залишення на роботі: абсолютне чи відносне?** – Стаття.

Авторка з'ясувала, чи «переважне право на залишення на роботі» має розглядатися в категоричному сенсі абсолютних прав або ж належить до відносних, будучи предметом гнучкого правозастосовчого підходу. Такий аналіз вимагав ґрунтовного відображення національної правової традиції, порівняння з міжнародними стандартизованими підходами та врахування економічної доцільності в контексті правового захисту працівників.

У статті доведено, що ст. 42 КЗпП України є нормою з особливою функцією регулювання міри допустимої та обов'язкової поведінки суб'єктів трудового договору під час проведення процедури скорочення чисельності і штату. За своєю правовою природою норми праці (відповідно до положень ст. 42 КЗпП України) можна віднести до низки норм, що встановлюють суб'єктивні права працівника і юридичні обов'язки роботодавця при особливих обставинах у випадках скорочення чисельність і штату співробітників.

Авторка переконана, що законодавець у ст. 42 КЗпП України намагався обмежити роботодавця у звільненні працівників без надання соціальної підтримки, зобов'язавши дотримуватися гарантій на збереження найкращих працівників. Іншими словами, це спосіб соціальної оптимізації та раціоналізації приватних інтересів сторін трудових відносин. Застосування правил ст. 42 КЗпП України не є універсальним і абсолютним, а є відносним і диференційованим за суб'єктним складом працівників, яких скорочують, віднесених до однорідної професійної групи.

Авторка дійшла висновку, що відносні права можуть бути обмежені або призупинені на певний строк у разі запровадження режимів надзвичайного або воєнного стану та в інших випадках, установлених законом. Приміром, право на соціальне забезпечення, житло, на гідну медичну допомогу тощо, які є соціальними правами, які за самою своєю природою не можуть бути абсолютними, адже вони невід'ємні від обов'язків громадянина і залежать від економічного становища країни, діяльності відповідних державних органів та виражають здебільшого цілі, ідеали, наміри, яких реально, а частіше декларативно, прагне суспільство. Відтак, переважне право на залишення на роботі

не є абсолютним, воно відносне, адже має своє межі та критерії за якими працівник може претендувати на отримання такого права.

Ключові слова: дія норм трудового права, абсолютні права, відносні права, неплатоспроможність, банкрутство, зміни в організації виробництва і праці, скорочення чисельності та штату працівників, переважне право на залишення на роботі, перевага на залишення на роботі

Summary

Lutsenko O. Ye. **Preemptive right of employees to stay at work: absolute or relative?** – Article.

The author has examined whether the "preemptive right to remain in employment" should be viewed in the categorical sense of absolute rights or whether it is a relative right subject to a flexible law enforcement approach. Such an analysis required a thorough reflection of the national legal tradition, a comparison with international standardized methods, and consideration of economic feasibility in the context of legal protection of employees.

The article proves that Art. 42 of the Labor Code of Ukraine is a rule with a special function of regulating the extent of permissible and obligatory behavior of the parties to an employment contract during the procedure of reducing the number of employees. By their legal nature, labor standards (according to the provisions of Article 42 of the Labor Code of Ukraine) can be classified as some rules that establish subjective rights of employees and legal obligations of employers in special circumstances in cases of redundancy.

In Article 42 of the Labor Code of Ukraine, the legislator tried to restrict employers from dismissing employees without providing social support by obliging them to comply with guarantees for retaining the best employees. In other words, it is a way of social optimization and rationalization of the private interests of the parties to labor relations. The application of the rules of Article 42 of the Labor Code of Ukraine is not universal and absolute. Still, it is relative and differentiated by the subject composition of the employees being made redundant, who are classified as a homogeneous professional group.

Relative rights may be restricted or suspended for a certain period in the event of a state of emergency or martial law and in other cases established by law. For example, the right to social security, housing, decent medical care, etc. are social rights that by their very nature cannot be absolute, as they are inherent in the duties of a citizen and depend on the economic situation of the country, the activities of the relevant state bodies and express mostly the goals, ideals, intentions that society actually, and more often declaratively, seeks. Therefore, the preemptive right to stay at work is not absolute; it is relative, since it has its limits and criteria by which an employee may claim such a right.

Key words: effect of labor law provisions, absolute rights, relative rights, insolvency, bankruptcy, changes in the organization of production and labor, reduction of the number and staff of employees, preemptive right to remain in employment, preference for staying in employment

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.4:502.7
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.5

Р. С. Кірін
orcid.org/0000-0003-0089-4086
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень» імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ НАДР УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Надра для будь-якої країни є надзвичайно важливим ресурсом, оскільки вони є джерелом, в першу чергу, багатьох корисних копалин, які використовуються у промисловості, енергетиці та інших галузях економіки. В Україні, як однієї з провідних гірничодобувних країн світу, мінерально-сировинна база (далі – МСБ) є й залишається не тільки основою для економічного розвитку, але і набула геополітичного значення для національної та державної безпеки. Тож сфера надрокористування потребує відповідального підходу до її правового регулювання, ефективного управління та сталої охорони, спрямованого на повоєнне економічне відновлення, євроінтеграцію, енергетичну безпеку та добробут населення країни.

Правова охорона надр наразі розглядається як система правових норм і заходів, спрямованих на раціональне використання та охорону надр, запобігання їх псуванню, пошкодженню, наднормативним втратам, нераціональному використанню. Вона містить комплекс правил, що забезпечують дотримання встановленого порядку ведення робіт з геологічного вивчення, освоєння та використання ресурсів надр, а також створення сприятливих умов для збереження супутніх природних ресурсів і запобігання забрудненню довкілля [1].

Завданням чинного Кодексу України про надра (далі – КпН) [2, ст. 2] є регулювання гірничих відносин з метою забезпечення: 1) раціонального, комплексного використання надр; 2) охорони надр; 3) безпеки людей, майна та довкілля; 4) охорони прав і законних інтересів суб'єктів права користування та права власності на надра. Тож, для такого об'єкта правової охорони, як надра, комплексність їх використання та охорони мають величезне значення, адже в противному випадку це може призвести до незворотних економічних та екологічних наслідків. Ще більшої актуальності обраному напряму дослідження надає необхідність залучення до використання ресурсів МСБ іноземних інвесторів, які мають бути забезпечені й сталим блоком відповідних нормативно-правових актів (далі – НПА).

Аналіз сучасного стану досліджень. Теоретичною основою досліджень у галузі вітчизняного надрового, гірничого та геологічного права, які в тій чи іншій мірі торкалися питань, пов'язаних із правовою охороною надр, є праці В.І. Андрейцева, Г.І. Балюк, А.Г. Бобкової, М.О. Вебер, А.П. Гетьмана, О.А. Грицан, І.М. Козьякова, М.В. Краснової, О.В. Леонової, О.Ю. Макаренка, Н.П. Макаренко, І.Б. Мачуської, Н.П. Медвєдєвої, Н.В. Нетеси, О.М. Олійника, С.В. Разметаєва, О.В. Сердюка, О.О. Сурілової, Ю.С. Шемчушенка, О.П. Шем'якова, М.В. Шульги, В.К. Філатової, І.В. Хохлової та інших.

Зокрема, серед останніх публікацій, зверну увагу лише на деякі. Так, на думку Ю. Єрмакова державна система контролю надрокористування складається з певних елементів, виокремлення яких, аналіз їх криміногенності та ефективності реалізації суб'єктами контролю своїх функцій, надає можливості оцінити їх використання оперативними підрозділами при виявленні та документуванні кримінальних правопорушень, що вчинюються у сфері використання та охорони надр [3, с. 14]. Хоча автор в статті так і не пояснює яким чином аналізується криміногенність елементів державної системи контролю надрокористування.

Неоднозначною вбачається позиція Ю. Лушпієнко, яка, вдосконалюючи поняття «надра», визначила їх межі державним кордоном [4, с. 20], хоча у ст. 13 Конституції України йдеться про межі території України, її континентальний шельф, виключну (морську) економічну зону. Крім того, авторка не врахувала у визначенні ані еколого-правові ані лексикологічні ознаки цього поняття [5, 6]. Ще більш дивує вживання при розкритті поняття «надрокористування» такої складової як «діяльність щодо відтворення корисних копалин» [4, с. 20]. Адже, загальновідомо, що природні мінеральні утворення органічного і неорганічного походження після вичерпання їх запасів не можуть бути замінені, відновлені або поповнені природним шляхом у розумні терміни та у масштабах (кількості), що задовольнятимуть потреби людства у мінеральній сировині.

© Р. С. Кірін, 2025

Тож, обраний напрям дослідження хоч і є достатньо вивченим, але при цьому залишається перманентно привабливим в силу важливості свого предмету.

Завданням статті є огляд і аналіз новітніх НПА у сфері користування та охорони надр, як об'єкта права власності Українського народу.

Метою статті є формулювання пропозицій із вдосконалення чинного законодавства, приписи якого спрямовані на охорону надр України.

Виклад основного матеріалу. Так звана «мала реформа надрокористування», яка набула чинності 28.03.2023 р. [7], охопила впливом не лише КпН, а й акти земельного, гірничого, нафтогазового та навіть містобудівного законодавства. Залишаючи для подальших розглядів позитивні наслідки цієї реформи для її суб'єктів (надрокористувачів, держави і громадян), зверну увагу на негативний вплив, що певним чином впливатиме й на правову охорону надр. Експертна думка фахівців Європейської Бізнес Асоціації (*European Business Association*) [7], а також аналіз законодавчих приписів [8–14], дозволили розкрити його у систематизованому вигляді наступним чином:

1. ***Негативні наслідки для надрокористувачів:*** 1.1) ***дозвільні відносини:*** 1.1.1) відсутність диференціації щодо строку дії спеціального дозволу на користування надрами (далі – СДнКН), який надається на строк, визначений заявником, та становить від 3 до 20 років; 1.1.2) обмежений строк повторного подання заяви (протягом 20 робочих днів) про отримання СДнКН; 1.1.3) неоднозначний підхід до продовження строку дії СДнКН на різні види користування надрами; 1.1.4) суперечливі положення про визначення переможця аукціону (е-торгів) з продажу СДнКН; 1.2) ***гірничі відносини:*** 1.2.1) обмежений строк (протягом 10 робочих днів) внесення змін до угоди про умови користування надрами, у тому числі до програми робіт шляхом внесення інформації про відповідні зміни до Державного реєстру СДнКН з дня отримання заяви надрокористувача та доданих до неї документів; 1.2.2) надмірна стандартизація угод про умови користування надрами; 1.2.3) відсутність зв'язку між необхідністю розширення меж ділянки, початково наданої у користування, та строками і видом користування надрами; 1.3) ***надро-водні відносини:*** 1.3.1) невизначеність статусу корисних копалин, що видобуваються з метою охорони водних об'єктів; 1.3.2) недостатня урегульованість відносин з видобування підземних мінеральних вод; 1.4) ***цивільні відносини:*** невизначеність положень відчуження прав на користування надрами та внесення прав на користування надрами як вклад у спільну діяльність (договірні, земельні, екологічні та інші суміжні правовідносини); 1.5) ***фінансові відносини:*** 1.5.1) не достатньо обґрунтована вартість окремих видів СДнКН; 1.5.2) не достатньо обґрунтована вартість геологічної інформації; 1.6) ***санкційні відносини:*** дискусійність положень щодо припинення дії СДнКН, як санкційного заходу.

2. ***Негативні наслідки для держави:*** 2.1.) ***дозвільні відносини:*** необґрунтоване скасування плати за продовження строку дії СДнКН; 2.2) ***гірничі відносини:*** реформа не врегулювала відносини щодо корисних копалин та компонентів стратегічного та критичного значення, визначених у рішенні Ради національної безпеки і оборони України [15]; 2.3) ***нафтогазові відносини:*** незбалансоване питання про встановлення та корегування граничних строків виконання програми робіт щодо вуглеводнів; 2.4) ***надроземельні відносини:*** відсутність чіткого регулювання відносин з рекультивації порушених користуванням надрами земельних ділянках; 2.5) ***геологічні відносини:*** відсутність альтернативи бюджетному фінансуванню робіт з геологічного вивчення надр; 2.6) ***екологічні відносини:*** неузгодженість дозвільних та екологічних відносин при відчуженні частини прав на користування надрами.

3. ***Негативні наслідки для громадян:*** прямого негативного впливу для громадян реформа не має, за виключенням потенційного впливу на економіку держави, а відтак і на інтереси населення країни, але у разі, якщо громадянин є надрокористувачем, на нього поширюється зазначений вище негативний вплив.

За таких обставин держава мала реагувати не лише на захист власних інтересів, а й зацікавлених суб'єктів господарювання, що здійснюють свою діяльність у сфері користування надрами. Не випадково, а скоріше очікувано, що в умовах загроз національній безпеці внаслідок збройної агресії парламент відреагував не лише на запити вітчизняних та іноземних інвесторів, а й на положення проєкту Регламенту (*European Critical Raw Materials Act*, далі – CRM Act) та Комюніке щодо безпечного та сталого постачання критично важливої сировини, необхідної для «зеленого» та цифрового переходу, а також оборонної та аерокосмічної галузей, який був опублікований Європейською Комісією на початку весни 2023 р. і прийнятий через рік [16].

Критична мінеральна сировина (далі – КМС) має велике економічне значення для Європи, але водночас є дуже вразливою до перебоїв у постачанні. Світовий попит на КМС зростає, що зумовлено декарбонізацією економіки. При цьому, очікується, що попит на рідкоземельні метали в ЄС збільшиться в 6 разів до 2030 р. і в 7 разів до 2050 р., на літій – у 12 разів до 2030 р. і в 21 раз до 2050 р. У вітчизняному законодавстві разом із поняттям «критична мінеральна сировина» вживається також така категорія як «стратегічно важливі корисні копалини» [17]. При цьому вони не тільки не розкриваються, але й не співвідносяться. Крім

того, економічне законодавство широко використовує й термін «індустріальні мінерали», легальне визначення якого також наразі відсутнє.

Після другого етапу реформи надрокористування, що пов'язаний із законом, яким суттєво оновлено Загальнодержавну програму розвитку МСБ України на період до 2030 р. [18], у КпН було введені поняття «корисні копалини та компоненти стратегічного значення» (далі – ККСЗ) та «корисні копалини та компоненти критичного значення» (далі – КККЗ). До того ж всі вони тісно перетинаються із введеним раніше поняттям «корисні копалини загальнодержавного значення» (далі – ККЗДЗ), а під КККЗ очевидно маються на увазі КМС. Стратегічна та критична важливість зазначених груп мінеральної сировини наразі обумовлена п'ятьма ключовими для ЄС сферами (ініціативами), подальший розвиток яких без використання КМС практично неможливий: 1) Європейський зелений курс (*European Green Deal*) – кліматично нейтральний континент до 2050 р. (декарбонізація, технології відновлюваної енергетики, електротранспорт, технології зберігання енергії); 2) Європейське цифрове десятиліття (*Europe's Digital Decade*) – цифрова трансформація ЄС до 2030 р. (смартфони, комп'ютери та інші цифрові пристрої); 3) Спільна політика безпеки та оборони (*Common Security and Defence Policy*) – застосування КМС у військово-промисловому комплексі; 4) діяльність Європейського космічного агентства (*European Space Agency*) – застосування КМС у аерокосмічній галузі; 5) програма ЄС *EU4Health* [19] – спрямована на підтримку та зміцнення систем охорони здоров'я в країнах-членах ЄС (використання КМС в медичних приладах та обладнанні).

Тож, аналіз особливостей об'єктів відносин МСБ, що можуть визнаватися стратегічно важливими або критичними, з урахуванням раніше висловленої позиції [20, 21], дав можливість запропонувати наступні їх визначення:

– корисні копалини та компоненти стратегічного значення – частина видів корисних копалин загальнодержавного значення, які забезпечують економічну безпеку держави та є потенційно дефіцитними на світовому ринку, перелік і умови користування надрами, що їх вміщують, затверджуються Кабінетом Міністрів України;

– корисні копалини та компоненти критичного значення – частина видів корисних копалин та компоненти стратегічного значення, які забезпечують національну та економічну безпеку держави, є незамінними для сучасних технологій та дефіцитними на світовому ринку, перелік та умови користування надрами, що їх вміщують, визначається законом.

Продовжуючи розгляд термінологічної складової правової охорони надр, зверну увагу на термін «видобування надр», який фрагментарно вживається як у профільному законодавстві про надра [2, ст. 62] («... зупинення окремих видів робіт з ... видобування надр ...», так і в атмосфероохоронному законі [22, ст. 19] («виконання вимог до охорони атмосферного повітря під час видобування надр ...»). Подібне словосполучення уявляється некоректним, а окремих випадках – помилковим. Справа в тім, що той таки КпН [2, ст. 14] при диференціації видів «користування надрами» вживає поняття «видобування корисних копалин», тобто корисні копалини є складовою надр, так само як і видобування є одним з видів користування [23]. Крім того, слід враховувати, що надра складаються не лише з мінеральних, а й з підземних (порожнини) та геотермальних ресурсів, по відношенню до яких вживання терміну «видобування» навряд чи виправдано [24].

Одними з правових чинників, що супроводжують правову охорону стратегічної важливості певного виду мінеральної сировини, виступають державний нагляд (контроль) за легальністю здійснення гірничих і геологічних відносин та особлива юридична відповідальність за правопорушення у цій сфері. Тому, враховуючи останні новели законодавства про надра слід звернути увагу, перш за все, й на кримінальну відповідальність за порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин, передбачену ст. 240 Кримінального кодексу України [25]. Відтак пропонується доповнити її частинами п'ятою та шостою у наступних редакціях:

– «5. Діяння, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, якщо вони пов'язані із незаконним видобуванням корисних копалин та компонентів стратегічного значення – караються позбавленням волі на строк від семи до десяти років».

– «6. Діяння, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, якщо вони пов'язані із незаконним видобуванням корисних копалин та компонентів критичного значення – караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років».

Нарешті необхідно наголосити на тому, що підвищену стурбованість викликає нормативно-правове регулювання власне надроохоронних відносин, основи якого закладені у розділі VI КпН «Охорона надр». Останній у межах 4-х статей (ст.ст. 56–59) врегульовує: – основні вимоги в галузі охорони надр; – тимчасову заборону (зупинення) користування надрами; – забудову площ залягання корисних копалин; – охорону ділянок надр, що становлять особливу наукову або культурну цінність. Ст. 51 КпН регламентує, що розробка родовищ твердих, рідких і газоподібних корисних копалин та переробка мінеральної сировини провадяться згідно із правилами технічної експлуатації та охорони надр. Крім того, Гірничий закон Украї-

їни [26, ст. 18] серед основних вимог до проведення гірничих робіт виділяє раціональне видобування, використання корисних копалин і охорону надр.

На підзаконному рівні чинний Покажчик НПА у розділі «Охорона надр» [27] містить 11 нормативних актів, лише 1 з яких затверджений у незалежній Україні і визначає процедуру здійснення заходів, спрямованих на дотримання суб'єктами правовідносин у сфері користування надрами вимог гірничого законодавства та законодавства про надра в частині забезпечення безпеки людей, майна, споруд та навколишнього природного середовища (далі – НПС) під час користування надрами, зокрема: а) узгодження та затвердження заходів охорони об'єктів поверхні та гірничих виробок від шкідливого впливу гірничих робіт, обумовленого зрушенням і деформацією гірських порід і земної поверхні (підробки); б) отримання погодження на проведення підготовчих виробок в запобіжних циліках, а також на ведення в них очисних робіт [28].

До прикладу, НПАОН 00.0-1.01-85 «Єдині правила охорони надр при розробці родовищ твердих корисних копалин» був прийнятий більш ніж 40 років тому – 14.05.1985 р. Ще старішим є НПАОН 13.0-1.01-79 «Правила технічної експлуатації рудників, копалень, шахт, що розробляють родовища кольорових, рідкісних та інших металів» (05.07.1979 р.).

Сучасний підзаконний блок надроохоронного законодавства виглядає не надто представницько і регулює відносини щодо: 1) охорони підземних вод шляхом: 1.1) забезпечення їх захисту від забруднення, засмічення, вичерпання, виснаження та інших дій, які можуть погіршити умови водозабору; 1.2) реалізації заходів з охорони НПС, зокрема надр, при здійсненні будь-яких видів антропогенної діяльності, яка може негативно позначитися на якісних та кількісних показниках підземних вод, знизити їх здатність до природного відновлення, порушити гідрогеологічний режим підземних вод, завдавати шкоди здоров'ю людей [29]; 2) заходів безпеки під час розробки родовищ рудних та нерудних корисних копалин підземним способом, серед яких передбачено, що у разі зміни гірничо-геологічних або виробничих умов, з введенням у дію нових НПА з охорони надр, нового обладнання та технології до проектів повинні бути внесені відповідні зміни (доповнення) [30].

Тож, в перспективі Україні слід розробити та прийняти правила технічної експлуатації та охорони надр при розробці РКК стратегічного та критичного значення, а також переробки відповідної мінеральної сировини.

Висновки. Отже, проведений огляд та аналіз особливостей та специфіки правового регулювання відносин е-урядування впродовж 2006–2008 років, дав підстави стверджувати наступне.

Систематизовано блоки відносин, що неврегульовані, недостатньо та/або необґрунтовано врегульовані приписами першого етапу «малої реформи надрокористування», можуть чинити негативний вплив на її суб'єктів (надрокористувачів, держави і громадян) та потребують відповідного законодавчого реагування, як то: – дозвільні; – гірничі; – геологічні; – надро-водні; – надро-земельні; – нафтогазові; – екологічні; – цивільні; – фінансові; – санкційні.

Аргументовано, що стратегічна та критична важливість груп мінеральної сировини, встановлена Регламентом Європейського Парламенту і Ради (ЄС) European Critical Raw Materials Act наразі обумовлена п'ятьма ключовими для ЄС сферами (ініціативами), подальший розвиток яких без використання цих корисних копалин практично неможливий: 1) Європейський зелений курс (European Green Deal); 2) Європейське цифрове десятиліття (Europe's Digital Decade); 3) Спільна політика безпеки та оборони (Common Security and Defence Policy); 4) діяльність Європейського космічного агентства (European Space Agency); 5) програма ЄС EU4Health.

Встановлено, що після другого етапу реформи надрокористування у законодавство про надра введені поняття «корисні копалини та компоненти стратегічного значення» та «корисні копалини та компоненти критичного значення». Аналіз особливостей об'єктів відносин мінерально-сировинної бази, що можуть визнаватися стратегічно важливими або критичними дав можливість запропонувати їх визначення.

Обґрунтовано недоцільність вживання в природоресурсному законодавстві поняття «видобування надр», адже подібне словосполучення уявляється некоректним, а окремих випадках – помилковим. Диференціація видів «користування надрами» передбачає, крім іншого, «видобування корисних копалин», тобто корисні копалини є складовою надр, так само як і видобування є одним з видів користування.

Запропоновано доповнити ст. 240 Кримінального кодексу України частинами п'ятою та шостою в редакціях, що передбачають відповідальність за порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин та компонентів стратегічного і критичного значення, оскільки особлива юридична відповідальність за правопорушення у цій сфері є одним з правових чинників, що супроводжують правову охорону важливості певного виду мінеральної сировини.

Розглянуто сучасні законодавчий та підзаконний блоки нормативно-правових актів, що регулюють надроохоронні відносини. Встановлено їх дискретний зміст (основні вимоги, тимчасова заборона (зупинення), забудова площ, охорона окремих ділянок надр), застарілість розробки (з 11 нормативних актів лише 1 затверджений у незалежній

Україні) та об'єктна фрагментарність (охорона підземних вод, охорона об'єктів поверхні в умовах шкідливого впливу гірничих робіт, заходи безпеки під час розробки родовищ рудних та нерудних корисних копалин підземним способом).

Література

1. Козьяков І.М., Кірін Р.С. Науково-практичний коментар Гірничого закону України. Нац. гірн. ун-т. Д.: НГУ, 2011. 504 с.

2. Кодекс України про надра: Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text

3. Єрмаков Ю.О. Державний контроль сфери використання та охорони надр як засіб протидії кримінальним правопорушенням. *Юридична наука*. 2020. № 4(106). Том 1. С. 14–22. DOI: https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-106-4-1.02

4. Лушпієнко Ю.О. Адміністративно-правовий режим надрокористування в Україні*: дис. д-ра філософії за спеціальністю 081 право*. Сумський держ. ун-т, Суми, 2021. 260 с.

5. Кірін Р.С. Поняття надр: еколого-правові аспекти. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки*. 2001. Вип. 44. С. 47–54.

6. Кірін Р.С. Лексикологічні ознаки меж юридичної категорії «надра». *Збірник наукових статей Прикарпатського університету імені Василя Стефаника*. 2001. № 7. С. 122–126.

7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства у сфері користування надрами: Закон України від 01.12.2022 р. № 2805-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 2, ст. 85.

8. Дмитро Кащук. Реформа надрокористування в Україні: Як зміни до законодавства вплинуть на кожного (17.02.2023). https://eba.com.ua/reforma-nadrokorystuvannya-v-ukrayini-yak-zminy-do-zakonodavstva-vplynut-na-kozhnogo/

9. Про затвердження Порядку ведення, функціонування та доступу до інформації єдиної державної електронної геоінформаційної системи користування надрами: постанова Кабінету Міністрів України від 19.05.2023 р. № 511. *Офіційний вісник України*. 2023. № 53, ст. 2972.

10. Про внесення змін до Положення про порядок надання гірничих відводів: постанова Кабінету Міністрів України від 09.01.2024 р. № 68. *Офіційний вісник України*. 2024. № 16, ст. 1016.

11. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру спеціальних дозволів на користування надрами: постанова Кабінету Міністрів України від 30.06.2023 р. № 659. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/659-2023-%D0%BF#Text

12. Про затвердження Порядку проведення аукціону (електронних торгів) з продажу спеціального дозволу на користування надрами: постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 р. № 993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-2020-%D0%BF#Text

13. Про затвердження форм спеціального дозволу на користування надрами, граничних економічно обґрунтованих строків виконання робіт на ділянці надр (з урахуванням геологічних особливостей), основних видів робіт та форм заяв у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр: постанова Кабінету Міністрів України від 18.04.2023 р. № 353. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-2023-%D0%BF#Text

14. Про затвердження Порядку віднесення води питної до категорії «вода природна мінеральна»: постанова Кабінету Міністрів України від 09.05.2025 р. № 542. *Офіційний вісник України*. 2025, № 45, ст. 3069.

15. Про стимулювання пошуку, видобутку та збагачення корисних копалин, які мають стратегічне значення для сталого розвитку економіки та обороноздатності держави: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16.07.2021 р. (введено в дію Указом Президента України від 23.07.2021 р. № 306/2021). *Офіційний вісник України*. 2021. № 60, ст. 3753.

16. Regulation (EU) 2024/1252 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 establishing a framework for ensuring a secure and sustainable supply of critical raw materials and amending Regulations (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1724 and (EU) 2019/1020. *Official Journal of the European Union*. L series 2024/1252. 3.5.2024.

17. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text

18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оновлення Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року та регулювання деяких питань стосовно корисних копалин та компонентів стратегічного та критичного значення: Закон України від 18.12.2024 р. № 4154-IX. *Офіційний вісник України*. 2025. № 12, ст. 932.

19. Regulation (EU) 2021/522 of the European Parliament and of the Council of 24 March 2021 establishing a Programme for the Union's action in the field of health ('EU4Health Programme') for the period 2021–2027, and repealing Regulation (EU) No 282/2014. *Official Journal of the European Union*. L 107. Vol. 64. 26.3.2021.

20. Кірін Р. Проблеми та перспективи правового забезпечення потреб національної економіки стратегічно важливою мінеральною сировиною. *Український гірничий форум – 2021:* матеріали міжнар. наук.-техн. конф., 4–5 жовтня 2021 р. Дніпро : Журфонд, 2021. С. 338–349.

21. Про затвердження переліку ділянок надр (родовищ корисних копалин), які мають стратегічне значення для сталого розвитку економіки та обороноздатності держави, що надаватимуться у користування шляхом проведення конкурсів на укладення угод про розподіл продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2023 р. № 132. *Офіційний вісник України*. 2023. № 23, ст. 1296.

22. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992 р. № 2707-XII (в редакції Закону України № 2556-III від 21.06.2001 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text

23. Кірін Р.С. Надра як диференційований об'єкт права видобування корисних копалин. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 3. С. 87–90.

24. Кірін Р.С. Право видобування корисних копалин: монографія. Дніпропетровськ: ДВНЗ «Нац. гірн. ун-т». 2011. 219 с.

25. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

26. Гірничий закон України від 06.10.1999 р. № 1127-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-14#Text

27. Про затвердження Покажчика нормативно-правових актів з охорони праці: наказ Державної служби України з питань праці від 15.05.2024 р. № 74. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0074880-24#Text

28. Про затвердження Вимог щодо забезпечення заходів охорони об'єктів поверхні в умовах шкідливого впливу гірничих робіт: наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 11.12.2020 р. № 2602. *Офіційний вісник України.* 2021. № 11, ст. 477.

29. Про затвердження Правил охорони підземних вод: наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 11.05.2023 р. № 325. *Офіційний вісник України.* 2023. № 65, том 2, ст. 3736.

30. Про затвердження Правил безпеки під час розробки родовищ рудних та нерудних корисних копалин підземним способом: наказ Міністерства соціальної політики України від 23.12.2016 р. № 1592. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0129-17#Text

Анотація

Кірін Р. С. **Актуальні питання правової охорони надр України.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню актуальних питань правової охорони надр України. Систематизовано блоки відносин, що неврегульовані, недостатньо та/або необґрунтовано врегульовані приписами першого етапу «малої реформи надрокористування», можуть чинити негативний вплив на її суб'єктів та потребують відповідного законодавчого реагування, як то: – дозвільні; – гірничі; – геологічні; – надро-водні; – надро-земельні; – нафтогазові; – екологічні; – цивільні; – фінансові; – санкційні. Аргументовано, що стратегічна та критична важливість груп мінеральної сировини, встановлена Регламентом Європейського Парламенту і Ради (ЄС) European Critical Raw Materials Act наразі обумовлена п'ятьма ключовими для ЄС сферами (ініціативами), подальший розвиток яких без використання цих корисних копалин практично неможливий: 1) Європейський зелений курс (European Green Deal); 2) Європейське цифрове десятиліття (Europe's Digital Decade); 3) Спільна політика безпеки та оборони (Common Security and Defence Policy); 4) діяльність Європейського космічного агентства (European Space Agency); 5) програма ЄС EU4Health.

Встановлено, що після другого етапу реформи надрокористування у законодавство про надра введені поняття «корисні копалини та компоненти стратегічного значення» та «корисні копалини та компоненти критичного значення», запропоновано їх авторські визначення. Обґрунтовано недоцільність вживання в природоресурсному законодавстві поняття «видобування надр».

Запропоновано доповнити ст. 240 Кримінального кодексу України частинами п'ятою та шостою в редакціях, що передбачають відповідальність за порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин та компонентів стратегічного і критичного значення. Особлива юридична відповідальність є одним з правових чинників, що супроводжують правову охорону цих видів мінеральної сировини. Розглянуто сучасні законодавчий та підзаконний блоки нормативно-правових актів, що регулюють надроохоронні відносини. Встановлено їх дискретний зміст, застарілість розробки та об'єктна фрагментарність.

Ключові слова: надра, правова охорона, корисні копалини, нормативно-правові акти, мінерально-сировинна база, стратегічне значення, критичне значення.

Summary

Kirin R. S. **Current issues of legal protection of subsoil of Ukraine.** – Article.

The article is devoted to the study of topical issues of legal protection of subsoil in Ukraine. The author systematizes the blocks of relations which are not regulated, insufficiently and/or unreasonably regulated by the provisions of the first stage of the "small subsoil use reform", and which may have a negative impact on its subjects and require appropriate legislative response, such as: – permitting; – mining; – geological; – subsoil and water; – subsoil and land; – oil and gas; – environmental; – civil; – financial; – sanctions. The author argues that the strategic and critical importance of mineral raw materials groups established by the European Parliament and Council Regulation (EU) European Critical Raw Materials Act is currently due to five key areas (initiatives) for the EU, the further development of which is practically impossible without the use of these minerals: 1) European Green Deal; 2) Europe's Digital Decade; 3) Common Security and Defence Policy); 4) activities of the European Space Agency; 5) EU4Health program.

It is established that after the second stage of the subsoil use reform, the concepts of "minerals and components of strategic importance" and "minerals and components of critical importance" were introduced into subsoil legislation, and the author's own definitions are proposed. The author substantiates the inexpediency of using the concept of "subsoil extraction" in natural resource legislation.

The author proposes to supplement Article 240 of the Criminal Code of Ukraine with parts five and six in the wording that provides for liability for violation of the rules of protection or use of subsoil, illegal extraction of minerals and components of strategic and critical importance. Special legal liability is one of the legal factors accompanying the legal protection of these types of mineral raw materials. The author examines the current legislative and subordinate legal acts regulating subsoil protection relations. Their discrete content, outdated development and object fragmentation are established.

Key words: subsoil, legal protection, minerals, regulations, mineral resources, strategic importance, critical importance.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.6

Арзу Гаджієва,
orcid.org/0009-0003-2974-445X
юрист

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА СВІТОВІ СТАНДАРТИ ЗДІЙСНЕННЯ ПОДАТКОВОЇ ТА ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та інтеграції світових економічних систем особливої ваги набуває гармонізація податкової та фінансової політики держав відповідно до європейських і міжнародних стандартів. Україна, яка прагне поглиблення інтеграції з Європейським Союзом, повинна враховувати найкращі практики провідних країн світу у сфері оподаткування, фіскального регулювання, прозорості бюджетної політики та забезпечення фінансової стабільності.

Зростаюча взаємозалежність національних економік вимагає не лише внутрішньої узгодженості податкової та фінансової системи, а й їх відповідності міжнародним нормам, які встановлюються такими організаціями, як Міжнародний валютний фонд (МВФ), Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Світовий банк та ін. Впровадження стандартів BEPS, принципів прозорості публічних фінансів, цифровізації податкового адміністрування та боротьби з ухиленням від сплати податків є важливою складовою ефективної державної політики.

Дослідження європейського та світового досвіду в цій сфері дозволяє виявити ефективні механізми забезпечення фіскальної дисципліни, економічного зростання та підвищення довіри громадян до державних інституцій. Тому аналіз та адаптація таких стандартів до українських реалій є надзвичайно актуальним і своєчасним завданням на етапі реформування фінансової системи України.

Стан наукової розробки. Дослідження світових стандартів та досвіду окремих зарубіжних країн з питань застосування заходів відповідальності за вчинення правопорушень у фінансовій та податковій сферах залишаються актуальними та не втрачають своєї практичної цінності. Варто виокремити наукові розробки таких вчених, як В.Л. Андрущенко, А.Ю. Бабенко, П.Т. Гега, Е.С. Дмитренко, В.С. Дмитровська, Ю.П. Козаченко, Н.І. Ліповська-Маковецька, А.О. Монаєнко, М.К. Смокограй, В.І. Теремецький та інших.

Метою наукової статті є визначення європейських та світових стандарти здійснення податкової та фінансової політики.

Виклад основного матеріалу. Встановлення світових стандартів з питань регулювання податкової та фінансової сфер суспільних правовідносин пов'язується із визначенням змісту актів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) (Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) [1], а також з врахуванням висновків, що містяться у Міжнародних стандартах фінансової звітності (МСФЗ) (International Financial Reporting Standards) (IFRS) [2]. Укладення у 1999 році Україною із ОЕСР Угоди щодо привілеїв, імунітетів та пільг, які надаються ОЕСР на території України [3], із подальшою її ратифікацією у 2023 році [4], поклали на державу зобов'язання щодо виконання відповідних вимог.

Організація співробітництва України з ОЕСР відбувається із дотриманням вимог Плану BEPS (Base erosion and Profit Shifting), що вимагає звітування за впровадженням близько двадцяти заходів, одним із яких є: захід із забезпечення дієвої системи фінансових штрафів за надання неправомірного доступу до конфіденційної та службової інформації; захід із гарантування належності та ефективності вирішення та урегулювання спорів [5].

Одним із стандартів, що сповідується ОЕСР, є положення про надання «розумної» допомоги платникам податків з боку контролюючих адміністративних органів [6].

На реалізацію стандартів співробітництва з ОЕСР Україна у 2023 році приєдналась до системи забезпечення прозорості та автоматичного обміну інформацією для вирішення податкових цілей, що закріплено у Multilateral Competent Authority Agreement on Automatic Exchange of Financial Account Information (MCAA CRS) [7] та у Багатосторонній угоді CbC – Multilateral Competent Authority Agreement on the Exchange of Country-by-Country Reports [8]. Задля імплементації положень зазначених міжнародних договорів було

© Арзу Гаджієва, 2025

внесено відповідні зміни до ПК України [9] , що передбачало удосконалення механізму фінансові-податкової відповідальності за недотримання вимог загального стандарту звітності CRS.

Серед напрямів євроінтеграції, що триває в Україні є гармонізація та адаптація чинного податкового та фінансового законодавства України до стандартів та права ЄС у відповідних сферах суспільних правовідносин. Стандарти врегулювання податкових та фінансових правовідносин закріплюється у положеннях актів права ЄС, судовій практиці ЄСПЛ та Суду ЄС, а також на рівні податкового законодавства окремих зарубіжних країн ЄС. Так, виходячи із змісту Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС Сторони необхідно зробити висновок про наявність домовленості щодо пріоритету застосування судової практики Суду ЄС, а також норм вторинного права ЄС, рамкових положень європейських директив та конвенцій, інших актів ЄС, що мають стати базисом для врегулювання відповідних відносин у податковій та фінансовій сферах правовідносин [9]. Відповідні положення закріплено також у засновницькому Договорі про Європейський Союз (Treaty on European Union (TEU) [10], що поширюється не лише на країни-члени ЄС, але і на кандидатів до вступу до ЄС [11].

Відтак ефективність здійснення євроінтеграційних процесів в Україні залежить від створення конкурентноспроможних податкової та фінансової систем, із дотриманням поступового наближення до відповідних європейських стандартів [12].

До пріоритетів податкової політики ЄС необхідно віднести вжиття заходів із мінімізації податкового навантаження на платників податків, що може призвести до втрат податкових надходжень та поширенню проявів уникнення сплати податків [13, с. 153–158; 14]. Зазначені положення містяться в: Рекомендаціях Європейської комісії 2012/772/ЄС щодо агресивного податкового планування від 06.12.2012 р., що закріпили правила BEPS [15, с. 230; 16; 17, с. 659–664], Директиві Ради (ЄС) 2016/1164 від 12.07.2016 р. про встановлення правил протидії практикам ухилення від сплати податків, які мають безпосередній вплив на функціонування внутрішнього ринку [18].

Висновки. Директива Ради (ЄС) 2016/1164 від 12 липня 2016 року встановлює мінімальні правила протидії податковим зловживанням, які впливають на внутрішній ринок Європейського Союзу. Вона є ключовим інструментом у боротьбі з ухиленням від сплати податків транснаціональними компаніями та передбачає імплементацію положень Плану дій BEPS (Base Erosion and Profit Shifting) ОЕСР у законодавство ЄС. Директива охоплює п'ять основних сфер: обмеження на відрахування процентних витрат (що полягає у встановленні для платників податків вимог щодо незменшуння штучно оподатковуваного прибутку через завищення позик); оподаткування при виході (exit taxation) – для уникнення втрат податкової бази при переміщенні активів; правила проти контрольованих іноземних компаній (CFC), що запроваджено задля запобігання виведенню прибутку в юрисдикції з низьким оподаткуванням; правила щодо гібридних невідповідностей, що функціонально спрямовуються на усунення можливостей податкових арбітражів між державами-членами; загальне правило протидії зловживанням (GAAR), що дозволяє податковим органам ігнорувати штучні схеми уникнення оподаткування. Отже, Директива №2016/1164 спрямована на гармонізацію податкових практик у ЄС, зміцнення податкової справедливості та зменшення агресивного податкового планування. Усі країни-члени повинні були імплементувати її положення у своє національне законодавство [18]. До проблем імплементації Директиви 2016/1164/ЄС Україною відносяться питання щодо вжиття заходів із запобігання фінансовим та податковим зловживанням (GAAR) [19, с. 106], що обумовлюється високим рівнем абстрактності норм GAAR [20]. Подолання проявів агресивного податкового планування, що допускається у разі наявності прогалин та колізій в чинному законодавстві, дозволяє забезпечити діяльність учасників податкових та фінансових правовідносин на засадах добросовісності та усунення проявів зловживання прав платником податків [21, с. 108].

Таким чином, до пріоритетів забезпечення ефективності євроінтеграції політики України необхідно віднести підвищення ефективності системи податкового та фінансового права [22, с. 186], при цьому варто акцентувати, що більшість вимог у відповідній сфері, що стоять на виконання Угоди про Асоціацію України із ЄС, вже виконано [23].

Література

1. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) https://www.oecd.org/en.html

2. Про ратифікацію Угоди між Кабінетом Міністрів України та Організацією економічного співробітництва та розвитку щодо привілеїв, імунітетів та пільг, наданих Організації : Закон України від 07.07.1999 р. № 850-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/850-14

3. Про ратифікацію Угоди між Кабінетом Міністрів України та Організацією економічного співробітництва та розвитку щодо привілеїв, імунітетів та пільг, наданих Організації : Закон України від 07.07.1999 р. № 850-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/850-14

4. Рекомендації з реалізації Плану дій з BEPS (мінімальні стандарти). URL: https://mof.gov.ua/storage/files/2017_Roadmap_BEPS_UKRAINE_ua(1).pdf

5. Taxpayer's rights and obligations – Practice Note. Prepared by the OECD Committee of Fiscal Affairs Forum on Tax Administration. *Organisation for Economic Co-operation and Development*. 2010. URL: https://

www.oecd.org/tax/administration/Taxpayers'_Rights_and_ObligationsPractice_Note.pdf

6. Multilateral Competent Authority Agreement on Automatic Exchange of Financial Account Information (MCAA CRS). https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-transparency-and-international-co-operation/multilateral-competent-authority-agreement.pdf

7. Multilateral Competent Authority Agreement on the Exchange of Country-by-Country Reports . https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-transparency-and-international-co-operation/cbc-mcaa-signatories.pdf

8. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки : Закон України від 20.03.2023 р. № 2970-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2970-20

9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/984_011

10. Consolidated version of the Treaty on European Union / Document 12012M/TXT. *Eur-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT

11. Галущак І.Є., Кохан І.В., Дмитровська В.С. Формування податкової політики в контексті євроінтеграції. *Ефективна економіка*. 2021. № 2. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8629

12. Якубенко В.П., Моторна А.С., Овчарук О.С. Україна у сфері наближення оподаткування до європейських стандартів. URL: http://intkonf.org/yakubenko-vp-motorna-asovcharuk-os-ukrayina-u-sferinablizhennya-opodatkuvannya-do-evropeyskih-standartiv

13. Ватаманюк О.С. Агресивне податкове планування: негативні наслідки та напрями протидії. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія Економіка*. 2018. Вип. 1(9). С. 153–158.

14. Легеза Ю.О. Децентралізація податків та зборів як гарантія соціально-економічного розвитку територіальної громади. *Правова позиція*. 2023. № 4. С. 100–103.

15. Греца Я.В. Правова характеристика агресивного податкового планування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2023. Вип. 75. Ч. 1. С. 228–233.

16. Про агресивне податкове планування: Рекомендація Європейської Комісії No 2012/772/ЄС від 06.12.2012 р. URL: https:// minjust.gov.ua/m/str_45885

17. Музика-Стефанчук О.А., Губерська Н.Л. План дій BEPS та міжнародні заходи протидії агресивному податковому плануванню. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2025. №2. С. 659–664. http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/327582/317356

18. Директива Ради (ЄС) 2016/1164 від 12.07.2016 р. про встановлення правил протидії практикам ухилення від сплати податків, які мають безпосередній вплив на функціонування внутрішнього ринку. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/984_022-16

19. Звіт за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (acquis ЄС). URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit_UA.pdf

20. Монаєнко А., Куц М., Атаманчук Н. Податкове шахрайство та підтвердження реальності господарських операцій у практиці Суду ЄС та Верховного Суду. *Юридична газета*. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/podatkove-shahraystvo-ta-pidtverdzhennya-realnosti-gospodarskih-operaciy-u-praktici-sudu-es-ta-verho.html

21. Брехов С.С., Проскура К.П., Сушкова О.Є. Система індикаторів ризиків агресивного податкового планування. *Економічний аналіз*. 2017. Т. 27. № 1. С. 107–119.

22. Данілов. С. Європейські стандарти у податкових відносинах. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 183–187.

23. Оподаткування. *Пульс Угоди*: моніторинг реалізації плану заходів з виконання Угоди. *EU-UA*. URL: https://pulse.kmu.gov.ua/ua/streams/taxation

Анотація

***Арзу Гаджієва*. Європейські та світові стандарти здійснення податкової та фінансової політики.** – Стаття.

Визначено, що у сучасних умовах глобалізації та інтеграції світових економічних систем особливої ваги набуває гармонізація податкової та фінансової політики держав відповідно до європейських і міжнародних стандартів. Україна, яка прагне поглиблення інтеграції з Європейським Союзом, повинна враховувати найкращі практики провідних країн світу у сфері оподаткування, фіскального регулювання, прозорості бюджетної політики та забезпечення фінансової стабільності. Встановлено, що дослідження європейського та світового досвіду в цій сфері дозволяє виявити ефективні механізми забезпечення фіскальної дисципліни, економічного зростання та підвищення довіри громадян до державних інституцій. Визначено, що Директива Ради (ЄС) 2016/1164 від 12 липня 2016 року встановлює мінімальні правила протидії податковим зловживанням, які впливають на внутрішній ринок Європейського Союзу, що ключовим інструментом у боротьбі з ухиленням від сплати податків транснаціональними компаніями та передбачає імплементацію положень Плану дій BEPS (Base Erosion and Profit Shifting) ОЕСР у законодавство ЄС. Директива охоплює п'ять основних сфер: обмеження на відрахування процентних витрат (що полягає у встановленні для платників податків вимог щодо незменшуння штучно оподатковуваного прибутку через завищення позик); оподаткування при виході (exit taxation) – для уникнення втрат податкової бази при переміщенні активів; правила проти контрольованих іноземних компаній (CFC), що запроваджено задля запобігання виведенню прибутку в юрисдикції з низьким оподаткуванням; правила щодо гібридних невідповідностей, що функціонально спрямовуються на усунення можливостей податкових арбітражів між державами-членами; загальне правило протидії зловживанням (GAAR), що дозволяє податковим органам ігнорувати штучні схеми уникнення оподаткування. Обгрунтовано, що Директива №2016/1164 спрямована на гармонізацію податкових практик у ЄС, зміцнення податкової справедливості та зменшення агресивного податкового планування. До проблем імплементації Директиви 2016/1164/ЄС Україною віднесено питання щодо вжиття заходів із запобігання фінансовим та податковим зловживанням (GAAR), що обумовлюється високим рівнем абстрактності норм GAAR. Підкреслено, що подолання проявів агресивного податкового планування, що допускається у разі наявності прогалин та колізій в чинному законодавстві, дозволяє забезпечити діяльність учасників податкових та фінансових правовідносин на засадах добросовісності та усунення проявів зловживання прав платником податків.

Ключові слова: відповідальність, європейські стандарти, зарубіжний досвід, нормативно-правове регулювання, публічний інтерес, публічні фінанси, податкові правопорушення, фінансові правопорушення.

Summary

***Arzu Hadzhiieva*. European and world standards for implementing tax and financial policy.** – Article.

It has been determined that in the current conditions of globalization and integration of world economic systems, the harmonization of tax and financial policies of states in accordance with European and international standards is of particular importance. Ukraine, which seeks to deepen integration with the European Union, must take into account the best practices of leading countries in the world in the field of taxation, fiscal regulation, transparency of budget policy and ensuring financial stability. It has been established that the study of European and world experience in this area allows identifying effective mechanisms for ensuring fiscal discipline, economic growth and increasing citizens' trust in state institutions. It has been determined that Council Directive (EU) 2016/1164 of 12 July 2016 establishing minimum rules against tax abuse affecting the internal market of the European Union is a key tool in the fight against tax evasion by multinational companies and provides for the implementation of the provisions of the OECD BEPS (Base Erosion and Profit Shifting) Action Plan into EU law. The Directive covers five main areas: restrictions on the deduction of interest expenses (which consists in establishing requirements for taxpayers not to artificially reduce taxable profits due to overstatement of loans); exit taxation – to avoid losses of the tax base when transferring assets; rules against controlled foreign companies (CFCs), which are introduced to prevent the transfer of profits to low-tax jurisdictions; rules on hybrid mismatches, which are functionally aimed at eliminating the possibilities of tax arbitrage between Member States; the general anti-abuse rule (GAAR), which allows tax authorities to ignore artificial tax avoidance schemes. It is substantiated that Directive No. 2016/1164 is aimed at harmonizing tax practices in the EU, strengthening tax fairness and reducing aggressive tax planning. The problems of implementing Directive 2016/1164/EU by Ukraine include the issue of taking measures to prevent financial and tax abuse (GAAR), which is due to the high level of abstraction of GAAR norms. It is emphasized that overcoming manifestations of aggressive tax planning, which is allowed in the presence of gaps and conflicts in the current legislation, allows ensuring the activities of participants in tax and financial legal relations on the basis of good faith and eliminating manifestations of abuse of rights by taxpayers.

Key words: responsibility, European standards, foreign experience, regulatory and legal regulation, public interest, public finances, tax offenses, financial offenses.

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.7

С. Ю. Гоцалюк
orcid.org/0000-0002-6776-3307
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного, фінансового та банківського права
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМОК ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Постановка проблеми. Забезпечення законодавчої діяльності енергозбереження на сьогодні є приоритетним напрямком інтеграції України до Європейського Союзу. Визначальними на сучасному етапі є необхідність удосконалення енергозбереження та визначення нових підходів, змін нормативно-правової бази і практичних дій, а також саморегулювання в галузі електроенергетики. Зазначений курс передбачає нові підходи та засоби впливу на удосконалення існуючих сьогодні енергозберігаючих технологій, адміністративно-правового регулювання електроенергетики. Дестабілізуючим чинником на шляху України до ЄС, безсумнівно, є повномасштабна війна, розв'язана державою агресором на українській землі. Захищаючи, власні інтереси, набуває актуальності потреба здійснення вибору нашого народу на користь розуму, у розв'язанні глобальних проблем сучасності та суспільного прогресу шляхом розвитку відновних джерел енергії.

Метою статті є проведення аналізу законодавчого забезпечення адміністративно-правових засад електроенергетики в Україні, окреслення основних інструментів їх регулювання, виникших з потреб інтеграції нашої держави до ЄС. Саме ці факти обумовлюють дослідження низки питань щодо закріплення правовідносин в забезпеченні енергоенергозбереження в Україні.

Актуальність теми дослідження полягає в необхідності удосконалення правового забезпечення електроенергетичної галузі в Україні. Зазначений курс нашої держави на євроінтеграцію передбачає суттєві зміни підходів до існуючого правового регулювання державної енергетичної галузі сучасної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід наголосити, що сьогодні в Україні існує необхідність впровадження дієвих законів, спрямованих на посилення власної енергетичної незалежності та формування енергетичного законодавства, як одного цілого, задля створення потужних важелів, здатних забезпечити енергетичну безпеку держави. Саме забезпечення адміністративно-правового регулювання енергозбереження створює умови для розвитку економічної самостійної держави. Наразі, особливе наукове зацікавлення грунтується на виокремленні наступних категорій: «адміністративно-правова охорона», «адміністративно-правовий захист».

Сьогодні дослідження адміністративно-правових засад забезпечення шляхів енергозбереження в Україні потребують нових дієвих підходів та значного осучаснення. Слід зазначити, що, передусім, енергетична галузь повинна бути забезпечена належним чином сучасними енергоефективними технологіями об'єднаними кваліфікованими кадрами.

18 червня 2017 р. № 605-р Кабінет Міністрів України схвалив «Енергетичну стратегію України на період до 2050 року [10], де йде мова, перш за все, про необхідність зростання економічного енергетичного сектора промисловості та сталого розвитку електроенергетики нашої держави. Досягти цього можливо шляхом внесення змін до діючого законодавства України, зокрема шляхом правового забезпечення саморегулювання в енергетичній галузі, використання новітніх технологій, залучення інвестицій, індивідуального підходу до вирішення ситуативних проблем на місцях керівниками. Зазначені аспекти є першочерговими в умовах цивілізаційного розвитку нашої держави.

Питання законодавчого забезпечення енергозбереження на шляху інтеграції України до ЄС досліджено недостатньо. Загалом проблематика адміністративної відповідальності у сфері енергозбереження та теоретичні підходи широко представлені у працях сучасних вчених, зокрема, О.М. Бандурки, О.В. Говоруна, О.М. Губрієнко, І.О. Личенко, Є.В. Пономаренко.

В складній ситуації сьогодення очевидно, що даний період має характеризуватись підвищенням державного контролю в галузі енергозбереження, формуваням електроенергетичного законодавства вцілому, вдосконалення юридичної відповідальності в цій галузі, перегляді системи адміністративних проступків – деліктів: «Саме енергозбереження на державному рівні є дієвим засобом попередження правопорушень у паливно-енергетичному комплексі України» [7].

© С. Ю. Гоцалюк, 2025

Чинну нормативно-правову базу України нещодавно доповнили постанова Постанова Верховної Ради ЗАКОН УКРАЇНИ Про енергетичну ефективність (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2022, № 2, ст. 8), пов'язана з принциповою роллю електроенергетики в системі правового регулювання та направлена на формування електроенергетичного законодавства вцілому, а також розробку заходів енергетичної незалежності нашої держави [8]. Особливий наголос зроблено на раціональному використанні електроенергетики. Саме ця сфера державної діяльності потребує регулювання на державном рівні та водночас чітких відповідних дій в зазначеній галузі. Особливий інтерес становить думка О. Гончаренко, щодо способу осучаснення регулятивних процесів в енергетичній галузі України: «саморегулювання пропонує нові підходи впливу, які можуть бути не менш ефективними і не потребують затвердження шляхом задіяння механізму держави» [4, с. 40–45].

Шляхом удосконалення законодавчого забезпечення енергозбереження розглянуті проблеми мають відбуватися з урахуванням загальних тенденцій та напрямків руху нашої держави до інтеграції з Європейським Союзом.

Загальний курс України на децентралізацію безпосередньо передбачає використання енергоефективних технологій та залученням іноземних інвенстицій в енергетичну галузь, що сприятиме ефективному функціонуванню ринку електроенергії, впровадження сучасних стандартів виробництва.

В складних умовах сьогодення, вкрай небезпечними є доволі розповсюджені адміністративні проступки, пов'язані з вимогами користування електроенергією. В багатьох випадках не можливо класифікувати порушення правил користування електроенергією за статтею 103-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (доповнено статтею 103-1 згідно з Указом ПВР № 2444-11 від 27.06.86; із змінами, внесеними згідно із Законом № 55/97-ВР від 07.02.97; в редакції Законів № 2598-IV від 31.05.2005, № 2119-VIII від 22.06.2017) [6].

«Порушення правил користування електроенергією відрізняється від злочину, який класифікується за статтею 188-1 «Викрадення електроенергії і теплової енергії «шляхом її самовільного використання» Кримінального кодексу України. Сьогодні актуальними завданнями нашої держави є створення чіткої структури адміністративно-правових норм на шляху забезпечення енергозберігаючих засобів як норм адміністративного права та підвищення їх ефективності. Слід враховувати й те, що в багатьох випадках об'єктивна сторона правопорушення полягає у нехтуваннях «Правил охорони електричних мереж» затверджених Кабінетом Міністрів постановою від 27.12.2022 № 1455 [9].

Негативним чинником, що безпосередньо впливає на режим законності у сфері електроенергетики, є адміністративне правопорушення. Для чіткого розуміння поняття «адміністративного правопорушення» у галузі електроенергетики необхідно виділити існуючи види юридичної відповідальності, такі як адміністривно-правову та міжнародно-правововоу, цивільно-правову та кримінально-правову відповідальності.

Грунтовно, щодо особливостей правопорушень в галузі електроенергетики як предмету злочину, зауважує С.А.Вельможний «Специфіка предметного злочину посягання за злочинами про викрадання електричної енергії шляхом її самовільного використання полягає в тому, що електрична енергія не є предметом матеріального світу (річчю), а лише атрибутом, властивістю матеріальних об'єктів і не може бути відділена від інших матеріальних цінностей» [2].

Однією з найважливіших, насьогодені, існуючих адміністративно-правових проблем, негайно потребуючих вирішення є необхідність здійснення адміністративно-правових актів, захищаючих інтереси нашої держави на міднародному рівні та кожного українського громадянина окремо. Вироблена державою стратегія (включно до 2050 р.) обгрунтовує існуючу необхідність адаптації законодавства України до законодавства ЄС, підтримуючи дотримання необхідності міжнародних зобов'язань, обгрунтованих Угодою про партнерство і співробітництво між Україною та європейським співтовариством від 14 червня 1994 р. Відповідно до ст. 51. п. 1 УПС Україна зобов'язана наближувати власне законодавство до можливого співтовариства у пріоритетних сферах. В той же час процес долучення енергетичного законодавства, визначений пріоритетними, відповідно до Закону України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 червня 2004 р. Д.В. Зеркалов зазначає: «Політика енергоефективності – невід'ємна частина стратегії будь-якої країни, щодо скорочення викидів парникових газів» [3]. Зміни, до якого протягом останнього десятіліття, займають важливе місце в механізмі правового регулювання суспільних відносин. Автор підкреслює, що основу політики ЄС в галузі енергозбереження укладають чинники, направлені як на зменшення енергоємкості так і на розвиток відновлюваних джерел енергії. Насьогодні, невиправданими є співвідношення між мінімальним розміром заподіяної адміністративним проступком шкоди для суспільства та максимальним розміром передбаченої суми штрафу. Доцільним на нашу думку було б змінити дієвість статті 103-1 Кодекса України про адміністративні правопорушення, передбачивши розмір штрафу, враховуючи особливість предмета посягання.

Ключовим в галузі електроенергетики є правове забезпечення і адміністративна відповідальність за порушення правил ядерної безпеки, адже неналежне користування атомної енергії може спричинити найпотужні руйнування та загибель людей. Статтею 274 ККУ, у разі порушення норм ядерної і радіаційної безпеки, передбачається притягнення до відповідальності особи, скоївший злочин.

Сучасний світ пропонує як найсприятливіші умови для вільного синтезу і плідного поєднання досвіду та сукупності існуючих процесуальних норм, здатних регулювати адміністративно-делікті відносини в галузі електроенергетики.

Підтримуючи стабільність і сталість суспільного регулювання в галузі електроенергетики варто враховувати національну ментальність при встановленні порядку надання послуг з постачання електроенергії: «Запозичення зарубіжного досвіду нормативного врегулювання в тій чи іншій сфері та імплементації відповідних норм у національне законодавство України є одним із пріоритетних шляхів вдосконалення адміністративної відповідальності. При цьому варто зазначити, що сліпе запозичення зарубіжного досвіду створює часом суперечності, призводить до виникнення прогалин у регулювання того чи іншого виду правовідносин» [2].

Здійснення державного контролю наразі в Україні цілковито визначені, враховуючи вказані положення з питань входження України до ЄС.

Висновки. Отже, забезпечення адміністративно-правового регулювання енергозбереження є важливим завданням нашої держави. Сьогодні, вкрай актуальним є раціональне використання енергоефективності, що безсумнівно, в майбутньому дасть свої позитивні результати та сприятиме розвитку незалежної України.

Література

1. Бобронніков Д.О., Чикаренко І.А. Сучасна енергетична політика України: проєкція та регіональний рівень. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2024. № 4. С. 18–23. URL:file:///C:/Users/Valentyn/Downloads/633-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-1277-1-10-20250124.pdf (дата звернення 15.06.2025)

2. Вельможений С.А. Основи методики розслідування викрадень електричної енергії шляхом її самовільного використання : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09 . Харків, 2009. 18 с.

3. Енергетична безпека : монографія / Д.В. Зеркалов. Харків : Харк.нац.ун-т внутр.справ, 2012. 989 с.

4. Гончаренко О. Державне регулювання та саморегулювання господарської діяльності: пошук балансу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3. С. 40–45.

5. Енергетична складова відносин Україна-ЄС: виклики і перспективи. *Національна безпека і оборона* № 1–2. 2022. URL:https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD187-188_2022_ukr_full.pdf (дата звернення: 20.06.2025)

6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8074-10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 16.06.2025)

7. Новицький А.М. Організаційно правові засади державного управління у паливно-енергетичному комплексі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид.наук : 12.00.07 . Ірпінь, 2005. 17 с.

8. Про енергетичну ефективність : Закон України від 21.10.2021 №1818-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1818-IX#Text (дата звернення: 22.06.2025)

9. Про затвердження Правил охорони електричних мереж : постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2022 №1455. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 22.06.2025)

10. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року : Розпорядження КМ України від 21 квітня 2023 р. №373-р URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#n6 (дата звернення: 20.06.2025)

11. Столітній, А. В. Зарубіжний досвід застосування адміністративного затримання та шляхи його запозичення для України. *Форум права*. 2012. №2. С. 673. URL: http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2012-2/12cavzdu.pdf (дата звернення: 25.06.2025)

12. Samantha Olz, Ralph Sims, Contribution of Renewables to Energy Security. – OECD / IEA, April, 2007. URL: https://iea.blob.core.windows.net/assets/682ee8e1-a423-4775-bcd1-38bf4c18717f/so_contribution.pdf (дата звернення: 23.062025)

Анотація

Гоцалюк С. Ю. **Законодавче забезпечення енергозбереження як пріоритетного напрямку інтеграції України до Європейського Союзу.** – Стаття.

У статті проаналізовані особливості адміністративно-правових засад енергозбереження в сучасних процесах інтеграції України до Європейського Союзу. Розглядаються вимоги, щодо захисту національних інтересів та внесені зміни до Закону України «Про ринок електричної енергії» в частині забезпечення безпекового відношення електроенергетики. З'ясовано, що сьогодні існуюча необхідність енергозбереження, дає можливість передбачити державне регулювання електроенегетики та прискорити інтеграцію України до Європейського Союзу в контексті взаємодії соціально-правової реальності. Зроблено висновок , що саме забезпечення енергозберігаючих засобів сприятиме визначеному нашою державою курсу на євроінтеграцію та відновлення відновлюваних джерел енергії. Визначено, що забезпечення законодавчої діяльності енергозбереження на сьогоді є приоритетним напрямком інтеграції України до Європейського Союзу. В статті зазначено, що в Україні існує необхідність впровадження дієвих законів, спрямованих на посилення власної енергетичної незалежності та формування енергетичного законодавства, як одного цілого, задля створення потужних важелів, здатних забезпечити енергетичну безпеку держави. Визначено, що шляхом удосконалення законодавчого забезпечення енергозбереження проблеми мають відбуватися з урахуванням загальних тенденцій та напрямків руху нашої держави до інтеграції з Європейським Союзом. В складній ситуації сьогодення очевидно, що даний період має характеризуватись підвищенням державного контролю в галузі енергозбереження, формуваням електроенер-

гетичного законодавства вцілому, вдосконалення юридичної відповідальності в цій галузі, перегляді системи адміністративних проступків – деліктів. Зазначено, що загальний курс України на децентралізацію безпосередньо передбачає використання енергоефективних технологій та залученням іноземних інвенстицій в енергетичну галузь, що сприятиме ефективному функціонуванню ринку електроенергії, впровадження сучасних стандартів виробництва.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, довкілля, енергозберігаючи технології, децентралізація, інтеграція, передовий досвід, ринок електричної енергії.

Summary

Gotsalyuk S. Yu. **Legislative ensurance of energy saving as a priority direction of Ukraine's integration into the European Union.** – Article.

The article analyzes the features of the administrative and legal principles of energy conservation in the modern processes of Ukraine's integration into the European Union. The requirements for protecting national interests are considered and amendments are made to the Law of Ukraine "On the Electricity Market" in terms of ensuring the security of the electricity industry. It was found that the current need for energy conservation makes it possible to provide for state regulation of the electricity industry and accelerate Ukraine's integration into the European Union in the context of the interaction of social and legal reality. It was concluded that the provision of energy-saving devices will contribute to the course set by our state for European integration and the restoration of renewable energy sources. It is stated that ensuring the legislative activity of energy conservation today is a priority in the integration of Ukraine into the European Union. The statistics indicate that in Ukraine there is a pressing need to promote effective laws aimed at strengthening energy independence and forming energy legislation as a whole to create stronger important people to ensure the energy security of the state. It is indicated that by improving the legislative provision of energy conservation, problems may arise from the regulation of hidden trends and directly in the direction of our country's integration with the European Union. In the current situation, it is obvious that this period may be characterized by advances in government control in the field of energy conservation, the formation of electricity legislation in general, and a thorough legal framework in this galusi, re-examination of the system of administrative offenses – torts. It has been stated that Ukraine's policy towards decentralization directly transfers the use of energy-efficient technologies and the acquisition of foreign investments into the energy sector, which is suitable for an effectively functioning market. electricity, the promotion of current production standards.

Key words: administrative and legal regulation, environment, energy-saving technologies, decentralization, integration, best practices, electricity market.

УДК 336.1:351.72(477)
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.8

Д. В. Кравцов
orcid.org/0009-0005-7588-946X
кандидат юридичних наук, доцент,
викладач кафедри адміністративного права і процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Останні наукові дослідження. Питання трансформації системи державного фінансового контролю досліджувались у працях таких науковців, як Русіна Ю. О., Маршук О. М., Слаута О. Н., Величко Л. Ю., Галинська К. Ю., Хаблюк О. А., Яцишин С. Р, Гуренко Т. О., Піхоцька М. Р., Коліньо А. Є., Давиденко Н. М., О. В. та інших. Так, їхні роботи зосереджені переважно на аналізі правових засад, організаційних механізмів і процедур здійснення контролю у сфері державних фінансів, хоча при цьому питання щодо впливу воєнного стану на діяльність органів фінансового контролю залишається недостатньо розкритим і надає можливість для проведення змістовних наукових досліджень у зазначеній сфері.

Актуальність дослідження. Дослідження особливостей фінансового контролю в умовах воєнного стану є не лише науково значущим, а й практично необхідним для забезпечення стійкості системи державного управління та економічного виживання країни в умовах протистояння військовій агресії, оскільки змістовний науковий аналіз чинних механізмів задає вектор щодо розробки та адаптації нових сучасних інструментів здійснення контролю за розподілом і використанням бюджетних коштів.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є комплексне теоретико-прикладне обґрунтування особливостей функціонування системи фінансового контролю в Україні в умовах воєнного стану з акцентом на сучасні інституційні, організаційні та технологічні трансформації, спрямовані на підвищення ефективності, прозорості та підзвітності управління бюджетними ресурсами. Зокрема, дослідження спрямоване на виявлення проблемних аспектів реалізації фінансового контролю в умовах надзвичайних ситуацій, аналіз застосування ризик-орієнтованих підходів, цифрових рішень і міжнародних стандартів, а також розробку практичних рекомендацій щодо удосконалення національної системи фінансового нагляду в кризових умовах.

Виклад основного матеріалу. Жодна держава не може ефективно реалізовувати свою внутрішню й зовнішню політику без наявності у своєму розпорядженні належного фінансового ресурсу, оскільки саме фінанси виступають матеріальною основою функціонування державного апарату, забезпечення обороноздатності країни, надання соціальних послуг населенню, підтримки економічної стабільності та інфраструктурного розвитку. Водночас ефективне управління фінансами неможливе без системного контролю за їх рухом. Тому невід'ємним елементом державного управління виступає фінансовий контроль, як структурно-організаційна, так і функціональна категорія, що виконує надзвичайно важливу роль у забезпеченні фінансової дисципліни, законності та результативності використання публічних коштів.

Фінансовий контроль, як правова інституція, належить до категорії галузевого контролю, тобто такого, що здійснюється в окремій сфері державного управління, а саме сфері публічних фінансів. Його головне завдання полягає у забезпеченні належного порядку під час формування, розподілу, перерозподілу та використання фінансових ресурсів держави в межах, визначених законодавством і фінансово-бюджетними регламентами [1]. Такий контроль є критично важливим для забезпечення прозорості, законності та ефективності фінансових операцій на всіх рівнях бюджетної системи.

У юридичній науці термін «контроль» розглядається як ключовий елемент управління, що охоплює спостереження за станом і перебігом соціально-економічних процесів з метою перевірки їх відповідності чинному законодавству, нормативно-правовим актам, фінансовим планам, програмам соціально-економічного розвитку, контрактам, угодам, інвестиційним проектам тощо. У цьому контексті фінансовий контроль постає як форма зовнішнього або внутрішнього спостереження за діяльністю суб'єктів господарювання, органів влади та бюджетних установ із метою виявлення відхилень, помилок або правопорушень, а також вироблення відповідних управлінських рішень щодо усунення виявлених недоліків [2].

Окрім забезпечення своєчасності та точності фінансового планування, контролю за формуванням дохідної частини бюджетів усіх рівнів, нагляду за законністю, ефективністю та цільовим використанням бюджетних асигнувань, попередження й виявлення фінансових порушень і зловживань, забезпечення фіскальної стабільності, фінансовий контроль також виконує превентивну функцію, адже він мінімізує ризики нераціонального вико-

© Д. В. Кравцов, 2025

ристання ресурсів, сприяє прозорості бюджетного процесу, забезпечує підзвітність органів виконавчої влади перед суспільством та міжнародними партнерами. В умовах динамічних змін, що зумовлені як економічними трансформаціями, так і зовнішніми викликами, до яких справедливо відносимо воєнні дії, роль фінансового контролю лише зростає.

В умовах воєнного стану в Україні надзвичайно актуальним стає питання посилення контролю за використанням бюджетних коштів, особливо з огляду на суттєве збільшення державних витрат на оборону, допомогу Збройним силам України, відновлення інфраструктури та інші заходи, спрямовані на підтримку національної безпеки. У зв'язку з цим держава запроваджує жорсткіші правила щодо цільового використання публічних ресурсів.

З початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, держава опинилася в умовах надзвичайного військово-політичного та соціально-економічного виклику. Воєнна агресія змінила базові параметри функціонування національної економіки, структуру державного управління, механізми реалізації публічної політики, а також істотно вплинула на систему управління державними фінансами. Зміни не могли не позначитися і на організації та практиці фінансового контролю, який у нових реаліях набув особливого значення як інструмент забезпечення фінансової стабільності, раціонального використання ресурсів та запобігання зловживанням. В умовах воєнного стану фінансовий контроль перетворився на важливий фактор забезпечення ефективності державної політики, підтримки міжнародної довіри, контролю над оборонними витратами та гуманітарними програмами.[3] У сучасних умовах фінансової нестабільності, спричиненої збройною агресією, особливої ваги набуває питання ефективного використання бюджетних ресурсів. Науковці одностайно підкреслюють, що результативне фінансове управління в період війни можливе лише за умови суттєвої трансформації системи державного фінансового контролю. Така модернізація повинна передбачати не лише вдосконалення нормативно-правового забезпечення, але й технологічне оновлення підходів до моніторингу, аудиту та звітності.

Зокрема, дослідники Русіна Ю. та Маршук О. зазначають, що у воєнний період на перший план виходить інтеграція цифрових інструментів контролю, які дозволяють здійснювати моніторинг бюджетних витрат у режимі реального часу. Автори акцентують увагу на важливості впровадження прозорих механізмів звітування та аналітики, здатних забезпечити підзвітність на кожному етапі бюджетного процесу, зменшити ризики нецільового використання коштів та підвищити ефективність контролюючих органів у надзвичайних умовах [4, с. 56]. Такі позиції цілком узгоджуються з глобальними тенденціями розвитку державного аудиту та фіскального моніторингу, в яких цифровізація визнається головним напрямом забезпечення прозорості та ефективності управління публічними фінансами.

У контексті функціонування системи державного фінансового контролю в умовах надзвичайної ситуації, викликаної воєнною агресією, важливу роль відіграють інструменти, що забезпечують прозорість і довіру до дій органів влади. Зокрема, вітчизняний науковець Слаута О. Н. наголошує, що своєчасне проведення аудиту використання бюджетних коштів, а також підзвітність результатів такого аудиту є не лише технічними елементами фінансового контролю, а й ключовими чинниками формування суспільної довіри до державної політики в цілому [5, с. 98]. У своїх дослідженнях він підкреслює, що в умовах зростання бюджетних витрат, обумовлених воєнними потребами, прозора і відповідальна фінансова політика стає основою суспільного консенсусу. Відсутність контрольних механізмів або їхня неефективність можуть спричинити втрату легітимності влади, погіршення міжнародного іміджу країни та зниження рівня підтримки з боку донорів. Отже, ми не можемо не погодитися, що своєчасний аудит і повноцінна підзвітність є не лише засобом виявлення та попередження фінансових зловживань, а й важливим інструментом стабілізації державного управління в умовах підвищеної соціальної та економічної напруги.

Так, у зв'язку з воєнною агресією проти України державна бюджетна політика зазнала суттєвих змін, зокрема щодо структури видатків, що підтверджує беззаперечний пріоритет фінансування військових потреб у структурі державного бюджету. Основними напрямами витрат є забезпечення Збройних Сил України (закупівля озброєння, військової техніки, обмундирування тощо), логістична підтримка, модернізація систем зв'язку, медичне забезпечення військовослужбовців, реабілітація поранених, а також фінансування гуманітарних ініціатив таких, як допомога внутрішньо переміщеним особам, відновлення зруйнованої інфраструктури, забезпечення доступу до медицини й освіти в постраждалих регіонах [6].

Крім того, велика увага приділяється підтримці вітчизняного оборонно-промислового комплексу, оскільки потенціал українського сектору оборонного виробництва потребує стабільного фінансування й технологічного оновлення. Отже, переорієнтація державних фінансів на оборонні потреби в умовах війни є не лише вимушеним кроком, але й одним з основних напрямів стратегії національної безпеки, що охоплює як воєнну, так і соціально-гуманітарну сфери.

Комплексний перерозподіл фінансових ресурсів у державі, що обумовлений викликами воєнного часу, вимагає посилення інституційного та процедурного контролю за рухом бюджетних коштів. Та-

кий загальнодержавний підхід, який передбачає перенаправлення значної частини фінансів на потреби оборони, безпеки, гуманітарного забезпечення та відновлення критичної інфраструктури, створює додаткові ризики нецільового, неефективного або незаконного використання коштів. У цьому контексті підвищення ефективності фінансового контролю повинно стати пріоритетом державної політики у сфері публічних фінансів. Йдеться, зокрема, про розширення повноважень контролюючих органів, запровадження постійного моніторингу в режимі реального часу, посилення аудиторського супроводу проєктів, що фінансуються з державного та місцевих бюджетів, а також вдосконалення механізмів внутрішнього контролю в самих розпорядниках бюджетних коштів. Такі заходи дозволять не лише мінімізувати корупційні ризики й запобігти втратам бюджету, а й забезпечити довіру громадськості до дій органів влади, особливо в умовах масштабного залучення міжнародної допомоги та зростання фінансового навантаження на державу [7].

У сучасних умовах розвитку системи публічного управління фінансами спостерігається тенденція до радикального переосмислення традиційних підходів до фінансового контролю. Замість постфактум-контролю, який базується на аналізі вже здійснених операцій і, відповідно, має переважно констатуючий та реактивний характер, дедалі більшого значення набувають інструменти превентивного характеру. Це зумовлено як загальносвітовими тенденціями цифрової трансформації управлінських процесів, так і об'єктивною необхідністю підвищення ефективності контролю за використанням публічних коштів в умовах обмежених ресурсів і високих ризиків, спричинених війною. Превентивний аудит передбачає виявлення потенційних загроз і порушень ще на етапі планування або початкового виконання фінансових операцій, що дозволяє своєчасно втручатися в процес, коригувати управлінські рішення й запобігати втратам. Особливої актуальності цей підхід набуває у випадках фінансування термінових державних програм, гуманітарних проєктів, закупівель для Збройних Сил України, де зволікання з контролем може мати критичні наслідки.

Паралельно з цим зростає значення моніторингу в режимі реального часу, що забезпечується завдяки впровадженню цифрових платформ, інформаційних систем обміну даними між контролюючими та фінансовими органами, автоматизації аналітичних процесів. Такий моніторинг дозволяє не лише оперативно відстежувати цільове використання коштів, а й миттєво реагувати на відхилення від установлених фінансових параметрів або бюджетних зобов'язань. Ще одним перспективним напрямом є впровадження ризик-орієнтованих підходів, що передбачає оцінку ймовірності виникнення фінансових порушень на основі попереднього аналізу історичних даних, сфери ризику, поведінкових чинників виконавців бюджетних програм тощо. Такий підхід дозволяє концентрувати ресурси аудиторських служб на найбільш критичних напрямах, забезпечуючи ефективніше навантаження системи контролю. Впровадження зазначених сучасних форм і методів контролю дає змогу посилити фінансову дисципліну, забезпечити цільове використання коштів, підвищити довіру суспільства та міжнародних партнерів до фінансової політики держави.

Зазначене випливає з аналізу положень методичних рекомендацій щодо організації внутрішнього контролю в державному секторі України, розроблених на основі національних стандартів і з урахуванням вимог ДСТУ ISO 31000:2018[8], особливу увагу в яких приділено побудові ефективної системи управління ризиками, збору та обробці аналітичної інформації, а також належному документуванню процедур аудиту. Управління ризиками у сфері публічних фінансів в умовах воєнного стану дозволяє своєчасно реагувати на нові виклики, зумовлені нестабільністю, непередбачуваністю рішень, фізичною загрозою майну і персоналу, збоєм логістичних ланцюгів, а також високою ймовірністю нецільового або неефективного використання ресурсів в умовах надзвичайної бюджетної напруги.

У цьому контексті управління ризиками охоплює весь спектр дій, зокрема ідентифікацію загроз, наприклад, ризик втрати активів через бойові дії, затримки постачання, відсутність контролю на тимчасово окупованих територіях, їхню якісну та кількісну оцінку, визначення критичності впливу на досягнення поставлених фінансових та управлінських цілей установи, впровадження превентивних заходів, а також розробку антикризових сценаріїв реагування. Моніторинг у реальному часі дає змогу своєчасно виявляти відхилення від запланованих показників, а система резервного фінансування й перенаправлення ресурсів в свою чергу дозволяє мінімізувати наслідки реалізації негативних сценаріїв. В умовах обмеженого часу на прийняття рішень, управління ризиками стає не лише елементом контролю, а й важливим управлінським інструментом стратегічного планування в умовах нестабільного середовища [9].

Застосування ризик-орієнтованого підходу у сфері фінансового контролю в державному секторі особливо важливе в умовах воєнного стану, оскільки він дозволяє не лише здійснювати поточний контроль, але й забезпечити проактивне управління можливими відхиленнями від затверджених бюджетних параметрів. Сутність ризик-орієнтованого підходу полягає у фокусуванні ресурсів і зусиль контролюючих органів на тих сферах, де ймовірність і потенційні наслідки порушень є найвищими. Це досягається шляхом ідентифікації ключових ризиків, оцінки їх критичності, ранжування об'єктів контролю та визначення пріоритетних напрямів аудиту. У практиці державного фінансового управління це означає

перехід від масових перевірок до вибіркових, глибоко аналітичних ревізій, заснованих на попередньому аналізі ризиків. У результаті застосування такого підходу органи державного сектору отримують змогу оперативно реагувати на потенційні порушення, підвищувати цільову ефективність контрольних заходів, запобігати втратам бюджету та формувати культуру фінансової відповідальності.

Не менш важливою складовою сучасної системи фінансового контролю є систематичне збирання, обробка та аналіз аналітичних даних, що формуються в процесі щоденної діяльності державних установ. Ці дані становлять основу для ухвалення обґрунтованих управлінських рішень, своєчасного виявлення відхилень від запланованих фінансових показників, а також оцінки результативності й ефективності використання бюджетних коштів. У сучасних умовах воєнного стану обсяг та динаміка інформаційних потоків суттєво зростають і відповідно, постає необхідність у впровадженні автоматизованих систем збору даних, інтеграції цифрових інструментів обробки та візуалізації показників, а також забезпеченні міжвідомчого обміну інформацією. Аналітичні дані повинні бути максимально актуальними, повними й достовірними, оскільки саме на їх основі формуються висновки аудиторських перевірок і плануються подальші контрольні заходи [10].

Використання статистичних і прогнозних моделей аналізу дозволяє не лише фіксувати поточний стан бюджетної дисципліни, а й передбачати потенційні порушення та формувати рекомендації для їх запобігання. У перспективі це сприяє підвищенню якості державного управління, зменшенню рівня фінансових ризиків та забезпеченню цільового використання публічних ресурсів.

Документування аудиторських процедур є однією з ключових умов забезпечення прозорості, підзвітності та правової визначеності в системі державного фінансового контролю. У межах сучасного управління публічними фінансами належне ведення аудиторської документації виконує не лише функцію архівування інформації, а й формує доказову базу для подальших дій контролюючих органів, судових розглядів, перевірок донорських фондів і міжнародних аудитів. Якісно підготовлена аудиторська документація містить обґрунтовані висновки щодо ефективності, доцільності та правомірності здійснених фінансових операцій, фіксує ідентифіковані ризики, відображає процедури реагування на виявлені порушення, а також рекомендації щодо їх усунення. Вона повинна бути уніфікованою за структурою, прозорою для перевірки та захищеною від спотворення. Зокрема, у період воєнного стану, коли контрольні заходи можуть проводитись в умовах обмеженого доступу до документів і об'єктів перевірки, належне документування набуває особливої ваги. Наявність детального й стандартизованого аудиторського досьє підвищує юридичну значущість аудиторських висновків, дозволяє зменшити ризик оскарження рішень, сприяє підвищенню інституційної довіри до органів контролю з боку громадськості, міжнародних партнерів і суб'єктів господарювання. Таким чином, документування виступає не лише інструментом процедурної чіткості, але й запорукою прозорого, ефективного та підзвітного управління державними ресурсами [11].

Висновок. Узагальнюючи, можна стверджувати, що посилення фінансового контролю в умовах воєнного стану є багатовимірним процесом, який охоплює не лише технічні або організаційні аспекти, а й стратегічне переосмислення функцій державного нагляду за бюджетними ресурсами. Йдеться про впровадження структурних змін в системі управління публічними фінансами, що спираються на принципи ефективності, прозорості та підзвітності. Ці зміни реалізуються, з одного боку, через стандартизацію контрольних процедур відповідно до вимог ДСТУ, які забезпечують єдність підходів до аудиту, управління ризиками, документування та оцінювання результатів, а з іншого боку завдяки активному впровадженню сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, включаючи автоматизовані системи моніторингу, електронний документообіг, аналітику в реальному часі.

Важливим чинником є й інституційне зміцнення органів фінансового контролю, посилення кадрового потенціалу, удосконалення процедур взаємодії між контролюючими структурами, а також активізація співпраці з міжнародними партнерами та громадянським суспільством. У сукупності зазначені заходи спрямовуються на формування нової гнучкої, ризик-орієнтованої та здатної ефективно діяти в умовах надзвичайної фінансово-економічної ситуації моделі фінансового контролю.

Література

1. Колпакова Анастасія. Державний фінансовий контроль на сучасному етапі: огляд концептуальних засад. International Science Journal of Management, Economics & Finance. Vol. 2, No. 1, 2023, pp. 9-18 URL: https://www.researchgate.net/publication/367975590_Derzavnij_finansovij_kontrol_na_sucasnomu_etapi_oglad_konceptualnih_zasad

2. М. В. Ковалів, С. С. Єсімов, І. М. Проць, Р. М. Скриньковський, Ю. Р. Лозинський.Фінансове право України: навчальний посібник. Львів: СПОЛОМ, 2022. 394 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4479/1/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82%20%D0%A4%D0%9F%D0%A3%20PDF%2005.04.2022.pdf

3. Гриджук І. А. Удосконалення регуляторного механізму державного контролю у фінансово-економічній сфері. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2019. № 1. с. 1–6. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5c45c021-60e8-471d-9e0d-b5084e783139/content

4. Русіна Ю. О., Маршук О. М. Напрями вдосконалення контролю за бюджетними коштами в умовах війни. *Фінанси України*. 2023. № 4. С. 47–58.

5. Слаута О. Н. Контроль у сфері державних фінансів в умовах воєнного стану. *Економічна безпека держави.* 2023. № 2(11). с. 95–103.

6. Деякі питання здійснення державного фінансового контролю в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України. від 07.05.2022 р. № 561. Офіційний веб портал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-2022-п#Text

7. Петричук М. В. Поняття та основні завдання державного фінансового контролю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 476–479. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/115

8. Про затвердження Методичних рекомендацій з організації внутрішнього контролю розпорядниками бюджетних коштів у своїх закладах та у підвідомчих бюджетних […] Мінфін України; Наказ, Рекомендації від 14.09.2012 № 995 URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0995201-12#Text

9. Колінько А. Є. Державний фінансовий контроль в Україні: стан та напрями удосконалення. Репозитарій ОНУ імені І. І. Мечникова. URL: https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2e04fe8d-a8c7-463b-8b0a-0b87844271b4/content.

10. Колпакова А. Державний фінансовий контроль на сучасному етапі: огляд концептуальних засад. International Science Journal. Economics & Finance. Vol. 2, No. 1, 2023, pp. 9–18. URL: https://isg-journal.com/isjmef/article/view/263

11. Жидовська Н., Петришин Л. Сучасні підходи до державного фінансового контролю як інструменту забезпечення ефективного використання бюджетних ресурсів. *Економіка та суспільство,* (62/2024). URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3892

Анотація

Кравцов Д. В. **Особливості здійснення фінансового контролю в умовах воєнного стану: загальна характеристика.** – Стаття.

У статті здійснено ґрунтовний аналіз трансформаційних процесів у системі фінансового контролю України, що стали особливо актуальними в умовах запровадження воєнного стану. Так, нами висвітлено системні зміни в інституційному та процедурному устрої контролюючих органів, що обумовлені необхідністю оперативного реагування на динамічні бюджетні потоки, кризові явища у фінансово-економічній сфері та підвищений рівень ризиків нецільового використання публічних коштів.

Так, у центрі уваги перебувають новітні підходи до фінансового контролю, які передбачають переорієнтацію з традиційної моделі постфактум-оцінювання на інноваційні форми, зокрема превентивний аудит, цифровий моніторинг у режимі реального часу, ризик-орієнтовані перевірки. Детально проаналізовано роль внутрішнього контролю як базового елементу управлінської системи, що забезпечує своєчасне виявлення та нейтралізацію потенційних загроз у сфері використання бюджетних ресурсів. Окрему увагу приділено питанням управління ризиками, зокрема їх ідентифікації, оцінці та мінімізації, що є ключовим інструментом підвищення ефективності функціонування контролюючих структур у кризових умовах. Також висвітлено значення аналітичної звітності й документування процедур аудиту, що забезпечують юридичну стійкість контрольних дій та сприяють зміцненню довіри з боку громадськості та міжнародних партнерів.

У ході дослідження обґрунтовано доцільність і стратегічну необхідність подальшого вдосконалення нормативно-правового забезпечення системи фінансового контролю, зміцнення кадрового потенціалу контролюючих органів, а також модернізації їх матеріально-технічної бази, що є ключовими передумовами забезпечення належного рівня прозорості, підзвітності та оперативного реагування в умовах зростаючих воєнних і фінансових загроз.

Запропоновані у статті підходи можуть слугувати основою для формування нової концепції фінансового контролю, адаптованої до надзвичайних умов, а самі результати дослідження можуть бути впроваджені в практику розробки й реалізації державної фінансової політики, зокрема у сфері публічного аудиту, моніторингу ефективності витрат та забезпечення цільового використання бюджетних коштів в умовах кризових ситуацій, що мають системний характер.

Ключові слова: фінансовий контроль, воєнний стан, бюджетні кошти, превентивний аудит, моніторинг у реальному часі, управління ризиками, публічні фінанси.

Summary

Kravtsov D. V. **Features of financial control under martial law: general characteristics.** – Article.

The article provides a thorough analysis of the transformation processes in Ukraine's financial control system, which have become particularly relevant in the context of the introduction of martial law. We highlight systemic changes in the institutional and procedural structure of regulatory bodies, which are driven by the need to respond quickly to dynamic budget flows, crises in the financial and economic sphere, and increased risks of misuse of public funds.

The focus is on the latest approaches to financial control, which involve a shift from the traditional model of post-factum assessment to innovative forms, in particular preventive audit, real-time digital monitoring, and risk-oriented checks. The role of internal control as a basic element of the management system, which ensures the timely detection and neutralization of potential threats in the use of budget resources, is analyzed in detail. Special attention is paid to risk management issues, in particular their identification, assessment, and minimization, which is a key tool for improving the effectiveness of control structures in crisis conditions. The importance of analytical reporting and documentation of audit procedures is also highlighted, which ensure the legal stability of control actions and contribute to strengthening trust on the part of the public and international partners.

The study substantiates the expediency and strategic necessity of further improving the regulatory and legal framework of the financial control system, strengthening the human resources of control bodies, and modernizing their material and technical base, which are key prerequisites for ensuring an adequate level of transparency, accountability, and rapid response in the context of growing military and financial threats.

The approaches proposed in the article can serve as a basis for the formation of a new concept of financial control adapted to emergency conditions, and the results of the study can be implemented in the practice of developing and implementing state financial policy, in particular in the field of public audit, monitoring the effectiveness of expenditures, and ensuring the targeted use of budget funds in crisis situations of a systemic nature.

Key words: financial control, martial law, budget funds, preventive audit, real-time monitoring, risk management, public finances.

УДК 342.9 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.9

О. В. Муза
orcid.org/0000-0003-0869-2542
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту «Юридичний інститут
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана»

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Сучасні виклики і загрози, що виникли та існують в умовах війни, впливають на стан здійснення правосуддя в Україні. Незважаючи на практичні проблеми, з якими пов'язують труднощі розгляду судами правових спорів, завданням для судів залишається неухильне додержання ідей та принципів права, вимог нормативно-правових актів, норм процесуального закону, європейських стандартів правосуддя. У цьому контексті для адміністративного судочинства України основоположним є захист прав, свобод та законних інтересів приватних осіб у публічно-правових відносинах з суб'єктами владних повноважень.

Процесуальна участь учасників адміністративно-судового процесу регламентована адміністративно-процесуальним законом та передбачає додержання і виконання ними процесуальних обов'язків. Це, зокрема, передбачає обов'язок сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню судом всіх обставин справи, подавати наявні докази, не приховувати докази, виконувати процесуальні дії та обов'язки, визначені законом або судом (ч. 5 ст. 44 Кодексу адміністративного судочинства України, далі по тексту – КАСУ [1]).

Разом з тим, чи завжди учасники судового процесу в умовах збройної агресії та активних бойових дій здатні повноцінно реалізувати свої адміністративно-процесуальні права та виконати процесуальні обов'язки, особливо, якщо це стосується їхньої участі у процесі доказування фактичних обставин справи? Тому адміністративні суди об'єктивно, як й інші суди, стикаються з проблемою належної оцінки та перевірки фактів, обставин, доводів учасників справи. Від ефективності таких дій суду залежить встановлення істини в адміністративній справі та справедливий захист прав, свобод та законних інтересів учасників адміністративно-судового процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні питання доказування в адміністративному судочинстві є предметом досліджень таких науковців, як: В.М. Бевзенка, Я.О. Берназюка, В.В. Гордєєва, М.В. Джафарової, Т.О. Коломоєць, О.В. Кузьменко, М.І. Смоковича, С.Г. Стеценка та ін.

У науковій літературі звернуто увагу на такі дискусійні питання, що виникають у процесі доказування в адміністративному судочинстві: 1) визначення особливостей доказування в адміністративному судочинстві; 2) визначення порядку надання доказів учасниками адміністративного процесу; 3) витребування доказів судом; 4) забезпечення доказів; 5) правила оцінювання, закріплення доказів і визначення предмета доказування. [2, с. 146]

Метою цієї статті є здійснення аналізу актуальних питань доказування в адміністративному судочинстві України.

Результати дослідження. Під час розгляду адміністративної справи докази відіграють основну роль для вирішення публічно-правового спору. Встановлення судом фактів, на підставі яких здійснюється оцінка правомірності рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, є одним із складових судового розгляду справи. Адміністративний процесуальний закон встановлює вимоги до доказів, порядку їх подання до суду, особливості їх дослідження судом та врахування або неврахування при ухваленні судового рішення.

У процесуально-правовій теорії сформовані доктринальні основи доказів та доказування. Однак очевидно, що сучасні реалії життя в Україні потребують доповнення існуючих наукових положень та врахування стану судової практики. Оцінка судом доказів в адміністративному судочинстві України є складним пізнавальним процесом та охоплюється правилами доказування.

М. Смокович та В. Бевзенко визначають доказування в адміністративному судочинстві як «розумово-пізнавальну діяльність людини (учасника адміністративної справи, адміністративного процесу, адміністративного суду) – спрямована на сприйняття об'єкта (об'єктів), їх оцінки та перевірки доказами. Таким об'єктом (об'єктами) в адміністративному процесі є факти (фактичні обставини адміністративної справи), якими сторони, треті особи, їх представники обґрунтовують свої вимоги, заперечення, пояснення, міркування». [3, с. 830–831].

© О. В. Муза, 2025

У контексті наведеного важливо зазначити, що предмет адміністративно-судового провадження оперує доказами, які здебільшого пов'язані з владно-управлінською діяльністю суб'єктів владних повноважень, що, відповідно, може створювати проблеми для подання до суду відповідних доказів в умовах ведення бойових дій на окремих територіях України. Тим паче питання про наявність або відсутність відповідних доказів надалі набуватиме ще більшої актуальності для національної системи правосуддя.

В. Гордєєв вважає, що «доказування в адміністративному судочинстві – це подання для аналізу суду інформації про певні події, дії або стан (юридичні обставини), яку надають суб'єкти адміністративного процесу, чи витребування судом такої інформації за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, або за власною ініціативою суду.» [4, с. 8]. З огляду на це, оцінка доказів вважається завершальним етапом доказування, що «полягає в логічній, розумовій та процесуальній діяльності суду та учасників справи, їх представників щодо визначення допустимості, належності, достовірності, достатності доказів згідно вимог КАС України. Суд є обов'язковим суб'єктом оцінки доказів у адміністративному судочинстві України» [5, с. 523].

В. Бевзенко в частині визначення особливостей доказування в адміністративному судочинстві наводить думку, що якість і повнота доказування в адміністративних справах залежить від знання і розуміння Загального адміністративного права [6]. Варто погодитися з такою позицією, оскільки предметом доказування є обставини та факти, що виникли у процесі взаємовідносин приватних осіб та суб'єктів владних повноважень. Враховуючи, що процес доказування є пізнавальною діяльністю, знання про категорії та явища Загального адміністративного права доповнюють інструментарій встановлення судом істини в адміністративній справі. Загальне адміністративне право сприяє системному розумінню основ, принципів, видів, форм публічного адміністрування.

На думку авторів, «особливістю сучасного адміністративного процесу є те, що доказування в адміністративній справі «урівноважене» дією двох принципів адміністративного судочинства. Перший принцип – змагальність сторін, він полягає в тому, що розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюється на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості (ч. 1 ст. 9 КАС України). Другий принцип – офіційне з'ясування всіх обставин у справі, за яким адміністративний суд вживає визначених законом заходів, необхідних для з'ясування всіх обставин у справі, зокрема щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи» [7, с. 4].

Не менш важливим є питання про докази в адміністративній справі. Засобами доказування в адміністративному судочинстві є письмові докази, речові докази, електронні докази, висновок експерта, показання свідків. «Функція доказів полягає у забезпеченні безпомилковості, незаперечності й повноти інформації. Об'єкт доказування залежить від виду адміністративної справи та конкретних обставин, які підлягають встановленню. Збирання доказів складається із подання, витребування, судових доручень, забезпечення доказів» [8].

Цілком слушно зауважено, що «нормотворець визначив досить суворі імперативні вимоги щодо процедури подання доказів: у точно встановлений законом строк; одночасно з позовною заявою (для позивача), відзивом (для відповідача), письмовим поясненням (для третьої особи); копії доказів (крім речових доказів) повинні бути заздалегідь надіслані або надані особою, яка їх подає, іншим учасникам справи» [9, с. 74].

Дослідження доказів в адміністративному судочинстві вирішує ряд процесуальних завдань: «1) з'ясування можливості застосування поданих відомостей та матеріалів в якості доказів; 2) встановлення обставин, що свідчать про наявність або відсутність підстав, які обґрунтовують вимоги або заперечення учасників справи; 3) створення необхідних умов для здійснення оцінки доказів по справі у їх сукупності; 4) формування кола доказів, що є необхідним та достатнім для забезпечення висновку про їх достовірність і покладення в основу ухваленого судового рішення» [10, с. 115].

У 2022 році до КАСУ було внесено зміни, згідно з якими учасники справи мають право подавати письмові докази в електронних копіях, на які накладено кваліфікований електронний підпис відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». При цьому електронна копія письмового доказу не вважається електронним доказом. Також передбачена можливість подання електронних доказів як в оригіналі, так і в електронній копії [1].

З приводу електронних доказів варто погодитися з тим, що «електронні докази, як і інші види доказів, мають відповідати критеріям оцінки, що включають достатність, достовірність, належність та допустимість» [11, с. 345].

Автори виділяють низку проблем використання електронних доказів в судовому процесі, зокрема: 1) докази, виражені в електронному вигляді, вводяться в процес шляхом їх віднесення до традиційних видів доказів. В залежності від того, які з даних, що зберігаються в електронній формі, мають доказове значення, буде залежати віднесення їх до письмових, речових доказів, аудіо-або відеозапису; 2) електронні докази є особливою групою в межах існуючих видів доказів,

тому повинні наділятися спеціальним правовим статусом, що враховують їх особливості; 3) електронні дані є новим та самостійним видом доказів; 4) КАСУ містить невичерпний перелік об'єктів, що можуть виступати електронними доказами, тому до них відносяться будь-які дані в електронній формі, котрі зберігаються як на різного роду носіях, так і в мережі Інтернет, зокрема, у хмарних середовищах [12].

Крім викладеного вище, у науковій літературі зазначається також, що «чинне законодавство не містить чіткого визначення, як повинні збиратися докази в електронній формі, про їх забезпечення, а також про методи їх дослідження, процедури ідентифікації особи, яка відповідальна за розміщення цієї інформації» [13, с. 50].

Існує думка, що «КАСУ наразі не містить жодного згадування про стандарт доказування, який мають використовувати судді. Водночас широкий спектр різноманітних правовідносин, які згруповані та представлені у вигляді категорій адміністративних спорів навряд чи можливо узагальнено описати тільки одним єдиним стандартом доказування як найбільш типовим для досліджуваної галузі. Тому, як видається, цілям адміністративного судочинства мають слугувати й бути закріплені у Кодексі одразу декілька стандартів доказування, а саме: «баланс вірогідностей», «очевидні та переконливі докази», «поза розумним сумнівом», адже однозначно виокремити домінантний, типовий стандарт не так легко, як в інших процесах» [14, с. 94].

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження варто резюмувати, що сучасні реалії правосуддя в Україні потребують поєднання усталених доктринальних положень про доказування і докази та положень адміністративно-процесуального закону з урахуванням викликів і загроз, що існують в умовах збройної агресії. Законодавцю варто переглянути процесуальні вимоги щодо виконання учасниками адміністративно-судового процесу процесуальних обов'язків та визначити особливості доказування в адміністративних справах з урахуванням ведення активних бойових дій на окремих територіях України.

Література

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV; в ред. від 11.03.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

2. Вінницький О. Актуальні проблеми доказів і процесу доказування в адміністративному судочинстві. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 143–148.

3. Смокович М. І., Бевзенко В. М. Адміністративний процес України: теорія, практика: Підручник. За заг. ред. д.ю.н., проф. Бевзенка В. М. Видання третє, змінене, доповнене і перероблене. Київ : ВД «Дакор», 2022. 1256 с.

4. Гордєєв В. В. Доказування в адміністративних справах, пов'язаних з виборчим процесом : автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.07. Київ, 2009. 18 с.

5. Стоцький Р. М. Оцінка доказів суб'єктами доказування в адміністративному судочинстві. *Право і суспільство*. 2024. № 2. С. 520–523.

6. Бевзенко В. Докази і доказування у практиці Касаційного адміністративного суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Bevzenko.pdf

7. Докази і доказування в адміністративному судочинстві: основні поняття інституту доказів, види доказів в адміністративному судочинстві, особливості засобів доказування, порівняння з іншими видами судочинства, актуальна судова практика / Під заг. ред. Пєткова В. П. Київ : ВД «Професіонал», 2024. 368 с.

8. Зелінська Я. Особливості доказування в адміністративному судочинстві. Національна асоціація адвокатів України. 2024. URL: https://unba.org.ua/publications/9067-osoblivosti-dokazuvannya-v-administrativnomu-sudochinstvi.html

9. Джафарова М. В. Окремі питання доказування в адміністративному судочинстві в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 5. С. 69–76.

10. Авраменко О. Загальна характеристика процедури дослідження доказів в адміністративному судочинстві. *Наукові записки: Серія: Право*. 2019. Вип. 7. С. 112–116.

11. Йосифович Н.-Л. Д. Критерії оцінки електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Вип. 85. Частин 2. С. 341–346.

12. Гавалешко П. С., Ковбас І. В. Електронні докази як засоби доказування у адміністративному процесі. URL: https://law.chnu.edu.ua/elektronni-dokazy-yak-zasoby-dokazuvannia-u-administratyvnomu-protsesi/

13. Вербіцька М., Ботвинник В. Електронні докази як новий вид доказів у адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 1 (21). С. 48–51.

14. Стоян А. Інструменти оцінювання доказів в адміністративному процесі. *Актуальні проблеми правознавства* 2021. № 3 (27). С. 90–102.

Анотація

Муза О. В. **Актуальні питання доказування в адміністративному судочинстві України.** – Стаття.

У статті проведено дослідження актуальних питань доказування в адміністративному судочинстві України. Зазначено, що сучасні виклики і загрози, що виникли та існують в умовах війни, впливають на стан здійснення правосуддя. Завданням для судів залишається неухильне додержання ідей та принципів права, вимог нормативно-правових актів, норм процесуального закону, європейських стандартів правосуддя.

Процесуальна участь учасників адміністративно-судового процесу регламентована адміністративно-процесуальним законом та передбачає додержання і виконання ними процесуальних обов'язків. Це, зокрема, передбачає обов'язок сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню судом всіх обставин справи, подавати наявні докази, не приховувати докази, виконувати процесуальні дії та обов'язки, визначені законом або судом.

Зауважено, що адміністративні суди стикаються з проблемою належної оцінки та перевірки фактів, обставин, доводів учасників справи. Від ефективності таких дій суду залежить встановлення істини в адміні-

стративній справі та справедливий захист прав, свобод та законних інтересів учасників адміністративного процесу.

Визначено, що під час розгляду адміністративної справи докази відіграють основну роль для вирішення публічно-правового спору. Встановлення судом фактів, на підставі яких здійснюється оцінка правомірності рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, є одним із складових судового розгляду справи. Оцінка судом доказів в адміністративному судочинстві є складним пізнавальним процесом та охоплюється правилами доказування.

Зроблено висновок, що сучасні реалії правосуддя в Україні потребують поєднання усталених доктринальних положень про доказування і докази та положень адміністративно-процесуального закону з урахуванням викликів і загроз, що існують в умовах збройної агресії. Законодавцю варто переглянути процесуальні вимоги щодо виконання учасниками адміністративно-судового процесу процесуальних обов'язків та визначити особливості доказування з урахуванням ведення активних бойових дій на окремих територіях України.

Ключові слова: адміністративне судочинство, доказування, докази, сторони справи, адміністративний суд.

Summary

Muza O. V. **Current issues of proof in the administrative proceedings in Ukraine.** – Article.

The article deals with the study of topical issues of proof in the administrative proceedings of Ukraine under the martial law regime. It's noted that modern challenges and threats which have arisen and exist in the context of war affect the state of justice. The task for the courts remains to strictly comply with the ideas and principles of law, the requirements of legal acts, the norms of procedural law, and European standards of justice.

The procedural participation of participants in the administrative proceedings is regulated by the administrative procedure law and provides for the observance and fulfilment of their procedural obligations. This, in particular, includes the obligation to facilitate timely, comprehensive, full and objective establishment of all the circumstances of the case by the court, to submit available evidence, not to conceal evidence, and to perform procedural actions and duties determined by law or the court.

The author notes that administrative courts face the problem of proper assessment and verification of facts, circumstances and arguments of the participants of the case. Such actions of the court depend on establishing the truth in an administrative case and fair protection of the rights, freedoms and legitimate interests of participants to the administrative proceedings.

The author determines that evidence plays a fundamental role in resolving a public law dispute in the course of administrative proceedings. The establishment by the court of the facts on the basis of which the lawfulness of decisions, actions or inactions of public authorities is assessed is one of the components of a court trial. The court's assessment of evidence in administrative proceedings is a complex cognitive process and is covered by the concept and rules of evidence.

It's concluded that the current realities of justice in Ukraine require a combination of the established doctrinal provisions on proof and evidence and the provisions of the administrative procedure law, taking into account the challenges and threats existing in the context of armed aggression. The legislator should review the procedural requirements for the fulfilment of procedural obligations by participants in the administrative proceedings and determine the specifics of proof in view of active hostilities in certain territories of Ukraine.

Key words: administrative proceedings, proof, evidence, sides of the case, administrative court.

УДК 342.922
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.10

О. Г. Погребняк
orcid.org/0009-0009-2157-9318
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВОНАСТУПНИЦТВА В СУЧАСНОМУ АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ

Постановка проблеми. Реалізація положень, закріплених у Конституції України, об'єктивно потребує від органів публічної адміністрації – і, зокрема, від державних службовців – належної інституалізації механізмів виконання державних обов'язків перед людиною та громадянином. З огляду на те, що саме через діяльність державних службовців держава практично реалізує свої функції та забезпечує безперервність управлінських процесів, важливим є збереження стійкого зв'язку між державою й особою незалежно від змін у системі суб'єктів публічного адміністрування. Незважаючи на трансформаційні процеси, зокрема реорганізацію, ліквідацію чи утворення нових органів виконавчої влади, держава зобов'язана забезпечити цілісність та стабільність управлінських функцій та процесів. Це, у свою чергу, актуалізує необхідність нормативного та доктринального осмислення феномену публічного правонаступництва як інструменту збереження процесів забезпечення виконання владних повноважень.

Публічне (адміністративне) правонаступництво розглядається як формалізований процес передачі прав і обов'язків у вигляді адміністративної компетенції від одного суб'єкта публічної адміністрації до іншого. Така передача здійснюється відповідно до спеціально встановленої правової процедури та є юридичним механізмом, покликаним забезпечити безперервність виконання функцій публічного адміністрування у разі структурних змін органів влади. Юридичним фактом, що зумовлює публічне правонаступництво, виступає припинення повноважень або ліквідація відповідного органу публічної адміністрації. Наслідком цього є перехід зобов'язань та управлінських функцій до іншого органу, визначеного компетентним суб'єктом владних повноважень. Важливо наголосити, що наслідки такого переходу не можуть обмежувати чи переривати публічно-правові відносини між державою та особою. Відтак, інститут публічного правонаступництва має розглядатися як ключовий інструмент забезпечення стабільності публічної адміністрації. Він засвідчує зобов'язання держави щодо захисту прав і свобод людини незалежно від змін у структурі державних органів [1]. Сутність публічної служби як інституційної форми реалізації функцій держави вимагає забезпечення безперервності та належної якості публічного адміністрування навіть у разі глибоких організаційних змін.

Незважаючи на нормативну закріпленість загальних положень щодо реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади, у чинному законодавстві відсутній універсальний механізм регулювання публічного правонаступництва, який враховував би галузеву специфіку, обсяг компетенцій та характер делегованих функцій. Так само в науковому дискурсі переважає розгляд правонаступництва крізь призму загальної теорії держави та права, у той час як специфіка саме публічно-адміністративного правонаступництва залишається недостатньо розробленою та вивченою. З огляду на викладене, формування цілісної доктрини публічного правонаступництва має стати одним із пріоритетних напрямів подальшого розвитку адміністративної науки та службового права. Особливо в умовах динамічних реформ, коли перерозподіл функцій між органами влади є частиною інституційного оновлення, але не повинен призводити до розриву у виконанні державних зобов'язань перед громадянами.

Огляд основних досліджень. Проблематика публічного правонаступництва у контексті реформування системи державної служби знаходила відображення в наукових працях таких дослідників, як Г. Атаманчук, В. Бевзенко, Є. Белей, Ю. Битяк, С. Ващенко, Н. Грицяк, С. Ківалов, А. Комзюк, Л. Корнута, Т. Коломоєць, Р. Мельник, А. Мудрик, А. Пухтецька, Я. Радиш та ін. Окремі аспекти зазначеного питання розглядалися в межах загальних досліджень, присвячених адміністративно-правовому статусу державного службовця, інституційним змінам у публічному управлінні, трансформації органів виконавчої влади. Проте, попри наявність певного наукового доробку, питання публічного правонаступництва у сфері державної служби досі не стало предметом цілісного та системного дослідження. Такий стан теоретичної опрацювання не відповідає потребам практики, зокрема в умовах динамічних реформ та адміністративної трансформації публічної влади. Крім того, подальший розвиток законодавства про

© О. Г. Погребняк, 2025

державну службу, необхідність адаптації національного інституту державної служби до правових стандартів Європейського Союзу, а також забезпечення правової визначеності процедур переходу повноважень між органами влади зумовлюють актуальність і практичну значущість обраного напряму наукового аналізу.

Мета і завдання статті. Враховуючи викладене, мета статті полягає у дослідженні та теоретичному обґрунтуванні поняття та сутності публічного правонаступництва як правового явища, що забезпечує безперервність реалізації функцій публічної влади, а також у виявленні специфічних ознак та особливостей правонаступництва в контексті державної служби як інституту публічного права.

Викладення матеріалу. У контексті активного реформування системи публічного адміністрування, зокрема оптимізації структури органів виконавчої влади та поглиблення євроінтеграційних процесів в Україні, особливої актуальності набуває питання нормативного забезпечення чітких процедур переходу повноважень між органами публічної адміністрації. Ключовим елементом цього процесу є інститут публічного правонаступництва, який покликаний забезпечити безперервність виконання публічних функцій, стабільність правовідносин і дотримання принципу юридичної визначеності.

Варто констатувати, що наразі у юридичній науці термін «правонаступництво» тлумачиться досить широко: він охоплює випадки переходу прав та обов'язків між фізичними й юридичними особами, суб'єктами публічного права, а також державами [7]. У вузько-галузевому сенсі правонаступництво виступає критерієм відмежування реорганізації від ліквідації суб'єкта, насамперед у цивільному праві. Водночас у публічному праві, зокрема адміністративному, правонаступництво має особливе функціональне навантаження: воно слугує юридичним механізмом забезпечення безперервності владної діяльності держави при зміні організаційної структури чи компетенції органів публічного управління. У чинному законодавстві України наявні лише фрагментарні норми, що регулюють процес переходу адміністративної компетенції [4]. Зокрема, Постанова Кабінету Міністрів України від 20.10.2011 р. № 1074 «Про затвердження Порядку здійснення заходів, пов'язаних з утворенням, реорганізацією або ліквідацією міністерств, інших центральних органів виконавчої влади» [5], що затверджує порядок здійснення заходів, пов'язаних з утворенням, реорганізацією або ліквідацією міністерств та інших ЦОВВ, передбачаючи передачу функцій і повноважень у разі організаційних змін. Однак ці положення не становлять цілісного правового інституту та залишають низку практичних питань поза сферою правового регулювання, зокрема у сфері відповідальності, правонаступництва управлінських рішень, процедурності дій органів, що приймають на себе функції попередників. Значну увагу цьому аспекту приділено в Законі України «Про адміністративну процедуру» [3]. Зокрема, у ч. 3 ст. 3 визначено, що принцип правової визначеності передбачає, з-поміж іншого, передбачуваність дій адміністративного органу та збереження прав, набутих за результатами адміністративних процедур. Стаття 14 даного Закону закріплює зобов'язання адміністративного органу здійснювати адміністративну процедуру з дотриманням безперервності адміністративної компетенції, навіть у разі реорганізації або ліквідації відповідного органу. Таким чином, у законі вперше в історії адміністративного законодавства України нормативно оформлено концепцію публічного правонаступництва як обов'язкову передумову безперервного виконання публічних функцій.

У цьому випадку правонаступництво набуває значення не лише як правова категорія, що характеризує перехід прав та обов'язків, але і як інституціональна гарантія захисту прав осіб у правовідносинах із публічними суб'єктами, зокрема при зміні структури виконавчої влади. У частині адміністративного судочинства категорія процесуального правонаступництва, передбачена статтями 52 та 53 КАС України, також засвідчує зростаючу роль принципу забезпечення правових відносин у публічному праві [2]. Незважаючи на позитивні зрушення, відсутність системного нормативного регулювання особливостей правонаступництва у публічному секторі (від розмежування компетенції до передачі невиконаних обов'язків та внутрішніх управлінських процесів) свідчить про необхідність доктринального осмислення цього явища [10, с. 22]. Сьогодні інститут публічного правонаступництва розглядається переважно крізь призму міжнародного права або загальної теорії держави й права, натомість його адміністративно-правовий аспект – особливо в контексті дії органів державної служби – залишається недостатньо дослідженим та вивченим [6, с. 140].

Варто зазначити, що належне правове врегулювання публічного правонаступництва як адміністративного інституту передбачає: 1) унормування підстав та процедур переходу повноважень; 2) закріплення обов'язків правонаступника щодо завершення незавершених адміністративних процедур; 3) захист прав та інтересів осіб, які перебували у правовідносинах із попередником; 4) процесуальні гарантії прозорості та доступності інформації щодо реорганізації органів влади. У контексті євроінтеграційних прагнень України та впровадження адміністративної юстиції, публічне правонаступництво має бути чітко інституціоналізованим у межах саме національного адміністративного права як нормативно гарантований механізм збереження легітимності та ефективності публічного адміністрування [11, с. 464].

Висновки. Отже, у результаті проведеного дослідження можна констатувати, що публічне правонаступництво є одним із ключових інститутів адміністративного права, який виконує функцію забезпечення безперервності реалізації публічної влади, збереження стабільності правовідносин та гарантування реалізації прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб у взаєминах із державою. В умовах активного реформування системи виконавчої влади, постійного оновлення структури органів публічної адміністрації та зростаючих суспільних очікувань до ефективності публічного управління, правове закріплення чітких процедур правонаступництва стає критично необхідним.

Як попередньо зазначалося, Закон України «Про адміністративну процедуру», що набрав чинності у 2023 році, уперше в історії українського адміністративного законодавства системно регламентує принцип безперервності адміністративної компетенції та закладає підґрунтя для формування механізму публічного правонаступництва. Зокрема, встановлюється, що зміна органу публічної адміністрації не звільняє державу від зобов'язань перед особами, які перебувають у публічно-правових відносинах, і не припиняє дії процедур, які були ініційовані попереднім органом [3]. Це положення є проявом верховенства права, правової визначеності та стабільності правовідносин у сфері публічного адміністрування [8, с. 111]. Водночас на практиці спостерігається низка проблем: відсутність уніфікованих механізмів передачі невиконаних рішень, процедур та зобов'язань, нечіткість критеріїв правонаступництва при різних видах реорганізації, брак нормативного регулювання у частині внутрішніх управлінських процесів. Також в українському науково-правовому дискурсі інститут публічного правонаступництва досі залишається концептуально неоформленим, а його адміністративно-правова специфіка потребує подальшої доктринальної розробки.

Таким чином, у сучасних умовах функціонування державної служби та органів виконавчої влади публічне правонаступництво має бути не лише елементом правової термінології, але й цілісним інституційним механізмом, здатним забезпечити тяглість, ефективність і легітимність публічного управління [9, с. 670]. Його нормативна деталізація має ґрунтуватися на поєднанні правових принципів європейського адміністративного простору та практичних потреб функціонування органів влади в умовах реформ, кризових змін і стратегічного розвитку. У перспективі інституціоналізація публічного правонаступництва повинна знайти своє відображення як у галузевому законодавстві, так і в адміністративній практиці, включаючи внутрішньоорганізаційні процедури державних органів. Це забезпечить правову визначеність для всіх учасників публічно-правових відносин та підвищить якість публічного управління в Україні відповідно до кращих європейських стандартів.

Література

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

2. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15 (дата звернення: 10.06.2025 р.)

3. Про адміністративну процедуру : Закон України від 07.02.2022 р. № 2073-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення: 10.06.2025 р.).

4. Про приєднання України до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності. Державних архівів і державних боргів : Постанова Верховної Ради України від 17.11.1992 р. № 2784-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2784-12 (дата звернення: 10.06.2025 р.).

5. Про затвердження Порядку здійснення заходів, пов'язаних з утворенням, реорганізацією або ліквідацією міністерств, інших центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.10.2011 р. № 1074 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1074-2011-%D0%BF#Text (дата звернення: 10.06.2025 р.).

6. Бевзенко В.М. Публічне правонаступництво: сутність, процедура та особливості. *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 140–149. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2013/6_2013/32.pdf (дата звернення: 10.06.2025 р.)

7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

8. Комзюк А. Трансформації органів виконавчої влади: проблеми правонаступництва. Наукові праці НАДУ при Президентові України, 2020. № 2. С. 111–118.

9. Корнута Л.М. Національне агентство України з питань державної служби як суб'єкт забезпечення професійної компетентності публічних службовців. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. С. 670–673. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2024/169.pdf

10. Шевчук О. В. Інститут правонаступництва в публічному праві України: проблеми теорії та практики. Юридична Україна. 2021. № 5. С. 22–28.

11. Van den Berg, J. H., & Van Wart, M. J. Public Sector Continuity and Change: Institutional Responses to Organizational Reforms. International Public Management Journal, 2016. № 19(4), P. 463–482.

Анотація

Погребняк О. Г. **Теоретико-правові засади публічного правонаступництва в сучасному адміністративному праві.** – Стаття.

Стаття присвячена комплексному аналізу публічного (адміністративного) правонаступництва як інституту адміністративного права, що відіграє ключову роль у забезпеченні реалізації функцій публічної влади в умовах реформування системи виконавчої влади, змін адміністративної структури та реалізації євроінтегра-

ційного курсу України. Визначено, що правонаступництво виступає не лише юридичним фактом передачі повноважень, а й інституційною гарантією збереження стабільності публічно-правових відносин та забезпечення безперервності публічного управління. У статті обґрунтовано, що за сучасних умов саме формалізованість процедури переходу адміністративної компетенції набуває особливої значущості для збереження легітимності управлінських рішень, правової визначеності та дотримання принципу довіри до публічної адміністрації.

На основі аналізу чинного законодавства доведено, що не зважаючи на те, що окремі акти містять положення щодо визначення та реалізації питань правонаступництва в публічній сфері, такий стан речей не створює повноцінної нормативної бази інституту публічного правонаступництва. Натомість Закон України «Про адміністративну процедуру» (2023) вперше надає цьому явищу законодавче визначення та закріплює його як обов'язкову гарантію безперервності адміністративної компетенції. У межах статті також проаналізовано наукові підходи до тлумачення правонаступництва в загальноправовій, цивільній та процесуальній теорії з метою окреслення специфіки його адміністративно-правового змісту.

Сформульовано висновок про необхідність доктринального переосмислення та подальшої кодифікації правонаступництва в публічному праві як цілісного інституту, адаптованого до реалій правової держави та практики функціонування органів державної служби. Інституціоналізація публічного правонаступництва є важливою передумовою забезпечення реалізації владних повноважень, стабільності правового порядку та ефективності публічного управління в умовах структурних змін.

Ключові слова: публічне адміністрування, державна служба, правонаступництво, адміністративна процедура, органи публічного адміністрування, реформування державної служби.

Summary

Pogrebnyak O. G. **Theoretical and Legal Foundations of Public Succession in Modern Administrative Law.** – Article.

The article provides a comprehensive analysis of public (administrative) succession as an integral legal institution within administrative law, which plays a crucial role in ensuring the continuity and effectiveness of the exercise of public authority, particularly under conditions of structural reform and modernization of the executive branch in Ukraine. The study highlights that succession in public administration is not merely a legal fact denoting the transfer of powers and responsibilities from one public body to another. Rather, it serves as a systemic guarantee for maintaining the stability of public-law relations, preserving legal certainty, and ensuring the uninterrupted functioning of public administration, especially amid the intensification of European integration processes.

Based on an in-depth analysis of the current legal framework, the article establishes that although some legal acts include fragmented provisions regarding the regulation of public succession, this regulatory landscape does not constitute a coherent normative foundation for the proper functioning of this institution. Special emphasis is placed on the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» (2023), which, for the first time in Ukrainian legislative history, formally defines public succession and institutionalizes it as a mandatory element of the principle of continuity in administrative competence. This norm introduces a legislative mechanism to ensure the preservation of administrative procedures even in cases of reorganization, liquidation, or transformation of public bodies, thus fostering legal predictability and administrative accountability. Furthermore, the article reviews a range of doctrinal approaches to understanding legal succession in general theory of law, civil law, and procedural law, aiming to outline the distinct features of public (administrative) succession. Particular attention is given to the differences between private-law and public-law succession, including the role of the state as the bearer of public obligations and the specificity of transferring public functions in the context of administrative restructuring.

The author concludes that a doctrinal reconceptualization and subsequent codification of public succession in Ukrainian public law are urgently needed. Such a reconceptualization would contribute to the development of a unified and systematic legal framework capable of supporting institutional continuity, administrative integrity, and legitimacy during organizational reforms. The institutionalization of public succession should be recognized as a critical legal mechanism ensuring the uninterrupted exercise of public powers, protecting the rights and interests of individuals and legal entities, and fostering the resilience of the public administration system under conditions of legal transformation and governance restructuring.

Key words: public administration, civil service, succession, administrative procedure, public administration bodies, civil service reform.

УДК 342.9:351
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.11

О. А. Сокуренко
orcid.org/0000-0002-8169-3720
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ З ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Постановка проблеми. У сучасних умовах соціально-правової трансформації українського суспільства особливого значення набуває питання належного пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби. Ця категорія громадян посідає особливе місце у структурі державної соціальної політики, адже йдеться про осіб, які виконували спеціальні функції з охорони національної безпеки та оборони.

Пенсійне забезпечення таких осіб має не лише соціальний, а й адміністративно-правовий характер, оскільки реалізується через механізм публічного управління, відповідні повноваження уповноважених органів, нормативно-правове регулювання та процедурні дії. Адміністративно-правовий аспект є ключовим у забезпеченні законності, прозорості та ефективності пенсійних процедур.

Актуальність теми зумовлена необхідністю вдосконалення правового механізму пенсійного забезпечення колишніх військовослужбовців в умовах реформування системи державного управління, зростання суспільного запиту на соціальну справедливість та забезпечення гідного рівня життя для захисників держави.

Мета статті. Метою статті є аналіз адміністративно-правових засад пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби, виявлення проблем правозастосування та окреслення шляхів удосконалення відповідного нормативного регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику пенсійного забезпечення військовослужбовців, його нормативного регулювання та реалізації права на соціальний захист детально висвітлюють у своїх наукових працях такі вчені, як В. Андріїв, Н. Болотіна, С. Вавженчук, В. та С. Венедіктови, С. Вишновецька, Ю. Гришин, І. Жигалкін, І. Зуб, Т. Занфірова, М. Іншин, С. Кобернюк, В. Костюк, Н. Мельничук, А. Новикова, О. Обушенко, П. Пилипенко, С. Попов, О. Тищенко, І. Ткач, В. Щербина, І. Чапко та інші.

Виклад основного матеріалу. Пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, є однією з ключових складових системи соціального захисту, що гарантується державою. В умовах сучасних викликів, зокрема тривалої збройної агресії російської федерації проти України, масштабної мобілізації та повернення військовослужбовців до цивільного життя, ефективне регулювання пенсійних прав цієї категорії осіб набуває виняткового значення. Система пенсійного забезпечення має не лише забезпечувати соціальну справедливість та гідні умови життя ветеранів військової служби, а й відігравати мотиваційну роль у зміцненні сектору безпеки та оборони. Разом з тим, адміністративно-правове регулювання у цій сфері характеризується низкою системних проблем, які впливають на реалізацію пенсійних прав, знижують ефективність правозастосування та викликають соціальну напругу.

Адміністративно-правові засади пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби, визначаються комплексом законодавчих та підзаконних актів, серед яких ключовим є Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р. № 2262-XII [1]. Додатково застосовуються положення Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [2], Бюджетного кодексу України [3], а також численні нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України та міністерств, зокрема Міноборони, МВС, СБУ та Пенсійного фонду України. Усі ці акти створюють адміністративно-правову основу для призначення, обчислення, перерахунку та виплати пенсій особам, які проходили військову службу в державних військових формуваннях, правоохоронних органах, Службі безпеки, цивільному захисті тощо.

Варто зазначити, що пенсійне забезпечення колишніх військовослужбовців має спеціальний характер, адже спирається на такі правові принципи, як: гарантованість, державне фінансування з бюджету, компенсаційна природа пенсій, зв'язок з вислугою років, грошовим забезпеченням чинних військовослужбовців та соціальна захищеність у разі втрати працездатності чи інвалідності, набутої під час служби. Також важливою є роль суб'єктів публічної адміністрації, які виконують функції органів призначення та адміністрування пенсій – це, зокрема, Міністерство оборони, Міні-

© О. А. Сокуренко, 2025

стерство внутрішніх справ, Служба безпеки України, Пенсійний фонд України та його територіальні органи, Державна прикордонна служба, Державна спеціальна служба транспорту та інші.

Незважаючи на наявність правової основи, у сфері пенсійного забезпечення колишніх військовослужбовців спостерігається низка проблем. Однією з найгостріших є правова невизначеність та суперечності між положеннями базового закону та підзаконними актами. Так, постанова Кабінету Міністрів України № 103 від 21 лютого 2018 року [4], яка передбачає механізм поетапного перерахунку пенсій, фактично обмежує право пенсіонерів на своєчасне та повне оновлення розмірів пенсій відповідно до чинного грошового забезпечення військовослужбовців. При цьому з'являється дискримінація між особами, які звільнилися у різні періоди часу.

Зокрема, постанова Кабінету Міністрів України № 103 від 21 лютого 2018 року, яка встановлює механізм поетапного перерахунку пенсій, фактично обмежує право військових пенсіонерів на своєчасне та повне оновлення пенсій відповідно до розміру грошового забезпечення чинних військовослужбовців. Такий підхід призводить до дискримінації між особами, звільненими у різні періоди часу.

Ще до початку повномасштабної агресії Російської Федерації проблема була помітною. Так, колишнім працівникам міліції перерахунок пенсій здійснено у повному обсязі з 1 січня 2018 року, з додатковою компенсацією за період з 1 січня 2016 року до 31 грудня 2017 року. Натомість колишні військовослужбовці отримали поетапний перерахунок лише у 2018–2019 роках (у розмірі 50% та 75%), а виплата недоплачених сум пенсій, починаючи з 1 січня 2018 року, взагалі не передбачена постановою № 103 [5].

Крім цього, згадана постанова закріпила диспропорцію у пенсійному забезпеченні колишніх військовослужбовців і працівників міліції. Якщо пенсії військовим пенсіонерам перераховувались із трьох складових грошового забезпечення (оклад за посадою, військове звання та надбавка за вислугу років), то для працівників міліції перерахунок здійснювався з урахуванням усього грошового забезпечення станом на січень 2016 року [5].

Також постанова № 103 створила ще одну нерівність – у підходах до обрахунку пенсій залежно від дати звільнення. Військовослужбовцям, які звільнилися зі служби після 1 березня 2018 року, для обчислення пенсії враховуються всі додаткові щомісячні виплати (надбавки, доплати, премії), передбачені постановою КМУ № 704 від 30 серпня 2017 року [6]. Для осіб, звільнених до цієї дати, застосовуються лише три основні складові, що формує нерівні умови реалізації конституційного права на соціальне забезпечення [5].

Ще однією суттєвою проблемою є низький рівень цифровізації процесів у сфері пенсійного забезпечення військовослужбовців. Дані про проходження служби досі переважно зберігаються у паперовому вигляді, що ускладнює обробку інформації, призначення пенсій, а також підвищує ризик помилок і затримок. В умовах цифрової трансформації публічної адміністрації така ситуація є неприйнятною.

Крім вже окреслених питань, серйозною прогалиною у сфері пенсійного забезпечення військовослужбовців залишається відсутність єдиного автоматичного механізму перерахунку пенсій у разі підвищення грошового забезпечення діючих військовослужбовців. Хоча законодавство формально передбачає таку можливість, фактичне проведення перерахунку пенсій залежить від окремих рішень уряду. Така практика знижує рівень правової визначеності, породжує правову невпевненість та підриває довіру громадян до держави як гаранта соціального захисту.

У цьому контексті особливої ваги набуває практика Верховного Суду, яка фактично компенсує відсутність чіткості в законодавстві та відіграє ключову роль у формуванні підходів до перерахунку пенсій.

Зокрема, у зразковій справі Великої Палати Верховного Суду від 16 жовтня 2019 року № 240/5401/18 (провадження № 11-198заі19), предметом якої було питання зменшення відсоткового розміру основної пенсії, суд наголосив, що змінною величиною при перерахунку є лише розмір грошового забезпечення, а відсотковий розмір пенсії, обчислений на момент її призначення з урахуванням вислуги років, залишається незмінним [7].

В іншій важливій справі (постанова ВП ВС від 19 лютого 2020 року у справі № 240/6263/18) Верховний Суд дослідив обсяг повноважень Пенсійного фонду України при перевірці довідок про грошове забезпечення. Було чітко визначено, що:

– довідки готуються уповноваженими органами (зокрема, ТЦК та СП) для кожної особи індивідуально;

– Пенсійний фонд має право перевіряти правильність оформлення таких довідок;

– водночас не має права самостійно визначати розміри складових грошового забезпечення, які впливають на розмір пенсії [7].

Ще одним важливим рішенням є постанова КАС ВС від 17 січня 2023 року у справі № 580/8208/21, де суд розтлумачив порядок підтвердження статусу учасника бойових дій для призначення дострокової пенсії. Було зроблено висновок, що посвідчення учасника бойових дій та довідка про періоди участі у бойових діях чи АТО є рівнозначними документами, кожен з яких є достатнім для підтвердження спеціального статусу [7].

Сфера пенсійного забезпечення військовослужбовців залишається складною та фрагментарно врегульованою. Відсутність автоматичного механізму перерахунку пенсій у разі зростання грошового забезпечення чинних військовослужбовців, разом із законодавчими прогалинами, створює значні правові ризики та нерівність. У таких умовах практика Верховного Суду фактично виконує компенсаторну функцію, забезпечуючи тлумачення норм та захист прав військових пенсіонерів. Проте опора лише на судову практику не може замінити комплексного нормативного врегулювання, що у свою чергу вимагає законодавчого вдосконалення пенсійного законодавства з чітким закріпленням прозорих і передбачуваних механізмів перерахунку пенсій.

З огляду на зазначене, необхідно вжити низку заходів щодо удосконалення адміністративно-правових засад пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби. Насамперед, слід провести кодифікацію законодавства у формі єдиного спеціального закону, який би визначав категорії осіб, що мають право на військову пенсію, чіткий порядок її обчислення, умови перерахунку, індексації та порядок оскарження рішень органів публічної адміністрації.

По-друге, необхідно внести зміни до Бюджетного кодексу України з метою гарантування фінансування пенсій військовослужбовцям незалежно від бюджетних змін, що дозволить забезпечити стабільність виплат. По-третє, доцільним є впровадження електронного реєстру служби та електронної платформи «е-пенсія військового», яка забезпечить автоматизацію призначення, перерахунку та моніторингу пенсій.

Крім того, актуальним є зміцнення інституту адміністративного оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів, що здійснюють пенсійне забезпечення. Запровадження незалежної апеляційної інстанції або спеціального уповноваженого з прав військовослужбовців у сфері соціального захисту сприятиме підвищенню ефективності правозахисного механізму. Також варто передбачити законодавчо обов'язкове виконання судових рішень про перерахунок пенсій у чітко визначені строки.

Висновки. У підсумку слід підкреслити, що адміністративно-правове регулювання пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби, потребує модернізації відповідно до сучасних викликів і стандартів соціальної держави. Комплексна реформа має включати: оновлення законодавчої бази, цифрову трансформацію, забезпечення правової визначеності, посилення контролю за діяльністю органів публічної адміністрації та впровадження дієвих інструментів судового і адміністративного захисту. Лише за таких умов можна гарантувати колишнім військовослужбовцям належний рівень соціального забезпечення та впевненість у справедливості державної політики.

Література

1. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України від 1 січня 1992 року № 2262-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text

2. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Заклн України від 9 липня 2003 року № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text

3. Бюджетний кодекс України № 2456-VI від 08.07.2010 URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17

4. Про перерахунок пенсій особам, які звільнені з військової служби, та деяким іншим категоріям осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 року № 103-2018-п. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103-2018-%D0%BF#Text

5. Роз'яснення щодо проблемних питань пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/pensiyne-zabezpechennya

6. Про грошове забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та деяких інших осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2017 року № 704-2017-п. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/704-2017-%D0%BF#TextiЯ

7. Перерахунок пенсій військовим: порядок та умови. URL: https://legalaid.ua/ua/pererahunok-pensij-vijskovym-poryadok-ta-umovy/

Анотація

Сокуренко О. А. **Адміністративно-правові аспекти пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби.** – Стаття.

У статті здійснено всебічний аналіз адміністративно-правових засад пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби, в умовах реформування системи державного управління та соціального захисту в Україні. Наголошується, що пенсійне забезпечення зазначеної категорії громадян має специфічний характер, оскільки поєднує елементи соціальної справедливості, державних гарантій і компенсацій за проходження служби в особливих умовах. На відміну від загального пенсійного страхування, військові пенсії визначаються спеціальним законодавством, що регламентує порядок нарахування, перерахунку та виплати пенсій відповідно до вислуги років, військового звання, розміру грошового забезпечення та інших чинників.

Здійснено детальний огляд правового поля, зокрема Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», підзаконних нормативно-правових актів, рішень Конституційного Суду України, практики Верховного Суду, які визначають поточні підходи до врегулювання спірних пенсійних правовідносин. Проаналізовано проблеми практичної реалізації прав військових пенсіонерів, включаючи недосконалість перехідного механізму від радянської до сучасної пенсійної системи, нерівномірність підходів до перерахунку пенсій, правову невизначеність у частині судових процедур захисту прав пен-

сіонерів, а також затримки у виплатах та недостатній рівень цифровізації процесу.

Увага акцентується на адміністративно-правовій діяльності органів публічної адміністрації, відповідальних за призначення, облік і контроль пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби. Зокрема, проаналізовано функції Міністерства оборони України, Пенсійного фонду України, Міністерства соціальної політики та інших інституцій, які беруть участь у формуванні та реалізації пенсійної політики. Розкрито взаємозв'язок між законодавчим забезпеченням і адміністративною практикою у сфері соціального захисту ветеранів військової служби.

У статті запропоновано напрями вдосконалення адміністративно-правового регулювання пенсійного забезпечення військових: гармонізація спеціального законодавства, створення єдиного реєстру військових пенсіонерів, впровадження електронного документообігу, посилення міжвідомчої взаємодії, а також забезпечення єдності правозастосовної практики.

Ключові слова: пенсійне забезпечення; військовослужбовці; адміністративне право; органи публічної адміністрації; соціальні гарантії; судова практика; перерахунок пенсій; цифровізація; спеціальне законодавство; публічне управління.

Summary

Sokurenko O. A. **Administrative and legal aspects of pension provision for persons discharged from military service.** – Article.

The article provides a comprehensive analysis of the administrative and legal principles of pension provision for persons discharged from military service in the context of the reform of the system of public administration and social protection in Ukraine. It is emphasized that the pension provision of this category of citizens is of a specific nature, as it combines elements of social justice, state guarantees and compensation for service in special conditions. Unlike general pension insurance, military pensions are determined by special legislation that regulates the procedure for accrual, recalculation and payment of pensions in accordance with years of service, military rank, amount of monetary support and other factors.

A detailed review of the legal field was carried out, in particular the Law of Ukraine "On Pension Provision for Persons Discharged from Military Service and Certain Other Persons", subordinate regulatory legal acts, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, and the practice of the Supreme Court, which determine current approaches to the settlement of disputed pension legal relations. The problems of the practical implementation of the rights of military pensioners were analyzed, including the imperfection of the transitional mechanism from the Soviet to the modern pension system, the unevenness of approaches to the recalculation of pensions, legal uncertainty in terms of judicial procedures for protecting the rights of pensioners, as well as delays in payments and an insufficient level of digitalization of the process.

Attention is focused on the administrative and legal activities of public administration bodies responsible for the appointment, accounting and control of pension provision for persons discharged from military service. In particular, the functions of the Ministry of Defense of Ukraine, the Pension Fund of Ukraine, the Ministry of Social Policy and other institutions involved in the formation and implementation of pension policy are analyzed. The relationship between legislative provisions and administrative practice in the field of social protection of military service veterans is revealed.

The article proposes directions for improving the administrative and legal regulation of military pension provision: harmonization of special legislation, creation of a unified register of military pensioners, introduction of electronic document flow, strengthening of interdepartmental interaction, as well as ensuring the unity of law enforcement practice.

Key words: pension provision; military personnel; administrative law; public administration bodies; social guarantees; judicial practice; pension recalculation; digitalization; special legislation; public administration.

УДК 342.95(477)
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.12

Р. М. Труба
orcid.org/0009-0003-0971-8350
доктор філософії в галузі права,
докторант
Науково-дослідного інституту публічного права

АДМІНІСТРАТИВНІ ВІДНОСИНИ З ПРИВОДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Актуальність теми. Національна безпека є фундаментальним чинником забезпечення сталого розвитку України як сучасної європейської держави, що спроможна реалізовувати поточні євроінтеграційні та євроатлантичні завдання, виконання яких гарантується Конституцією України. Крім того, значення національної безпеки загалом зумовлене тим, що саме через її забезпечення створюються умови суспільного існування, за яких загрози правопорядку, функціонуванню держави як системи органів влади, а також суспільству та громадянам або відсутні, або зводяться до допустимого мінімуму. З огляду на вказане, національна безпека та процеси її забезпечення відіграють визначальну роль у вирішенні ключових соціально-економічних завдань, захисті суверенітету держави, реалізації пріоритетних національних проєктів і посиленні міжнародних позицій України (зокрема, інтеграційних стратегій). Саме через призму національної безпеки створюються передумови для підтримання стабільності людиноцентричного розвитку держави, забезпечення соціального партнерства, гармонійного співжиття громадян та національної злагоди в цілому. Як засвідчує практика, без цих складових елементів функціонування сучасної держави неможливий повноцінний розвиток особистості, суспільства та держави як демократичної, правової і соціальної європейської держави. Однак такий результат досягається не лише в результаті створення в державі ефективного законодавства про забезпечення національної безпеки, а також організаційно-інституційної основи підтримання належної безпекової обстановки у сфері забезпечення національної безпеки. Вказані результати досяжні в разі, коли суб'єкти у сфері забезпечення національної безпеки (зокрема сили безпеки й оборони) будуть виконувати відповідні повноваження, беручи участь в адміністративних відносинах з приводу забезпечення національної безпеки, зважаючи на багатовекторність сучасного підходу до забезпечення національної безпеки [1, с. 537–538]. У зв'язку з цим на сьогодні актуалізується потреба у формуванні актуальної наукової думки стосовно сутнісного змісту адміністративних відносин з приводу забезпечення національної безпеки.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Адміністративним відносинам присвячена низка наукових досліджень і розвідок українських учених (Р. М. Аюпова, В. В. Галунька, Д. І. Єрмакова, О. В. Максименко, О. В. Ніканорової, В. С. Шестак та ін.), що обумовлено тенденціями до формування спільної наукової позиції стосовно змісту взаємодії суб'єктів адміністративного права. Закономірним чином у наукових напрацюваннях юристів-адміністративістів (таких як Г. А. Гончаренко, Д. А. Левківська, І. В. Наконечна, О. О. Панова, Г. О. Пономаренко та ін.) наголошено на проблематиці визначення сутності адміністративних відносин у сфері забезпечення національної безпеки. Наукові напрацювання цих та інших дослідників становлять теоретичну основу для формування комплексної наукової позиції стосовно сутнісного змісту адміністративних відносин з приводу забезпечення національної безпеки.

Метою статті є з'ясування змісту адміністративних відносин з приводу забезпечення національної безпеки. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі *завдання:* 1) проаналізувати позиції учених стосовно визначення поняття адміністративних відносин, виокремити їх переваги й недоліки; 2) навести тлумачення поняття адміністративних відносин з приводу забезпечення національної безпеки; 3) окреслити основні характерні риси розглядуваних правовідносин; 4) узагальнити результати наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. З'ясовуючи сутність адміністративних відносин з приводу забезпечення національної безпеки, передусім слід погодитись з О. О. Пановою стосовно того, що наразі у сфері забезпечення національної безпеки об'єктивується множина різних правовідносин, «провідне місце серед яких належить саме адміністративно-правовим» [2, с. 146]. Причому зазначені відносини є об'єктивними з огляду на свій характер, адже вони загалом виникають не через наявність на це волі окремих осіб, а у відповідь на суспільні запити на регулювання (адміністративно-правовий вплив). Тобто вказані відносини, як зауважує В. В. Галунько, «з'являються не тому, що хтось суб'єктивно захотів їх нав'язати суспільству, а тому, що певні суспільні відносини

© Р. М. Труба, 2025

об'єктивно потребують правової регламентації, не можуть нормально розвиватися без неї. Адміністративно-правові відносини відображають вплив адміністративно-правових норм на поведінку суб'єктів та об'єктів публічного управління, через що між ними виникають сталі правові зв'язки публічно владного характеру» [3, с. 5]. Вказана характеристика зазначених галузевих відносин відображається в рамках різних підходів до тлумачення змісту адміністративно-правових відносин.

Зокрема, О. В. Максименко зазначає, що ці відносини є «суспільними відносинами у сфері державного управління, учасники яких є носіями прав та обов'язків, урегульованих нормами адміністративного права» [4, с. 67]. Водночас слід наголосити на тому, що адміністративно-правові відносини не лише виникають у сфері державного управління, адже охоплюються всією сферою публічного адміністрування (у найширшому значенні цієї діяльності суб'єктів адміністративного права).

Натомість Д. І. Єрмаков зазначає, що вказані відносини є «врегульованими адміністративно-правовими нормами управлінсько-розпорядчими відносинами, які виникають у зв'язку з реалізацією публічного суспільного інтересу, між суб'єктами, один з яких завжди наділений державно-владними повноваженнями, на підставі юридичних фактів, та які забезпечені можливістю застосування державно-владного примусу» [5, с. 67]. Загалом погоджуючись з окресленим підходом, слід зазначити, що в ньому також наголошено на державному управлінні, оскільки в інтерпретації сутності цих відносин надмірно акцентовано на примусовій природі адміністративних відносин, що не враховує інші функції держави, у контексті яких також можуть бути об'єктивовані відповідні галузеві відносини.

Також детально окреслює характеристику адміністративно-правових відносин у контексті їх визначення В. С. Шестак, стверджуючи, що означені відносини є врегульованими нормами адміністративного права суспільними відносинами публічно-сервісного характеру, обумовленими існуванням потреб та інтересів приватних осіб, які виникають, розвиваються і припиняють своє існування між представниками держави й іншими суб'єктами адміністративного права переважно шляхом забезпечення з боку представників держави суб'єктивних прав приватних осіб, встановлених і гарантованих державою [6, с. 122]. У цьому контексті можна констатувати зміщення уваги у визначенні цих галузевих відносин у бік публічно-сервісного характеру адміністративно-правових відносин, що робить відповідний підхід найбільш сучасним (враховує достатньою мірою широту публічного адміністрування) та орієнтованим на взаємодію між державою та приватними особами, хоч і не достатньо враховує управлінсько-владний аспект адміністративно-правових відносин, який набуває особливо важливого значення в умовах кризового управління суспільством (наприклад, в умовах дії правових режимів воєнного стану, надзвичайного стану).

З огляду на викладене вище, можна сформулювати висновок, що адміністративно-правові відносини, які стосуються забезпечення національної безпеки, становлять публічно-владні (у тому числі публічно-сервісні) відносини, урегульовані нормами адміністративного права. Ці відносини виникають у межах публічного адміністрування з метою захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, що визначають стан безпеки у сфері національної безпеки та її забезпечення.

Ураховуючи наведене твердження, а також підходи вчених щодо визначення ключових ознак адміністративних відносин [див., напр.: 7, с. 30–31; 8, с. 120; 9, с. 167; 10, с. 181; 11, с. 207–208; 12, с. 200], зазначимо, що для таких відносин характерними будуть такі десять ознак. По-перше, цим відносинам притаманне галузеве регулювання нормами адміністративного права, адже, як і всі адміністративні відносини, взаємодія щодо забезпечення національної безпеки виникає, змінюється та припиняється передусім на підставі норм адміністративного права (однак, на відміну від інших сфер, які регулюються адміністративним законодавством, ці відносини регулюються нормами, які мають спеціальний характер, з огляду на що пов'язані з особливими режимними обмеженнями, а також процедурами реагування в кризових ситуаціях тощо).

По-друге, адміністративні відносини з приводу забезпечення національної безпеки мають об'єктивну природу, оскільки породжуються об'єктивною потребою держави та суспільства протистояти реальним і потенційним безпековим загрозам, а тому ці відносини не можуть бути довільними (вони підпорядковані об'єктивному завданню – захистити публічні інтереси), і не можуть залежати від волі суб'єктів забезпечення національної безпеки.

По-третє, досліджувані відносини мають публічно-правовий характер, що закономірно, адже забезпечення національної безпеки – це «публічна справа», а саме – діяльність, спрямована на захист інтересів безумовної більшості (держави, громадян, суспільства загалом). Відповідна особливість визначає особливий статус учасників цих відносин як кола органів публічної влади (у відповідній мірі й суб'єктів громадянського суспільства), уповноважених вирішувати питання оборони, охорони правопорядку, розвідки, контррозвідки тощо, дотримуючись прав і свобод громадян як фундаментальної умови забезпечення національної безпеки сучасної правової держави.

По-четверте, для цих відносин характерним є також те, що серед їх учасників обов'язково є суб'єкт, наділений публічно-владними повноваженнями (передусім це суб'єкти сектору безпеки й оборони), які мають право приймати обов'язкові до виконання рішення, запроваджувати особливі правові режими (режим надзвичайного стану, воєнного стану тощо), обмежувати окремі права громадян, враховуючи норми Конституції України. Вказана характеристика є закономірною, адже «провідну роль в адміністративно-правовому забезпеченні національної безпеки відіграють органи національної безпеки, які є складовою системи виконавчої влади держави, наділені як правовстановлюючими, так і правореалізуючими адміністративними повноваженнями» [12, с. 88].

По-п'яте, адміністративні відносини з приводу забезпечення національної безпеки характеризуються асиметрією суб'єктного складу. Так, на відміну від, наприклад, цивільно-правових відносин, де сторони є рівноправними, в адміністративних відносинах загалом і щодо забезпечення національної безпеки зокрема одна зі сторін (державний орган) завжди володіє владними повноваженнями (або ж керівними щодо іншого владного суб'єкта повноваженнями), а тому нерівнозначна. Причому асиметрія правомочностей нерідко посилюється в умовах дії спеціальних адміністративно-правових режимів (воєнний стан, надзвичайна ситуація), у межах яких розширюється компетенція суб'єктів сектора безпеки й оборони.

По-шосте, для цих відносин характерною є наявність чіткого галузевого статусу учасників вказаних відносин, що закономірно, оскільки суб'єкти публічного адміністрування в галузі національної безпеки (Служба безпеки України, органи розвідки, органи Національної поліції України тощо) володіють чітко визначеними функціями та повноваженнями, прямо закріпленими в нормативно-правових актах відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України. Водночас громадяни, суб'єкти громадського суспільства, підкоряючись владним приписам відповідних суб'єктів, можуть також набувати статусу «учасників заходів із забезпечення національної безпеки», отримуючи відповідні права та обов'язки, регламентованими чинним законодавством.

По-сьоме, розглядувані відносини передбачають можливість застосування публічно-владного примусу, беручи до уваги ту обставину, що: особливістю сфери національної безпеки є спеціальний набір заходів примусу (зокрема, в умовах воєнного або надзвичайного стану); застосування таких заходів чітко регламентовано законом й має здійснюватися під контролем для забезпечення законності та пропорційності цих заходів.

По-восьме, адміністративні відносини з приводу забезпечення національної безпеки також мають управлінсько-розпорядчий та публічно-сервісний характер. Так, з одного боку, органи національної безпеки здійснюють управління та розпорядчі заходи, приймають відповідні адміністративні акти, здійснюють контрольно-наглядову діяльність у сфері національної безпеки, а з іншого – надають набір так званих «сервісів із забезпечення безпеки» населенню (зокрема реагування на терористичні загрози, охорона об'єктів критичної інфраструктури, пошук зниклих осіб у зоні бойових дій тощо).

По-дев'яте, досліджувані відносини завжди ґрунтуються на юридичних фактах, що мінімізує суб'єктивізм у виникненні, перебігу та припиненні цих відносин. Отже, динаміка таких відносин безпосередньо пов'язана з обставинами-фактами загроз (оголошення воєнного стану, настання подій надзвичайного характеру, виявлення актів тероризму тощо), а також з обставинами-фактами процедурно-процесуального характеру, вираженого в прийнятті відповідних актів (укази Президента, накази Міністерства оборони), що є підставами для початку взаємодії між органами влади, а також між суб'єктами владних повноважень і громадянами (суб'єктами громадянського суспільства).

По-десяте, цим відносинам притаманна орієнтація на захист публічних інтересів, передусім охорону конституційного ладу, суверенітету, життя і здоров'я громадян.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід зауважити, що адміністративні відносини, що складаються у сфері забезпечення національної безпеки, є особливою підгрупою адміністративних відносин, які виникають як об'єктивно необхідна відповідь на загрози, що ставлять під питання цілісність держави, суспільства та благополуччя особистості. Ці відносини відрізняються від інших множиною особливих рис, обумовлених винятковою значущістю сфери національної безпеки для функціонування та подальшого розвитку сучасної правової, демократичної та соціальної держави. Передусім вартий уваги публічний характер таких відносин, що свідчить про спрямованість на захист інтересів усього суспільства та вирізняє їх від інших адміністративних відносин, які переважно орієнтуються на забезпечення (захист, охорону, відновлення) більш вузької сфери інтересів. Також цим відносинам властива владна асиметрія, адже суб'єкт владних повноважень (як обов'язкова сторона цих відносин) повинна мати достатні повноваження для швидкого й ефективного реагування на загрози шляхом участі в таких відносинах. Водночас важливо підкреслити, що відповідна асиметрія не є абсолютною (в такому випадку це могло б являти собою своєрідний

ризик для національної безпеки), а тому завжди стримується низкою інституційних гарантій запобігання зловживань з боку органів публічної служби та їх посадових осіб.

Крім того, адміністративні відносини з приводу забезпечення національної безпеки можуть бути пов'язані з особливими правовими режимами, об'єктивуючи у відповідний спосіб таку властивість адміністративного права, як адаптивність до екстраординарних умов буття суспільства та функціонування держави, дозволяючи державі своєчасно та на певний період змінювати чи припиняти дію загальних правових норм з метою забезпечення національної безпеки. Також для цих відносин характерним є й те, що в них може бути реалізована можливість держави застосовувати інструменти державного примусу, включаючи застосування адміністративних санкцій. Зважаючи на це, зауважимо, що реалізація за допомогою адміністративних відносин певних заходів, спрямованих на запобігання та усунення загроз, часто пов'язані з обмеженням фундаментальних прав людини, а тому ці адміністративні відносини завжди повинні узгоджуватися з вимогами ч. 2 ст. 19 Конституції України, обґрунтовано припускаючи, що обмежувальні заходи є щонайменше правомірними, об'єктивно необхідними, співмірними загрозі та мінімально обтяжливими для громадян.

Література

1. Primary Objectives of the Activities of Actors Ensuring National Security / R. Truba, S. Kozin, V. Melnyk, L. Simontseva, L. Kuznetsova. *International Journal of Religion*. 2024. Vol. 5 (4). P. 237–245. doi: 10.61707/f45ryd78.

2. Панова О. О. Зміст адміністративно-правових відносин у сфері забезпечення публічної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 144–146.

3. Галунько В. В. Адміністративно-правові відносини: алгоритм дослідження суспільних відносин. *Наукові записки [Кіровоградського державного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Право*. 2017. № 1. С. 4–10.

4. Максименко О. В. Особливості суб'єктів адміністративних правовідносин в теорії адміністративного права. *Правова політика України: історія та сучасність* : матеріали І Всеукр. наук.-практ. семінару (Житомир, 8 жовт. 2020 р.). Житомир : Житомир. політехніка, 2020. С. 67–70.

5. Єрмаков Д. І. Адміністративно-правові відносини у сфері формування позитивного іміджу органів прокуратури: структура та форми. *Європейські перспективи*. 2013. № 1. С. 66–70.

6. Шестак В. С. Адміністративно-правові відносини у механізмі адміністративно-правового забезпечення реалізації культурної функції держави. *Право і безпека*. 2012. № 5. С. 120–125.

7. Аюпов Р. М. Адміністративно-правові відносини за участю господарських судів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2017. 253 с.

8. Гончаренко Г. А. Адміністративні правовідносини у сфері управління сектором безпеки: поняття, зміст та ознаки. *Право і суспільство*. 2020. № 2, Ч. 2. С. 114–121. doi: 10.32842/2078-3736/2020.2-2.18.

9. Наконечна І. В. Поняття та сутність адміністративно-правових відносин щодо забезпечення національної безпеки України в умовах євроінтеграції. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 6. С. 164–168. doi: 10.32782/39221404.

10. Ніканорова О. В. Адміністративно-правові відносини: ознаки та класифікація. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2014. Т. 2, Вип. 6, Ч. 1. С. 206–210.

11. Пономаренко Г. О. Адміністративно-правові відносини, які виникають в управлінні забезпеченням національної безпеки Службою безпеки України. *Форум права*. 2007. № 3. С. 195–201.

12. Левківська В. М. Адміністративно-правове забезпечення національної безпеки. *Київський часопис права*. 2022. № 4. С. 83–88. doi: 10.32782/klj/2022.4.12.

Анотація

Труба Р. М. **Адміністративні відносини з приводу забезпечення національної безпеки.** – Стаття.

Стаття присвячена з'ясуванню змісту адміністративних відносин з приводу забезпечення національної безпеки. Цими відносинами запропоновано розуміти публічно-владні (включаючи публічно-сервісні) відносини, врегульовані нормами адміністративного права, що виникають у межах публічного адміністрування з метою захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, які визначають стан безпеки у сфері національної безпеки та її забезпечення. Встановлено, що ці правовідносини є основними у сфері забезпечення національної безпеки України та характеризуються певними властивостями. По-перше, цим відносинам властиве галузеве регулювання нормами адміністративного права. По-друге, адміністративні відносини з приводу забезпечення національної безпеки мають об'єктивну природу, оскільки зумовлені об'єктивною потребою держави та суспільства протистояти реальним і потенційним безпековим загрозам. По-третє, досліджувані відносини мають публічно-правовий характер, з огляду на що ці відносини характеризуються асиметрією суб'єктного складу, адже серед учасників цих відносин обов'язковим є суб'єкт, наділений публічно-владними повноваженнями. По-четверте, зазначеним відносинам притаманна наявність чіткого галузевого статусу їх учасників. По-п'яте, адміністративні відносини з приводу забезпечення національної безпеки передбачають можливість застосування публічно-владного примусу. По-шосте, ці відносини мають управлінсько-розпорядчий і публічно-сервісний характер, а тому ґрунтуються на юридичних фактах, що мінімізує суб'єктивізм у виникненні, перебігу та припиненні цих відносин. По-сьоме, вказані відносини орієнтовані на захист публічних інтересів. У висновках до статті узагальнено результати дослідження та зауважено, що реалізація адміністративних відносин з приводу забезпечення національної безпеки часто пов'язується з обмеженням базових прав людини, а тому ці відносини завжди повинні узгоджуватися з вимогами ч. 2 ст. 19 Конституції України, обґрунтовано припускаючи, що обмежувальні заходи є щонайменше правомірними, об'єктивно необхідними, співмірними загрозі та мінімально обтяжливими для громадян.

Ключові слова: адміністративні відносини, адміністративно-правовий вплив, безпекові ризики, забезпечення національної безпеки, національна безпека.

Summary

Truba R. M. Administrative relations on the grounds of ensuring national security. – Article.

The paper clarifies the nature of administrative relations in the context of national security. These relations are understood as public-governmental (including public-service) interactions regulated by administrative law, which emerge within the framework of public administration to safeguard the vital interests of individuals, society, and the state from both internal and external threats that shape the overall security environment. It is established that these legal relations form the core mechanisms for ensuring Ukraine's national security and are characterized by several specific properties. Firstly, these relations are subject to sector-specific regulation under the norms of administrative law. Secondly, they possess an objective nature, being generated by the intrinsic need of the state and society to counter real and potential security threats. Thirdly, they exhibit a public-legal character, as evidenced by an asymmetrical composition of actors, wherein at least one participant is invariably endowed with public authority. Fourthly, the relations entail a clearly defined sectoral status for all participants involved. Fifthly, administrative relations related to national security permit the use of public coercion against individuals and/or legal entities when necessary. Sixthly, these relations are inherently managerial and public-service oriented, grounded in legal facts that minimize subjectivity in their emergence, progression, and termination. Finally, they are distinctly focused on protecting public interests. The article's conclusions summarize the study's findings and indicate that the implementation of administrative relations concerning national security is often associated with restrictions on fundamental human rights. Therefore, such relations must always comply with the requirements of Article 19(2) of the Constitution of Ukraine. This constitutional provision ensures that any restrictive measures are legitimate (i.e., grounded in law), objectively necessary, proportionate to the threat, and minimally burdensome for citizens. In essence, administrative relations in the field of national security must be based on a balanced alignment of interests and values, ensuring that legal restrictions and guarantees of freedoms are harmonized to prevent both state arbitrariness and societal vulnerability to internal or external threats–precisely the risks these relations are designed to address.

Key words: administrative and legal influence, administrative relations, ensuring national security, national security, security risks.

УДК 342.9: 35.078.3:622.33(477)
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.13

В. В. Чуднов
orcid.org/0009-0006-6481-1373
аспірант
Київського університету інтелектуальної власності та права

ЛІЦЕНЗУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ РИНКУ ПРИРОДНОГО ГАЗУ В УКРАЇНІ

Вступ. Проблематика ліцензування у сфері господарської діяльності є актуальною в умовах трансформації публічного адміністрування в Україні. Успішне формування та реалізації реалізація державної політики у ключових сферах суспільного життя – енергетиці, освіті, охороні здоров'я тощо – значною мірою залежить від ефективності застосування механізму ліцензування як правового інструменту впливу на суб'єктів господарювання. З огляду на інтеграційні процеси України до Європейського Союзу, питання гармонізації національного законодавства із європейськими нормами, зокрема у частині дозвільної діяльності, набуває особливого значення.

У сучасному правовому полі ліцензія розглядається не лише як адміністративний дозвіл, а як правовий інструмент реалізації публічної функції держави, що забезпечує баланс між інтересами приватного сектору та суспільною безпекою. Саме через ліцензійні процедури встановлюються правові межі дозволеної господарської активності у сферах із підвищеним рівнем ризику, що передбачає наявність високих стандартів якості, безпеки, професійної етики та державного контролю. Це підкреслює необхідність системного підходу до аналізу правового регулювання ліцензування як елемента адміністративного механізму.

Особливої актуальності набуває дослідження специфіки ліцензування у галузях, що мають стратегічне значення для держави, зокрема на ринку природного газу. Застосування спеціального правового режиму в цій сфері демонструє приклад розмежування загального та галузевого законодавства, коли публічне адміністрування здійснюється в межах особливої процедури, узгодженої з міжнародними стандартами та вимогами енергетичної безпеки. Відповідно, формування ефективного механізму ліцензування вимагає чітко визначеної компетенції регуляторних органів, дотримання принципу законності та прозорості, а також забезпечення належного адміністративного провадження.

У цьому контексті дослідження сутності, функцій та правових основ ліцензування як інструменту публічного адміністрування має не лише теоретичне, а й прикладне значення. Аналіз сучасних підходів до ліцензування в Україні, зіставлення їх із європейськими моделями, виявлення нормативних прогалин і колізій, а також узагальнення практики застосування – усе це сприяє розробці концептуальних засад удосконалення законодавства у сфері дозвільної діяльності, підвищенню ефективності державного регулювання та формуванню сприятливого правового середовища для розвитку підприємництва.

Огляд останніх досліджень. До певних аспектів публічного адміністрування ринку природного газу в Україні звертали свою увагу вітчизняні вчені Р. Ахметов, Ю. Барабаш, А. Берлач, О. Бориславська, О. Буханевич, П. Діхтієвський, В. М. Венгер, В. Галунько, О. Гулак, В. Іщенко, М. І. Козюбра, Ю. А. Козюбра, С. В. Курченко, А. Мелешевич, Н. Оніщенко, Е. Онацький, Я. Оронін, І. Подрез-Ряполова, Л. Радченко, О. Ситников, Ю. А. Слюсаренко, А. Сироватка, С. Стеценко, С. Чорний, Р. Чечуліна, О. Зайчук та ін. Проте, вони свої зусилля зосереджували не безпосередньо на предметі нашого аналізу, а на більш загальних чи спеціальних викликах.

Мета статті полягає в тому на основі теорії адміністративного права та діючого законодавства виявити та узагальнити правову природу ліцензування як інструменту публічного адміністрування на ринку природного газу в Україні.

Виклад основних положень. Поняття «ліцензія», означає дозвіл, що надається державними органами на право торговельного та іншого обміну між країнами, а також дозвіл на право використання чого-небудь. У широкому юридичному розумінні це поняття має значно глибший зміст і виступає одним із центральних інструментів правового регулювання господарської діяльності, державного нагляду та публічного адміністрування [1].

Згідно з теоретичними підходами, ліцензування постає як особлива форма юридичного регулювання, в якій поєднуються елементи дозвільної системи, адміністративного контролю та юридичного обмеження свободи підприємницької діяльності в інтересах публічного порядку. Ліцензія як індивідуальний адміністративний акт є проявом імперативного методу правового регулювання, оскільки надається за рішенням уповноваженого державного органу, без права її автоматичного одержання суб'єктом господарювання. Теоретично

© В. В. Чуднов, 2025

ліцензування розглядається як інструмент реалізації публічної функції держави – забезпечення безпеки, правопорядку, охорони здоров'я, довкілля, дотримання стандартів якості продукції та послуг. З точки зору юридичної техніки, ліцензійні умови – це кодифікований набір нормативних вимог, які надають юридичну визначеність правовідносинам між державою та підприємцем [2].

У науковій працю А. Баженової докладно проаналізовано зміст Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності». Наголошується на ключовому зрушенні у підході до публічного адміністрування у сфері господарської діяльності: спрощенні ліцензійних процедур, переході до електронного документообігу, а також зменшенні кількості видів діяльності, що потребують ліцензії. Ці кроки оцінюються як елемент стратегії дерегуляції, що покликана знизити адміністративне навантаження на бізнес. Проте авторка обґрунтовано вказує на недосконаліть критеріїв визначення ліцензованих видів діяльності, що створює ризики довільного втручання з боку органів публічної влади без належної правової визначеності. Критичний аспект статті полягає в оцінці законодавчої техніки, яка, попри позитивні новели, зберігає значні недоліки. Зокрема, йдеться про неузгодженість назв статей із їх змістом, відсутність переліку підстав для переоформлення ліцензії та неточне структурування положень щодо повноважень органів ліцензування. Підкреслюється необхідності вирішення розбіжностей між положеннями спеціальних законів і нормами загального закону про ліцензування [3].

Так як відповідно до Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності», діяльність на ринку природного газу не підлягає ліцензуванню за загальним порядком [4]. Натомість, вона регулюється спеціальними законами, зокрема законами України «Про ринок природного газу» та «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг». Відповідно до Закону України «Про ринок природного газу», публічне адміністрування ліцензування у цьому секторі є ключовим інструментом правового забезпечення доступу до ринку та гарантування стандартів безпеки, якості послуг і дотримання публічних інтересів. Господарська діяльність, пов'язана з транспортуванням, розподілом, зберіганням, наданням послуг установки LNG та постачанням природного газу, допускається лише за наявності ліцензії, яку видає Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг. Ліцензування в цьому секторі віднесено до категорії спеціального режиму, що не підпадає під дію загального Закону № 222-VIII, а здійснюється виключно відповідно до профільного галузевого законодавства. Нормативна особливість полягає у залученні міжнародного чинника, а саме: ліцензійні умови затверджуються НКРЕКП після консультацій із Секретаріатом Енергетичного Співтовариства, що забезпечує правову узгодженість з європейськими зобов'язаннями України. Крім того, положення про відмову у видачі ліцензії сформульовані чітко в дусі належного адміністрування: таке рішення має бути прийнято лише на підставах, визначених законом, із обов'язковим дотриманням принципу недискримінації та права особи на участь в адміністративному провадженні, передбаченого Законом України «Про адміністративну процедуру». Такий підхід забезпечує правову передбачуваність, прозорість та можливість оскарження дій органу ліцензування, а також створює основу для подальшої гармонізації українського газового ринку з ринками ЄС [5].

На підставі Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, виступає органом публічного адміністрування, який здійснює ліцензування, моніторинг і контроль у сфері ринку природного газу. Предметом регулювання є діяльність із транспортування, розподілу, зберігання (закачування, відбору), надання послуг установки LNG та постачання природного газу. Ці види діяльності підлягають обов'язковому ліцензуванню, що забезпечує контроль за дотриманням публічних інтересів, безпеки постачання та прозорості функціонування енергетичного ринку [6].

У. Волинець ліцензування розглядає як важливий інструмент публічного адміністрування, що дозволяє встановити чіткі правові рамки для ведення діяльності з високим соціальним ризиком. Вона підкреслює, що ліцензія, як форма дозволу, є проявом зовнішньої легалізації діяльності суб'єктів господарювання через підпорядкування ліцензійним умовам. Ліцензування виконує функцію узгодження приватних інтересів із публічними, адже через цей механізм держава (як суб'єкт публічного адміністрування) забезпечує захист споживачів і загальної суспільної безпеки. Особлива увага приділяється ліцензуванню як юридичному факту, що зумовлює набуття спеціальної правосуб'єктності підприємцем. Крім внутрішньодержавного аналізу, автор наводить порівняльний досвід країн ЄС, де ліцензування соціальних послуг базується на чітких стандартах якості, санітарних, етичних і професійних вимогах. У цьому контексті ліцензування виступає не лише як дозвільна процедура, але й як засіб публічного адміністрування, що поєднує правове регулювання, нагляд і відповідальність. Вченою аргументується що, для ефективного функціонування механізму ліцензування в Укра-

їні необхідне ухвалення єдиного, чіткого законодавчого акта, гармонізованого з європейськими стандартами, а також впровадження позавідомчого принципу адміністрування – передання частини повноважень на регіональний рівень [7].

В. Резніченко підкреслює що, ліцензування виступає не просто адміністративною формальністю, а стратегічним інструментом державного впливу на якість юридичної освіти. Ліцензування визначається як комплексна процедура, що охоплює видачу, переоформлення, анулювання ліцензій, ведення ліцензійних справ та контроль за дотриманням закладами вищої освіти визначених ліцензійних умов. Через цей механізм держава реалізує публічний інтерес у галузі освіти, гарантує належний рівень підготовки майбутніх фахівців-юристів та впорядковує доступ суб'єктів до освітнього ринку. Ефективне застосування механізму ліцензування вимагає не лише чіткої нормативної бази, а й адміністративної спроможності відповідних суб'єктів публічного адміністрування [8].

Наприклад, Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, від 19 листопада 2024 року № 1952 стосується зупинення дії ліцензії на постачання природного газу, виданої ТОВ «Кіровоградська обласна енергопостачальна компанія». Рішення було прийнято на підставі добровільної заяви ліцензіата, що відповідає практиці добровільного призупинення діяльності суб'єкта господарювання. Визначення чіткого строку дії зупинення – до 19 травня 2025 року – забезпечує правову визначеність та дає можливість компанії врегулювати організаційні чи операційні питання. Регулятор діяв у межах компетенції, передбаченої Законом України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» та Порядком ліцензування, затвердженим Постановою Кабінету міністрів України від 3 березня 2020 р. № 548. Така практика відображає гнучкий адміністративний підхід до ліцензування в умовах змін ринкових обставин або внутрішньої реструктуризації енергетичних підприємств. Призупинення ліцензії за ініціативою суб'єкта господарювання дозволяє мінімізувати санкційний ризик та уникнути формального порушення ліцензійних умов [9].

Висновок. Узагальнюючи вищесказаний матеріал, можна стверджувати, що ліцензування є багатофункціональним правовим інститутом, який виступає формою реалізації владних повноважень держави в межах публічного адміністрування. Його правова природа виявляється у поєднанні дозвільного механізму, адміністративного нагляду та нормативного регулювання підприємницької діяльності. Ліцензія як індивідуальний адміністративний акт надається адміністративним органом на підставі закону й не є автоматичним правом суб'єкта господарювання, що свідчить про її імперативний характер та правову індивідуалізацію.

Серед ключових ознак ліцензування слід виділити: публічно-правову природу – ліцензування здійснюється державними органами в інтересах суспільства; імперативність – ліцензія видається виключно за рішенням уповноваженого адміністративного органу; адміністративно-правовий механізм реалізації – охоплює процедурні етапи, починаючи від подання заявки до контролю за дотриманням умов; обов'язковість для окремих видів діяльності – встановлюється законом і не може бути проігнорована суб'єктом господарювання; зв'язок із суспільно значущими сферами – енергетика, медицина, освіта, екологія, транспорт тощо.

У сфері ринку природного газу, ліцензування має ознаки спеціального правового режиму, що регламентується профільними законами, а не загальним Законом № 222-VIII. Цей підхід підкреслює принцип спеціалізації у публічному адмініструванні, що дозволяє враховувати складність та суспільну значущість відповідної діяльності. Залучення міжнародного чинника через консультації з міжнародної спеціалізованою організацію – Енергетичним Співтовариством свідчить про інтеграційний вектор української правової системи. Ліцензування також має ознаки юридичного факту, що породжує правові наслідки – виникнення спеціальної правосуб'єктності у ліцензіата. Це підтверджує функцію ліцензії як інструмента легалізації діяльності, що потребує державного контролю та підзвітності. Через виконання ліцензійних умов держава здійснює нагляд за дотриманням стандартів якості, санітарно-епідеміологічних, етичних, професійних та безпекових вимог.

Отже, ліцензування у сфері природного газу в Україні є спеціалізованим інструментом публічного адміністрування, який поєднує правовий дозвіл, адміністративний контроль і нормативну регламентацію. Воно забезпечує реалізація державної політики в енергетичній сфері шляхом видання індивідуального адміністративного акта, що ґрунтується на імперативних засадах. Цей процес спрямований на реалізацію суспільного інтересу, насамперед шляхом контролю за дотриманням стандартів безпеки, якості та доступу до ринку. Ліцензія як юридичний факт створює правовідносини, у яких держава виступає гарантованим регулятором.

Література

1. Ліцензія. Словник української мови: в 11 т. Ред. кол.: І. К. Білодід та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. С. 146. URL: http://sum.in.ua/s/licenzija

2. Деревянко Б. В. Регулюючого впливу держави на діяльність навчальних закладів. Форум права. 2011. № 4. С. 168–174. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11dbvdnz.pdf

3. Баженова А. Реформування нормативно-правового регулювання ліцензування господарської діяльності. Адміністративне право і процес. 2017. № 6. С. 104–107.

4. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02 березня 2015 р. № 222-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 23. Ст. 158. Поточна редакція від 05 січня 2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text

5. Про ринок природного газу : Закон України від 09 квітня 2015 № 329-VIII. База даних «Законодавство України» Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/329-19

6. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг : Закон України від 22 вересня 2016 № 1540-VIII. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1540-19

7. Волинець У. А. Ліцензування як один із шляхів державного регулювання соціально відповідальної діяльності. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2015. Вип. 2 (112). С. 106–108. URL: http://ird.gov.ua/sep/sep20152(112)/sep20152(112)_106_Volynets.pdf

8. Резніченко В. Ліцензування як інструмент публічного адміністрування забезпечення вищої юридичної освіти в Україні. Держава та регіони. Серія: Право. 2020. № 3 (67). С. 110–114. URL: https://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/3-3_2020/22.pdf

9. Про зупинення дії ліцензії з постачання природного газу, виданої ТОВ «КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСНА ЕК»: постанова НКРЕКП від 19 листопада 2024 р. № 1952. Офіційний вебсайт НКРЕКП. 2024. URL: https://www.nerc.gov.ua/acts/pro-zupynennia-dii-litsenzii-z-postachannia-pryrodnoho-hazu-tov-kirovohradska-oblasna-ek

Анотація

Чуднов В. В. **Ліцензування як інструмент публічного адміністрування у сфері ринку природного газу в Україні.** – Стаття.

У статті розкрито правову природу ліцензування як одного з ключових інструментів публічного адміністрування в Україні, що забезпечує не лише правове регулювання, а й легітимацію діяльності у сферах з підвищеним рівнем небезпеки та впливом на суспільні інтереси. Актуалізовано, що у загальнотеоретичному контексті ліцензія визначається як індивідуальний адміністративний акт, що реалізується в межах дозвільної системи на підставі публічного інтересу та спрямований на забезпечення порядку, безпеки, правопорядку, якості послуг і рівності доступу до ринку. Наголошено, що ліцензування – це не лише форма адміністративного контролю, а й засіб правового впливу, що створює передумови для забезпечення стабільності ринку, захисту споживачів і профілактики ризиків, пов'язаних із недобросовісною конкуренцією. Ліцензування розглядається як юридичний факт, що породжує права та обов'язки суб'єктів, і водночас як правовий механізм зовнішньої легалізації господарської діяльності, який формує довіру до публічного адміністрування. Підкреслено, що воно забезпечує баланс між приватними інтересами підприємців і публічним благом суспільства, сприяє прозорості та підзвітності діяльності господарюючих суб'єктів. Детально аналізується нормативне регулювання у сфері ринку природного газу, де ліцензування здійснюється не тільки за загальним Законом України «Про ліцензування видів господарської діяльності», а також відповідно до спеціального галузевого законодавства, що враховує технологічні, економічні та соціальні особливості сфери. Розкрито роль НКРЕКП як адміністративного органу з делегованими владними повноваженнями, що здійснює видачу, перевірку, моніторинг, оновлення та припинення дії ліцензій у сфері газопостачання, з урахуванням принципу належного врядування. Окремо підкреслено міжнародний аспект, зокрема узгодження ліцензійних умов із правовими стандартами та рекомендаціями міжнародної організації – Секретаріату Енергетичного Співтовариства, що забезпечує синхронізацію українського газового ринку з правом ЄС, сприяє інтеграції в єдиний енергетичний простір та посиленню енергетичної безпеки держави.

Ключові слова: адміністративний орган, безпека, владне повноваження, захист довкілля, конкуренція, легалізація, потенційна умова, публічне адміністрування, ринок газу, соціальна справедливість, суб'єкт господарювання.

Summary

Chudnov V. V. **Licensing as a tool of public administration in the field of the natural gas market in Ukraine.** – Article.

The article reveals the legal nature of licensing as one of the key instruments of public administration in Ukraine, which ensures not only legal regulation but also the legitimization of activities in areas with an increased level of danger and impact on public interests. It is emphasized that, in the general theoretical context, a license is defined as an individual administrative act implemented within the permit system based on public interest and aimed at ensuring order, security, rule of law, service quality, and equal market access. It is stressed that licensing is not only a form of administrative control but also a means of legal influence that creates the prerequisites for ensuring market stability, consumer protection, and the prevention of risks related to unfair competition. Licensing is considered both a legal fact that gives rise to the rights and obligations of entities and a legal mechanism for the external legalization of economic activity, which fosters trust in public administration. It is underlined that it provides a balance between private entrepreneurial interests and the public good of society, promoting transparency and accountability in the activities of business entities. The article thoroughly analyzes the regulatory framework in the field of the natural gas market, where licensing is carried out not only under the general Law of Ukraine "On Licensing of Types of Economic Activities" but also in accordance with special sectoral legislation that considers the technological, economic, and social characteristics of the sector. The role of the National Energy and Utilities Regulatory Commission (NEURC) is revealed as an administrative authority with delegated powers, which is responsible for issuing, inspecting, monitoring, updating, and terminating licenses in the field of gas supply, in compliance with the principle of good governance. Particular attention is paid to the international dimension, namely the harmonization of licensing conditions with the legal standards and recommendations of the international organization – the Energy Community Secretariat, which ensures synchronization of the Ukrainian gas market with EU law, facilitates integration into a common energy space, and enhances the country's energy security.

Key words: administrative body, security, authoritative power, environmental protection, competition, legalization, potential condition, public administration, gas market, social justice, business entity.

УДК 342.734:004.738.5(477+4)
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.14

А. В. Чукаєва
orcid.org/0000-0001-8251-5187
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінології та інформаційних технологій
Національної академії внутрішніх справ

РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЛАТФОРМ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ: СВОБОДА СЛОВА VS ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОНТЕНТ (АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПІДХОДІВ)

Кожен із нас є невід'ємною часткою унікального людино-цифрового середовища – віртуального суспільства, яке формується в інтернет просторі й не обмежене географічними кордонами чи традиційними етичними системами. Соціальні мережі об'єднують мільйони людей по світі, які мають різні культурні цінності, освіту, професії, віросповідання, потреби та інтереси, надаючи їм безмежні можливості для всебічного розвитку, досягнення комерційних цілей, проведення дозвілля. Водночас саме в соціальних мережах часто поширюються заборонений законодавством контент, неперевірені дані, чутки, при цьому їх розповсюдники зберігають свою анонімність, чиниться так зване «інформаційне безладдя». Дедалі численнішими стають повідомлення про мову ворожнечі, онлайн-цькування, залякування [1]. Стрімкий розвиток соціальних мереж і нових інструментів збору персональних даних актуалізував потребу в якісних охороні та захисті прав людини, недоторканності її приватного життя тощо [2], зокрема уточнення правового статусу соціальної мережі як такої, зокрема в частині поширення нею інформації, що може бути шкідливою для неповнолітніх, розміщення реклами чи використання об'єктів інтелектуальної власності тощо. В умовах російського повномасштабного вторгнення й найбільшої в історії неконвенційної війни в інформаційній сфері ця потреба постає особливо гостро.

Метою дослідження є здійснення наукового аналізу та виявлення напрямів ефективного забезпечення інформаційних прав, зокрема свободи слова, у соціальних мережах, а також регулювання порядку поширення інформації в соціальних мережах, зокрема щодо обмеження державою свободи слова в мережі Інтернет із метою захисту його користувачів, на основі вітчизняних та зарубіжних напрацювань.

Стан дослідження. Проблематиці нормативно-правового регулювання соціальних мереж, питанням кримінальних правопорушень у соціальних мережах, дослідженню поняття та природи акаунта користувача соціальної мережі, проблематики впливу соціальних мереж на масову свідомість людей, особливо в контексті ведення інформаційних війн, присвятили свій доробок багато українських вчених, серед яких Алєксєєнко І. В., Арістова І. В., Афанасьєва К. О., Баранов О. Д., Бєляков К. І., Брижко В. М., Бутузов В. М., Варивода В. І., Вітів В. А., Гавловський В. Д., Гадомський Д. В., Горобцова В. Д., Гуцу С. Ф., Джужа О. М., Долгова О. М., Завальний М. В., Іванов В. Є., Іншин М. І., Карпець А., Кирилова О., Ковалевич Б., Ковальова Н., Курбан Г., Красноступ Н. Ф., Лисенко В., Литвинов Є., Марущак А. І., Михайлова Д. В., Моісеєва Є. М., Некіт К. Г., Новицький А., Новосельський І. Ф., Ольшанський Д., Онищенко О. С., Пиріг С., Пічугіна Ю., Почепцов Г., Правдиченко А., Присяжнюк М. М., Присяжнюк О., Прохазка Г. А., Радкевич О. П., Рассохіна А. М., Рибальська В. Я., Рівман В. П., Селезньова О. М., Семчук Н., Сенченко М., Сьомін С., Теремецький В., Тихомиров О. О., Ткаченко В. В., Толмачевська Ю. О., Туляков В. О., Цехан Д., Цимбалюк В. С., Чернова А., Швець М., Щерба С. П., Юрченко М., Янковський Р. та ін. Автор досліджує основні аспекти проблеми свободи слова в соціальних мережах у контексті наукових праць цих та інших авторів.

Результати дослідження. У мережі Інтернет натепер існує немала кількість соціальних мереж, які об'єднують мільйони людей з різними життєвими настановами та цінностями, потребами й інтересами. Людина XXI століття вже не мислить свого життя без соціальних мереж, використовуючи їх для дозвілля, розвитку, бізнесових цілей. Соціальні мережі змінили своє функціональне призначення від надання можливостей для полегшення комунікації до реалізації засад демократичного суспільства. Вони існують завдяки взаємному обміну інформаційними ресурсами між різними індивідами. Натепер за допомогою соціальних мереж забезпечується доступ до інформації, створюються певні суспільні групи та об'єднання, а окремі громадяни координують свої дії для прийняття важливих суспільно значущих рішень або здійснення впливу на процес прийняття таких рішень державою.

Існує декілька підходів до визначення соціальних мереж як феномена сучасності:

– технологічний, коли соціальна мережа розглядається як спеціальне програмне забезпечення, платформа, сервіс;

© А. В. Чукаєва, 2025

– соціологічний, за яким соцмережа – це особливе соціальне утворення, яка ґрунтується на взаємозв'язках між учасниками або їх взаємних інтересах [2].

Ще соцмережу можна розглядати як соціальну структуру, утворену індивідами або організаціями, що відображає розмаїті зв'язки між ними через різноманітні соціальні взаємовідносини, починаючи з випадкових знайомств і закінчуючи тісними родинними зв'язками [3].

Також «онлайнові соціальні мережі» розрізняють як: 1) ІТ-середовище, в якому створено умови для спілкування за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; 2) систему соціальних зв'язків, які виникають між користувачами онлайнових соціальних мереж; 3) організаційні форми/структури, організації, які надають послуги із забезпечення користувачам спілкування в онлайні [4].

Соціальну мережу доречно також визнавати спеціальним каналом медіакомунікації, організацію з широким аудиторним колом споживачів, необмежених кордонами, що функціонує тільки за допомогою мережі Інтернет та додаткових «засобів-приймачів» і є джерелом реалізації багатьох конституційних прав [2].

Отже, онлайнова соціальна мережа (англ. *a social networking site,* скор. SNS, – термін, введений ще в 1954 році Дж. Барнесом) використовується для опису будь-якого вебсайту, який дозволяє користувачам створювати загальнодоступні профілі всередині цього вебсайту для спілкування з іншими користувачами одного й того ж вебсайту, які мають доступ до свого профілю. Завдяки SNS можна легко та швидко створювати й поширювати інформаційний вміст будь-якого змісту з метою здійснення впливу на реципієнтів. Нині в публічній площині спілкуються дедалі більше людей. Тому вчені пропонують розглядати сайти соціальних мереж як різновид соціальних медіа, тобто вебслужби, які дозволяють приватним особам створювати публічні чи напівпублічні профілі на обмеженому форумі, об'єднуватись із іншими користувачами (наприклад «Друзі» на Facebook), а також переглядати та переходити зі списку своїх з'єднань до списку інших користувачів в рамках вебсайту [5]. Природа та номенклатура зв'язків можуть різнитися залежно від системи. У соціальних мережах користувач знаходиться в центрі системи та може одночасно належати до декількох груп водночас. Соціальна мережа являє собою зв'язки та потоки між людьми, групами, організаціями, комп'ютерами та іншими об'єктами обробки інформації/знаннями.

Користувачі використовують онлайн-ресурси задля пошуку різноманітного контенту: розважального, інформаційного, освітнього тощо. Дедалі частіше вони обирають не онлайн-версії традиційних медіаресурсів, таких як телеканали, радіостанції чи друковані видання, а саме контент, який створюється індивідуальними користувачами або їх невеликими командами. Такі користувачі зазвичай називаються «блогерами» або «інфлюенсерами». Розміщуючи контент на платформах спільного доступу до інформації, таких як соціальні мережі, месенджери, відеохостинги, вони здобувають значну аудиторію, яка співмірна з аудиторією згаданих вище традиційних медіа або навіть перевершує її. При цьому на них не поширюються законодавчі обмеження, характерні для медіа [6].

Соціальні мережі стають дедалі ефективнішим інструментом для боротьби за забезпечення та реалізацію прав людини в Інтернет-просторі. З іншого боку, саме платформи спільного доступу виявились найбільш сприятливим середовищем для поширенням дезінформації.

Маріям Чалабієва проводить паралель між типологією інтернет-медіа і правами людини, з огляду на масштаби впливу цього інструменту на свідомість суспільства. Так, мережі дозвілля (наприклад, Youtube, MySpace тощо) дають змогу спілкуватися без конкретної видової спеціалізації суб'єктів і реалізувати право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості, що проголошене ст. 23 Конституції України; навчальні, соціалізуючі (приміром Wikipedia, Google Академія та ін.) допомагають у процесі навчання, надаючи доступ до наукових праць, змогу користуватися електронними бібліографічними базами та бібліотеками, дистанційно навчатися, брати участь у інтернет-конференціях та освітніх програмах, тим самим реалізуючи права кожного на освіту, закріплене ст. 53 Конституції України; ділові (наприклад, Linkedin, Profeo) – світові проєкти, які орієнтовані на бізнес-сферу, пошук роботи, надбання ділових зв'язків (клієнтської бази), безпосередньо сама робота (розширення кола професійного спілкування, комунікація з керівництвом / постачальниками / клієнтами, продаж товарів), змога ділитися власним професійним досвідом, здійснюють право кожного кожного на працю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст. 42 та ст. 43 Конституції України); політичні (наприклад, Politiko) – дають змогу об'єднувати політиків, журналістів, експертів у політичних питаннях, лідерів різноманітних партій та безпосередньо виборців. Зазначене дає змогу громадянину України реалізувати своє право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав та свобод та задоволення політичних інтересів, що регламентовано ст. 36 Конституції України; мережі, що опікуються проблемами дому та сім'ї (наприклад, Geni.com, Щоденник молодої мами) – присвячені обговоренню сімейних побутових проблем, домашніх питань, опосередковано реалізують принцип «сім'я, дитинство, материнство і батьківство охо-

роняються державою», закріплений у ст. 51 Конституції України. Проте найціннішою у сучасних соціальних мережах є саме реалізація конституційного права на інформацію, тобто загальнодоступна змога отримувати відомості, факти про осіб, події, явища, незалежно від форми їх виявлення. Відповідно до Конституції України «кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» (ст. 34). У ст. 5 Закону України «Про інформацію» йдеться про те, що кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів. Водночас реалізація права на інформацію не має порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших людей [7].

Безпосередньо із правом на інформацію пов'язане право на свободу вираження поглядів, думки і слова, а також вільне використання та поширення інформації. Забезпечення права на свободу вираження поглядів у соціальних мережах відбувається шляхом заборони цензури в мережі Інтернет.

Втім, як уже було зазначено, спрощення способів поширення інформації тягне за собою низку ризиків, позаяк будь-яка особа, не обтяжена необхідністю дотримуватися будь-яких стандартів, етичних кодексів, без жодної відповідальності може поширювати неперевірені відомості. Таким чином, свобода вираження поглядів в Інтернеті, як і вираження їх у інший спосіб, не включає право публікувати висловлювання, що закликають до насильства або розпалюють ненависть. З огляду на анонімність публікацій в Інтернеті деяких публікацій саме власник сайту чи блогер несуть відповідальність за зміст, у тому числі і коментарів третіх осіб, тому необхідно забезпечити належну модерацію будь-якої публічної дискусії та не допускати публікації таких висловлювань. Поширення у соціальній мережі навіть у форматі «для друзів» інформації, що закликає до насильства, не може вважатися свободою вираження поглядів. У питанні визначення балансу права на свободу вираження поглядів та права на повагу до приватного життя для публікацій в Інтернеті ЄСПЛ застосовує розроблені раніше критерії допустимості втручання у приватне життя. Здійснюючи публікацію матеріалів в Інтернеті, користувач може стати об'єктом критики, і чим більша публічність автора публікації, тим більше суспільне значення може мати обговорення цих публікацій та вірогідніше висловлювання оціночних суджень. Для визначення, чи відбулося порушення Конвенції, у разі підтримки чи поширення спірної у цьому контексті публікації в соціальній мережі необхідно оцінювати зміст, форму та наслідки, які створюють такі дії [8].

Правове регулювання онлайн-контенту і медіа ускладнюється низкою чинників:

– по-перше, соціальні мережі є відносно новими, а інновації на різних платформах запроваджуються на постійній основі – і це стосується як маловідомих платформ, так і популярних, таких як Meta, Google і TikTok, що потребує вдосконалення законодавства, з метою усунення прогалин, що виникають в ході зазначених інновацій;

– по-друге, глобальне розповсюдження та доступ до соціальних мереж призводять до того, що суб'єкти, діяльність яких пов'язана із ними, підпадають під дію законів у різних країнах, де вони пропонують свої послуги;

– по-третє, діяльність у соціальних мережах регулюється законодавством не однієї, а різних галузей, адже це можуть бути норми законодавства, що врегульовують суспільні відносини у сфері реклами, торгівлі, захисту даних, інтелектуальної власності тощо;

– по-четверте, окремі аспекти функціонування соціальних мереж підлягають не лише правовому регулюванню, а й впливу різноманітних моральних та етичних стандартів [9].

У 2022 році парламент та уряди ЄС прийняли два важливі нові закони для створення більш справедливого та безпечного онлайн-світу: Закон про цифрові ринки (The Digital Markets Act) та Закон про цифрові послуги (The Digital Services Act). В основу цих законів закладено ідею про те, що «те, що є незаконним офлайн, має бути незаконним і онлайн». Таким чином, Закон про цифрові ринки встановив чіткі правила для великих платформ, аби вони не нав'язували несправедливі умови для компаній і споживачів. У квітні 2024 року був ухвалений закон ЄС «Про свободу засобів масової інформації» (The European Media Freedom Act), покликаний захистити журналістів і засоби масової інформації ЄС від політичного чи економічного втручання шляхом запровадження механізму, який запобігає довільному обмеженню або видаленню незалежного медіаконтенту дуже великими онлайн-платформами, такими як X (раніше Twitter), Facebook або Instagram. Окрім загального європейського регулювання, окремі країни також мають національне нормативне забезпечення діяльності соціальних платформ. Зокрема, Німеччина в 2017 році прийняла Закон про захист прав користувачів в соціальних мережах, відомий як Закон про соціальні мережі або NetzDG»(Law on Improvement of Legal Practice in Social Networks), що наклав істотні зобов'язання на підприємства, яким належать соціальні мережі. Федеральне міністерство юстиції уповноважене накладати адміністративні штрафи розміром до 50 мільйонів євро. Метою прийняття цього федерального закону стало посилення відповідальності за поширення в соціальних мережах шкідливого

контенту, включаючи висловлювання в Інтернеті, які караються національним законодавством, мови ворожнечі та фейкових новин у соціальних мережах тощо. До зазначених порушень належать поширення пропагандистських матеріалів антиконституційними організаціями (ст. 86 Кримінального кодексу ФРН); використання символів антиконституційних організацій (ст. 86а Кримінального кодексу ФРН); підготовки серйозного насильницького злочину, що загрожує державі (ст. 89а Кримінального кодексу ФРН); заохочення здійснення серйозного насильницького злочину, що загрожує державі (ст. 91 Кримінального кодексу ФРН); зрадницької підробки (ст. 101а Кримінального кодексу ФРН); публічних закликів до здійснення кримінальних злочинів (ст. 111 Кримінального кодексу ФРН); порушення громадського спокою шляхом погрози здійснення кримінального злочину (ст. 126 Кримінального кодексу ФРН); створення злочинних організацій (ст. 129 Кримінального кодексу ФРН);створення терористичних організацій (ст. 129а Кримінального кодексу ФРН);створення кримінальних і терористичних організацій за кордоном; конфіскації (ст. 129б Кримінального кодексу ФРН); розпалювання міжнаціональної ворожнечі (ст. 130 Кримінального кодексу ФРН); поширення зображень насильства (ст. 131 Кримінального кодексу ФРН); заохочення і схвалення злочинів (ст. 140 Кримінального кодексу ФРН); засудження віросповідань, релігійних громад та ідеологічних асоціацій (ст. 166 Кримінального кодексу ФРН); розповсюдження, придбання і зберігання дитячої порнографії (ст. 184б Кримінального кодексу ФРН); образи (ст. 185 Кримінального кодексу ФРН); зловмисних пліток (ст. 186 Кримінального кодексу ФРН); дифамації (ст. 187 Кримінального кодексу ФРН); порушення особливо приватної сфери життя шляхом фотографування (ст. 201а Кримінального кодексу ФРН); погроз вчинення тяжкого кримінального злочину (ст. 241 Кримінального кодексу ФРН); підробки доказів (ст. 269 Кримінального кодексу ФРН) [8].

Слід зауважити, що й на стадії затвердження проєкту цього закону, і по його прийнятті лунали заяви з боку соціальних медіа-компаній, багатьох вчених-юристів і науково-дослідна служба німецького парламенту щодо його неконституційності й такого, що загрожує свободі думки в Німеччині. Законопроєкт викликав критику не тільки з боку соціальних медіа-компаній, але й багатьох вчених-юристів, науково-дослідної служби німецького парламенту тощо. Зокрема, зазначалося, що вирішення питання стосовно того, що є законним або протиправним, належить до компетенції судів; піддавались критиці часові межі, визначені для видалення або блокування контенту, забороненого законом, а також процедура його видалення загалом. Імплементування цього закону викликає велике зацікавлення інших розвинених країн, зокрема Великої Британії та Франції [9, 10].

Маріям Чалабієва зазначає, що німецький досвід може стати надзвичайно корисним і для України, зокрема в частині накладення заборони на поширення в соціальних мережах повідомлень, які мають ознаки злочинів, передбачених статтями 109, 110, 111, 114-1, 161, 258-2, 258-3, 295, 436 Кримінального кодексу України. Визначений в такий спосіб виключний перелік забороненої до поширення інформації повинен стати підставою для його блокування чи обмеження доступу [7].

ЗУ «Про медіа», прийнятий 13 грудня 2022 року з метою врегулювання української медіасфери та захисту інформаційного простору від загроз, з якими стикнулася наша держава після повномасштабного вторгнення рф, встановив низку нових понять, передбачив можливість співрегулювання медіа та відповідальність за порушення медіазаконодавства.

Зокрема, цим нормативно-правовим актом визначено поняття онлайн медіа й окреслено підходи до їх врегулювання. Так, суб'єктами у сфері онлайн медіа стали сторінки у Facebook, Instagram, X та TikTok, а також канали у Telegram, Youtube, Viber і Whatsapp [8].

Водночас на локальному рівні користувачі також можуть обмежувати одне одного на підставі нетолерантності й образливості висловлювань. Право на свободу вираження поглядів, думки і слова може обмежуватися шляхом настання для користувача цивільної відповідальності в разі завдання шкоди репутації чи порушення авторських прав. Більше того, натепер у рамках гарантування інформаційної безпеки як важливої складової національної безпеки дописи у соціальних мережах, котрі містять заклики до співпраці з державою-агресором, розцінюються не як вільне вираження поглядів, а як підстава для кримінальної відповідальності.

Ці та інші обмеження обумовлюються політикою вільного використання соціальних мереж та запобіганням настанню негативних наслідків вільного отримання тієї чи іншої інформації конкретною особою. З технічної точки зору їх легко обійти, тоді як обмеження вільного отримання інформації неповнолітніми потребує окремого підходу. Це суголосно праву на інформаційний простір, вільний від матеріалів, які становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану особи. Враховуючи фізіологічні та психічні особливості дітей, обмеження вільного отримання ними шкідливої інформації в соціальних мережах і водночас створення безпечного інформаційного простору потребує чітких механізмів, таких як обов'язок користувачів та власників соціальних

мереж позначати вікові обмеження тієї чи іншої інформації та нести відповідальність за порушення цього обов'язку [2].

Одним із важливих питань, що обговорюються в ході реформи медіазаконодавства в Україні, є можливість поширення на осіб, що мають велику аудиторію та розміщують контент на власних сторінках у соціальних мережах чи відеохостингах, статусу суб'єктів онлайн-медіа. Саме з цієї та багатьох інших зазначених у нашому дослідженні причин важливо дослідити наявний іноземний досвід, зокрема країн ЄС, які вже зробили певні кроки на шляху врегулювання діяльності блогерів, задля пошуку практик, що можуть бути імплементовані в національне законодавство.

Втім, дослідження іноземних джерел інформації щодо правового регулювання соціальних мереж дозволяє зробити висновок про його певну фрагментарність. «Спеціальних» же правових норм для регулювання досліджуваної сфери наразі не існує.

Висновки. Отже, функціонування сучасних мережевих інтернет – ресурсів ґрунтується на реалізації прав людини як універсальних конституційних засад взаєморозуміння в соцумі, зокрема: права на об'єднання права на свободу думки і слова (одна з причин привабливості онлайнових соціальних мереж для користувачів полягає в можливості вільно висловити свої думки, судження, надання оцінки якомусь явищу); інформаційних прав, пов'язаних із поширенням, передачею, отриманням і використанням інформації, та ін. [4]. Втім, як влучно висловилася Маріям Чалабієва: «Електронні соціальні мережі – це саме той потужний результат перенесення наявних моделей соціальних взаємодій у медіа-вимір, шляхом повноцінної реалізації конституційних прав людини, що потребує обов'язкового правового регулювання з боку держави, яке має ґрунтуватися на безпечному підході до користування соціальними мережами, гарантуванні та захисту прав людини у Інтернеті» [7]. Оскільки доступність соціальних мереж зумовлює вразливість людини до нових викликів і загроз інформаційній безпеці використання соціальних мереж та медіа тісно пов'язані з питаннями поширення інформації, конфіденційності, електронної комерції, інтелектуальної власності та інших груп так званих базових правовідносин в мережі Інтернет, це потребує хоча б мінімального державного контролю чи регуляції [2].

Вплив соціальних мереж на суспільство складно переоцінити, особливо в контексті подій останніх років, а отже, дедалі гостріше постає питання регулювання їхньої діяльності й пошуку балансу між свободою вираження та захистом прав інших осіб, з одного боку, і між свободою вираження й захистом національної та громадської безпеки, запобіганням заворушенням і злочинам, з іншого.

Література

1. Дарія Опришко. Пошук балансу між правом на свободу вираження та регулюванням соціальних мереж: досвід Німеччини – Центр демократії та верховенства права. URL: https://cedem.org.ua/ /analytics/sotsmerezhi-nimechchyna/

2. Ксенія Токарєва. Забезпечення інформаційних прав людини в соціальних мережах. Актуальні проблеми правознавства. 2022. № 4 (32). С. 88–93.

3. Соціальна мережа – Wikiwand. URL: https://www.wikiwand.com/

4. Іваніцький П.С. Соціальні мережі як складова реалізації прав людини в мережі інтернет. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 6. С. 22–24.

5. Спасова К. І. Деякі проблеми правового забезпечення функціонування онлайнових соціальних мереж. Науковий вісник публічного та приватного прав. 2019. Вип. 2, том 1. С. 104–110.

6. Гаркот А.І. Правовий статус користувачів із великим впливом на платформах спільного доступу до інформації: перспективи визнання суб'єктами онлайн-медіа в Україні. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2025. С. 323–328

7. Чалабієва Маріям. Соціальні мережі як засіб реалізації прав людини в Україні. Jurnalul Juridic Național: Teorie Si Practică Mai. 2019. С. 46–49.

8. Толмачевська Ю. О., Харитонов Є. О. Правове регулювання використання соціальних мереж: зарубіжний досвід. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e5531ddf-1311-4bdf-8048-d20dc8f1ce48/content

9. Єфіменко І. В. Досвід іноземних країн у правовому регулюванні соціальних мереж. Наукові інновації та передові технології. 2024. № 8(36).

10. Плотнікова М. В. Окремі питання свободи вираження поглядів в інтернеті у світлі практики ЄСПЛ. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b939b375-f617-4447-a32e-db41ae51e1f6/content

Анотація

Чукаєва А. В. **Регулювання діяльності платформ соціальних мереж: свобода слова vs відповідальність за контент (аналіз українського та європейського підходів).** – Стаття.

Розглянуто особливості правового регулювання діяльності платформ соціальних мереж у контексті пошуку балансу між дотриманням права на свободу вираження та захистом прав інших осіб, з одного боку, та усуненням ризиків того, що ця свобода перетвориться на інструмент для поширення ненависті, дискримінації та маніпуляцій. Наголошено на важливості встановлення збалансованої правової системи, яка б регулювала порядок і обмеження щодо інформації, що циркулює в соціальних мережах, сприяла б збереженню прав особи на свободу слова та на доступ до інформації й водночас забезпечувала кібербезпеку інтернет-користувачів. Цю систему мають складати ефективні правові заходи, спрямовані на створення безпечного онлайн-середовища, такі як контроль дезінформації, забезпечення прозорості політичної реклами, захисту персональних даних та відповідальності соціальних платформ тощо. Особливо підкреслюється необхідність захисту в соціальних мережах дітей та підлітків (особливо з огляду на діяльність у соцмережах т.зв. «груп смерті»). Розкрито важливість прийняття євроінтеграційного Закону України «Про медіа» в контексті врегулювання право-

відносин соціальних мереж. Проаналізовано стан реалізації в соціальних мережах фундаментальних прав людини, зокрема таких як право на свободу вираження поглядів, думки і слова, а також вільне використання і поширення інформації та ін., порівняно підходи України та країн ЄС до контролю інформаційних потоків, забезпечення свободи слова, захисту даних користувачів та відповідальності онлайн-платформ тощо. Проаналізовано здобутки законодавства ЄС у аналізованій сфері задля їх імплементації у практику національного законодавства.

Ключові слова: соціальні медіа, соціальні мережі; контент, інформаційна війна, дезінформація; свобода слова; онлайн (інтернет) спілкування, кібербезпека, законодавче регулювання, міжнародні стандарти.

Summary

Chukaieva A. V. **Regulation of Social Media Platforms: Freedom of Speech vs Content Responsibility (Analysis of Ukrainian and European Approaches).** – Article.

The article examines the legal regulation of social media platforms in the context of balancing the right to freedom of expression with the protection of the rights of others, on the one hand, and mitigating the risks that this freedom may be exploited to spread hatred, discrimination, and manipulation, on the other. The emphasis is placed on the importance of establishing a balanced legal framework to govern the dissemination and restriction of information in social media, ensuring both the protection of freedom of speech and access to information, as well as cybersecurity for internet users. This framework should include effective legal measures aimed at creating a safe online environment, such as disinformation control, transparency of political advertising, protection of personal data, and the accountability of social platforms. Particular attention is paid to the need to protect children and adolescents in social networks, especially in light of the activities of so-called “death groups”. The significance of the EU integration-oriented Ukrainian Law “On Media” is highlighted in the context of regulating social media-related legal relations. The article analyzes the implementation of fundamental human rights on social media, in particular the rights to freedom of expression, opinion, and speech, and the right to freely use and disseminate information. A comparative analysis of Ukrainian and EU approaches is provided in terms of information flow control, freedom of speech guarantees, user data protection, and the liability of online platforms. The study also evaluates EU legal achievements in this area with a view to their implementation in Ukrainian national legislation.

Key words: social media; content; information warfare; disinformation; freedom of speech; online communication; cybersecurity; legal regulation; international standards.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.15

І. П. Шумейко
orcid.org/0009-0001-5510-841X
доктор філософії за спеціальністю 081 Право,
докторант кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету

ФІНАНСОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ЯКОСТІ ТА БЕЗПЕЧНОСТІ ПРОДУКЦІЇ, А ТАКОЖ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Актуальність проблеми. У відповідності до ч. 4 ст. 42 Конституції України, держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт [1]. Також, у відповідності до ч. 1 ст. 50 Основного Закону України, кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля [1]. З огляду на взяті державою на себе позитивні зобов'язання з контролю за якістю і безпечністю продукції, а також зобов'язання забезпечувати безпеку довкілля, державою створені публічно-правові механізми, спрямовані на гарантування цих прав. Забезпечення дієвості цих механізмів вимагає не лише заходів заохочення, а й заходів юридичної відповідальності, передусім фінансової, яка є характерною для суб'єктів господарювання та справляє на них ефективний вплив за допомогою економічних чинників. В той же час, система фінансової відповідальності повинна працювати як цілісний злагоджений механізм, а заходи відповідальності та процедура їх застосування мають бути пропорційними меті таких заходів та не призводити до порушень прав суб'єктів господарювання. З огляду на те, що фінансова відповідальність у сфері якості та безпечності продукції, а також екологічної безпеки наразі не була предметом комплексного наукового дослідження, опрацювання цієї теми є важливим та актуальним.

Мета статті – надати характеристику нормативній підставі фінансової відповідальності у сфері якості та безпечності продукції, а також екологічної безпеки; з'ясувати зміст елементів складів цих правопорушень; дослідити підстави звільнення від фінансової відповідальності; охарактеризувати процедуру застосування заходів фінансової відповідальності в цій сфері.

Нормативну підставу фінансової відповідальності у сфері якості та безпечності продукції, а також екологічної безпеки, складають норми п'яти Законів України – «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» (Закон № 2042-VIII), «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» (Закон № 2735-VI), «Про загальну безпечність нехарчової продукції» (Закон № 2736-VI), «Про обмеження обігу пластикових пакетів на території України» (Закон № 1489-IX), а також «Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною» (Закон № 287-VIII). Та обставина, що фінансова відповідальність у сфері екологічної безпеки встановлена лише в Законі № 1489-IX, пов'язана з тим, що грошові стягнення з порушників екологічних норм, як правило, носять характер цивільно-правової відповідальності, оскільки полягають у відшкодуванні збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Всі наведені вище законодавчі акти є відносно новими і прийняті упродовж 2010–2021 років. Необхідність існування санкцій за правопорушення у сфері якості та безпечності продукції випливає також із євроінтеграційного курсу України, оскільки така необхідність передбачена нормативно-правовими актами Європейського Союзу. Зокрема, положенням абзацу третього ч. 2 ст. 17 Регламенту Європейського Парламенту і Ради ЄС № 178/2002 від 28 січня 2002 року про встановлення загальних принципів і вимог харчового права, створення Європейського органу з безпечності харчових продуктів та встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпечністю харчових продуктів передбачено, що держави-члени також встановлюють правила щодо заходів і санкцій, що застосовуються при порушенні вимог харчового і кормового права. Такі заходи і санкції повинні бути дієвими, пропорційними і стримувальними [2]. Крім того, положенням ст. 44 Регламенту Європейського Парламенту і Ради ЄС № 2023/988 від 10 травня 2023 року про загальну безпечність продукції, що вносить зміни до Регламенту Європейського Парламенту і Ради ЄС № 1025/2012 та Директиви Європейського Парламенту і Ради ЄС № 2020/1828 та скасовує Директиву Європейського Парламенту і Ради ЄС № 2001/95/ЕС та Директиву Ради ЄС № 87/357/ЕЕС – передбачено, що держави-члени встановлюють правила щодо стягнень за порушення цього Регламенту, які накладають зобов'язання на суб'єктів господарювання та провайдерів онлайн-ринків, і вживають усіх необхідних заходів для забезпечення їхнього застосування відповід-

© І. П. Шумейко, 2025

но до національного законодавства; передбачені санкції повинні бути ефективними, пропорційними та стримуючими; держави-члени повинні були до 13 грудня 2024 року повідомити Комісію про ці правила та заходи, якщо вони не були повідомлені раніше, а також невідкладно інформувати її про будь-які подальші зміни, що їх стосуються [3]. Отже, окрім дієвості (ефективності) та стримуючого характеру санкцій, вони, для забезпечення виконання Україною євроінтеграційних зобов'язань, мають бути також пропорційними.

Аналіз норм перелічених вище законів дозволяє дійти висновку, що ними закріплено 64 склади правопорушень, з яких 56 простих складів, 8 кваліфікованих складів та жодного привілейованого складу правопорушення. Єдиним стягненням, яке застосовується за ці правопорушення, є штраф; стягнення пені цими законами не передбачено, з огляду на те, що в цій групі законів не встановлюється відповідальність за прострочення сплати певних обов'язкових платежів, а саме ця підстава є характерною для нарахування та стягнення пені.

Що стосується ***моделей*** штрафних санкцій, вжитих у наведених вище законодавчих актах, то в них застосовується:

1) абсолютно-визначена фіксована модель штрафу, вираженого в певній кількості мінімальних заробітних плат (всі санкції Закону № 2042-VIII) або в певній кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (п. 1 ч. 2, ч. 3, 4 ст. 44 Закону № 2735-VI та всі санкції Закону № 2736-VI);

2) відносно-визначена модель із встановленням як верхньої, так і нижньої меж штрафної санкції, вираженої в кількості мінімальних заробітних плат (всі санкції Закону № 287-VIII) або в кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (п. 2 ч. 2 ст. 44 Закону № 2735-VI та всі санкції Закону № 1489-IX).

Як бачимо, всередині одного Закону України в досліджуваній сфері, як правило, застосовується якась одна з двох моделей штрафних санкцій, тобто – орган, що застосовує штраф, або наділений обмеженою дискрецією у виборі розміру стягнення з урахуванням певних встановлених законом чинників, або зовсім не наділений будь-якою дискрецією у виборі розміру стягнення. Ще однією спільною рисою моделей штрафу, що застосовуються в цій галузі суспільних відносин, є відмова законодавця від застосування пропорційної моделі штрафу із прив'язкою до певного показника тяжкості порушення, що пов'язано з тим, що в досліджуваній групі правопорушень важко знайти певну одиницю виміру, яка б достатньо точно визначала ступінь тяжкості правопорушення.

Переходячи до надання узагальнюючої характеристики складам правопорушень, почнемо з ***суб'єкта правопорушення***. Найбільш узагальнено ці суб'єкти вказані в ч. 1 ст. 65 Закону № 2042-VIII – ними є юридичні і фізичні особи – підприємці, лише в п. 21 уточнено, що йдеться про оператора ринку [4]. Суб'єктами правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 44 Закону № 2735-VI, є особи, які ввели продукцію в обіг або відповідно до цього Закону вважаються такими, що ввели продукцію в обіг, в ч. 3 ст. 44 – розповсюджувачі, а в ч. 4 ст. 44 – суб'єкти господарювання [5]. Закон № 2736-VI встановлює відповідальність виробників (ч. 2 ст. 15), розповсюджувачів (ч. 3 ст. 15), а також як виробників, так і розповсюджувачів (ч. 4 ст. 15) [6]. Норма ч. 2 ст. 6 Закону № 1489-IX встановлює відповідальність для суб'єктів господарювання [7]. За змістом положень ч. 2 ст. 25 Закону № 287-VIII суб'єктами правопорушень є оператори ринку (юридичні особи, фізичні особи – підприємці) [8]. Отже, суб'єктами правопорушень досліджуваної групи є лише суб'єкти господарювання, при цьому в окремих випадках законодавець уточнює правовий статус такого суб'єкта господарювання (оператор ринку, виробник, особа, що ввела продукцію в обіг, розповсюджувач). Фізична особа без статусу суб'єкта підприємницької діяльності не є суб'єктом правопорушень в досліджуваних правовідносинах.

Родовим ***об'єктом*** правопорушень, відповідальність за які передбачена досліджуваною групою законодавчих актів, є охоронювані нормами публічного права суспільні відносини, що виникають у сферах дотримання операторами ринку законодавства про харчові продукти, корми, здоров'я та благополуччя тварин, а також законодавства про побічні продукти тваринного походження [4], введення в обіг в Україні нехарчової продукції і забезпечення її безпечності, забезпечення відповідності нехарчової продукції встановленим вимогам, а також забезпечення відсутності загроз суспільним інтересам [6; 5], зменшення обсягу використання в Україні пластикових пакетів, обмеження їх розповсюдження з метою поліпшення стану навколишнього природного середовища та благоустрою територій [7], діяльності, пов'язаної з утворенням, збиранням, перевезенням, зберіганням, обробленням, переробкою, утилізацією, видаленням побічних продуктів тваринного походження, не призначених або визнаних непридатними для споживання людиною, продуктів оброблення, переробки побічних продуктів тваринного походження, не призначених для споживання людиною [8]. Об'єднуючим критерієм цієї групи об'єктів є те, що ці публічно-правові відносини спрямовані на забезпечення дотримання основоположних конституційних прав споживачів на безпечну та якісну продукцію та усіх – на безпечне довкілля.

Предметом правопорушень можуть бути харчові продукти (зокрема дитяче харчування); корми і кормові добавки; інформація про харчові продукти; матеріали і предмети, призначені для контакту

з харчовими продуктами [4]; нехарчова продукція [5; 6]; пластикові пакети [7]; побічні продукти тваринного походження та продукти їх оброблення і переробки [8].

Об'єктивна сторона правопорушень характеризується протиправним діянням, яке вчиняється як у формі активних дій, таких як виробництво, зберігання, пропонування до реалізації, реалізація продукції, надання недостовірної, незрозумілої чи неточної інформації, зміна інформації [4], введення в обіг продукції, створення перешкод шляхом недопущення до проведення перевірок [5; 6], безоплатне розповсюдження пластикових пакетів [7], утилізація, видалення, оброблення побічних продуктів [8], так і у формі бездіяльності, наприклад невиконання обов'язку щодо відкликання або вилучення з обігу небезпечних харчових продуктів або кормів, невиконання рішення про знищення, ненадання інформації на вимогу посадової особи, невиконання рішення про тимчасове припинення виробництва та/або обігу, невиконання чи несвоєчасне виконання приписів, ненадання інформації споживачеві, невиконання обов'язку щодо письмового інформування компетентного органу [4], невиконання рішення про вжиття обмежувальних (корегувальних) заходів [5], невиконання або неповне виконання рішення органу державного ринкового нагляду про вжиття заходів із забезпечення безпечності продукції [6], невпровадження на потужностях постійно діючих процедур, заснованих на принципах системи аналізу небезпечних факторів та контролю у критичних точках, неповідомлення про продукти оброблення, переробки побічних продуктів тваринного походження, що можуть становити небезпеку для здоров'я людей та тварин [8].

Більшість складів правопорушень є формальними, однак наявність негативних наслідків правопорушення може впливати на вибір розміру стягнення, якщо такий вибір є можливим. Крім того, існують і матеріальні склади, для яких є обов'язковим настання негативних наслідків правопорушення у вигляді створення загрози для життя та/або здоров'я людини або тварини (п. 5 ч. 1 ст. 65 Закону № 2042-VIII) [4], у вигляді перетворення продукції на небезпечну (ч. 3 ст. 15 Закону № 2736-VI) [6] та/або таку, що не відповідає встановленим вимогам (ч. 3 ст. 44 Закону № 2735-VI) [5]. У таких випадках обов'язковою ознакою об'єктивної сторони правопорушення є також прямий причинно-наслідковий зв'язок між протиправним діянням та спричиненими ним негативними наслідками. В окремих випадках обов'язковою ознакою об'єктивної сторони правопорушення є також місце його вчинення: так, правопорушення, передбачене п. 5 ч. 4 ст. 44 Закону № 2735-VI, вчиняється за місцем проведення ярмарку, виставки, показу чи демонстрації в інший спосіб продукції [5].

Суб'єктивна сторона досліджуваних правопорушень характеризується виною, форма якої, в більшості випадків, не має правового значення для кваліфікації діяння, що пояснюється тим, що додержання вимог безпечності, якості продукції, а також екологічної безпеки є позитивним зобов'язанням суб'єктів господарювання, які повинні не допускати протиправної самовпевненості чи недбалості, а натомість повинні проявляти належну обачність з тим, щоб не заподіяти шкоди споживачам і довкіллю. Разом з тим, форма вини може бути врахована при здійсненні дискреційних повноважень щодо вибору розміру стягнення, якщо такі дискреційні повноваження надані уповноваженому органу.

Окремі діяння, такі як надання недостовірної інформації на вимогу посадової особи компетентного органу або його територіального органу, відмова в допуску посадової особи компетентного органу або його територіального органу до здійснення державного контролю з підстав, не передбачених законом, або інше перешкоджання її законній діяльності, надання недостовірної для споживачів інформації про харчовий продукт (п. 16, 17, 20 ч. 1 ст. 65 Закону № 2735-VI) [5], створення перешкод шляхом недопущення (вчинення протидії, загрози безпеці) до проведення перевірок характеристик продукції (п. 6 ч. 4 ст. 44 Закону № 2735-VI, п. 3 ч. 4 ст. 15 Закону № 2736-VI) [5; 6], надання недостовірної інформації за запитами посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у галузі ветеринарної медицини (п. 9 ч. 2 ст. 25 Закону № 287-VIII) [8] – можуть вчинятися лише з умисною формою вини з огляду на те, що уповноважена посадова особа суб'єкта господарювання, при наданні недостовірної інформації посадовій особі або споживачеві, – має усвідомлювати недостовірний характер такої інформації та протиправний характер своїх дій, а при здійсненні перешкод у проведенні заходу контролю – має усвідомлювати, що такий захід контролю здійснюється на підставі, в межах повноважень та у спосіб, встановлений законом для органу, який проводить цей захід контролю. Інших, окрім вини, ознак суб'єктивної сторони в досліджуваній групі правопорушень виявлено не було.

Підставами для ***звільнення від фінансової відповідальності*** в досліджуваних законодавчих актах, в окремих випадках, визнаються: вчинення оператором ринку будь-якого з правопорушень, передбачених пунктами 2-4, 6-1, 8, 12, 16 ч. 1 ст. 65 Закону № 2042-VIII, вперше (у такому разі видається лише припис про усунення порушень, без оформлення протоколу) [4], сплив строку давності (ч. 2 ст. 66 Закону № 2042-VIII [4], абзац третій ч. 5 ст. 25 Закону № 287-VIII [8], а також ч. 3 ст. 15 Закону України «Про особливості регулювання

діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [9] – цей закон застосовується до заходів фінансової відповідальності, встановлених Законами №№ 2735-VI, 2736-VI та 1489-IX, оскільки в них прямо вказано про те, що штрафи належать до адміністративно-господарських санкцій). Прикметним є те, що в усіх досліджуваних законах строк давності є однаковим і становить 6 місяців з дня виявлення правопорушення та 1 рік з дня його вчинення.

Окрему групу підстав для звільнення від фінансової відповідальності виробників, уповноважених представників, імпортерів, інших осіб, які вважаються такими, що ввели продукцію в обіг, а також розповсюджувачів продукції, – становлять обставини, наведені в ст. 45 Закону № 2735-VI та в ст. 16 Закону № 2736-VI. Разом з тим, тягар доведення цих обставин покладено цими нормами не на державу, а на суб'єктів господарювання. Для звільнення від відповідальності закони зобов'язують їх довести одну з обставин, а саме – те, що: вони не вводили продукцію в обіг; продукція відповідає встановленим вимогам, незважаючи на те, що становить ризик чи є небезпечною; невідповідність, ризиковість чи небезпечність продукції стала наслідком дій чи бездіяльності інших осіб, або наслідком непереборної сили, або наслідком додержання виробником вимог законодавства, або наслідком виконання обов'язкових приписів, або наслідком порушення іншим розповсюджувачем умов зберігання (якщо можна встановити такого розповсюджувача); або (якщо йдеться про виробника складових чи комплектуючих частин) те, що порушення спричинене конструкцією готової продукції або інструкціями, наданими виробником готової продукції [5; 6]. В той же час, існують підстави вважати, що в ст. 45 Закону № 2735-VI та в ст. 16 Закону № 2736-VI законодавцем здійснена підміна понять «відсутність складу правопорушення» та «підстава для звільнення від відповідальності», і в такий спосіб завуальовано порушення презумпції невинуватості шляхом перекладення тягаря доведення відсутності складу правопорушення на особу, яка обвинувачується у вчиненні такого правопорушення.

Що стосується ***обставин, які впливають на розмір стягнення***, то про існування таких обставин доцільно стверджувати, як правило, в тому випадку, коли законодавець обрав відносно-визначену модель штрафу, адже ця модель дозволяє повною мірою дотриматися індивідуального характеру юридичної відповідальності. Разом з тим, при застосуванні абсолютно-визначеної моделі законодавець теж закріпив певні обставини, які впливають на розмір стягнення. Так, у Законі № 2042-VIII, а також у ч. 3 ст. 44 Закону № 2735-VI закріплено розмежування розмірів санкцій: окремо для юридичних осіб і окремо для фізичних осіб – підприємців. Крім того, у п. 1 ч. 2 і ч. 3 ст. 44 Закону № 2735-VI, а також у ч. 2, 3 ст. 15 Закону № 2736-VI розміри штрафу за перше і за повторне протягом трьох років правопорушення – відрізняються. Також, у п. 1, 2, 3 ч. 4 ст. 44 Закону № 2735-VI і в п. 1, 2 ч. 4 ст. 15 Закону № 2736-VI встановлено різні розміри штрафу для осіб, які ввели продукцію в обіг, або виробників продукції, та для розповсюджувачів продукції. Насамкінець, в п. 2, 3 ч. 4 ст. 44 Закону № 2735-VI встановлено зменшений розмір штрафу для тих розповсюджувачів, які обрали спрощену систему оподаткування. Отже, у разі застосування абсолютно-визначеної моделі штрафу, в досліджуваних законах розмір штрафу може залежати від: 1) виду суб'єкта правопорушення: розмір штрафу для фізичних осіб – підприємців є меншим ніж розмір штрафу для юридичних осіб; 2) повторності правопорушення; 3) статусу суб'єкта на ринку: розмір штрафу для осіб, які ввели продукцію в обіг, або виробників – є більшим за розмір штрафу для розповсюджувачів продукції; 4) статусу суб'єкта як платника податків.

В свою чергу, аналіз норм досліджуваних законів, в яких існує відносно-визначена модель штрафу, дозволяє стверджувати, що при застосуванні цієї моделі штрафу обставини, які впливають на розмір стягнення, існують двох видів: 1) обставини, враховані законодавцем при визначенні меж стягнення; 2) обставини, які враховуються при застосуванні стягнення у встановлених законом межах. До першого виду обставин належать: повторність вчинення правопорушення протягом трьох років (ч. 2 ст. 6 Закону № 1489-IX), а також вид суб'єкта правопорушення – юридична особа чи фізична особа – підприємець (ч. 2 ст. 25 Закону № 287-VIII). До другого виду обставин належать: характер, передумови і причини порушення, факт повторного вчинення того самого порушення, за яке на особу протягом останнього року було накладено штраф, кількість відповідних порушень, вчинених особою протягом останніх трьох років, ступінь вини особи, наявність або відсутність негативних наслідків порушення, їх масштаб та можливість їх усунення (ч. 5 ст. 44 Закону № 2735-VI) [5], ступінь ризику для здоров'я людей і тварин (ч. 3 ст. 25 Закону № 287-VIII) [8].

Аналізуючи компетенцію ***органів, що застосовують санкції***, відзначимо, що всі без винятку досліджувані фінансові санкції застосовуються в позасудовому порядку. Штрафи, передбачені Законами №№ 2042-VIII, 1489-IX та 287-VIII, застосовує лише Держпродспоживслужба, а штрафи, передбачені Законами №№ 2735-VI і 2736-VI (тобто щодо нехарчової продукції) – також застосовують і інші органи державного ринкового нагляду. Аналіз Переліку видів продукції, щодо яких органи

державного ринкового нагляду здійснюють державний ринковий нагляд, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 року № 1069, дозволяє стверджувати, що до таких органів, крім Держпродспоживслужби, також віднесено Адміністрацію судноплавства, Морську адміністрацію, Укртрансбезпеку, ДСНС, Держпраці, ДІАМ, Держлікслужбу, Держекоінспекцію, Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку, а також Адміністрацію Держспецзв'язку [10].

Підставою для початку адміністративного провадження з застосування фінансових санкцій досліджувані закони визначають: протокол, що складається за результатами здійснення заходу державного контролю (ч. 3 ст. 66 Закону № 2042-VIII та ч. 6 ст. 25 Закону № 287-VIII) [4; 8]; протокол, що складається на підставі документів, що містять інформацію про походження продукції та її обіг (ч. 7 ст. 44 Закону № 2735-VI) [5]; акт перевірки та інші матеріали, пов'язані з цією перевіркою (ч. 4 ст. 6 Закону № 1489-IX) [7]. Спільним для усіх досліджуваних законів є встановлення 15-денного строку розгляду справи про правопорушення (щоправда, в Законі № 2042-VIII обчислення цього строку здійснюється в робочих днях). Також спільною є форма рішення за результатами розгляду справи: рішення приймається у формі постанови.

Можливість ***адміністративного оскарження*** постанови прямо передбачена всіма досліджуваними законодавчими актами, за винятком Закону № 1489-IX, в ч. 9 ст. 6 якого зазначено, що постанова у справі про правопорушення може бути оскаржена в судовому порядку [7]. Разом з тим, лише в Законі № 2042-VIII міститься положення про зупинення дії оскарженої постанови на весь час її оскарження, тоді як в інших законах існує прогалина в цьому питанні. Іншою особливістю положень Закону № 2042-VIII є те, що скаргу може подати не лише особа, притягнута до відповідальності, а й потерпілий [4], наявність якого не є характерною для більшості категорій справ про фінансову відповідальність.

Примусове виконання постанов про накладення штрафів у досліджуваній сфері здійснюється на підставі самої постанови, яка є виконавчим документом. Звернення органу, що виніс постанову, до суду з позовом про стягнення суми добровільно не сплаченого штрафу – не здійснюється; постанова, що набрала законної сили, підлягає виконанню в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження».

Дослідження було б неповним, якщо не згадати про те, що 18 квітня 2027 року набере чинності ще один закон, який встановить фінансову відповідальність за правопорушення у сфері якості та безпечності продукції, а саме Закон України «Про хміль та хмелепродукти». Зазначений закон встановить 7 простих і 2 кваліфіковані склади правопорушень, об'єктом яких будуть врегульовані нормами публічного права суспільні відносини у сфері хмелярства та виробництва хмелепродуктів, пов'язані з веденням хмелярства, здійсненням переробки хмелю, виробництва та реалізації хмелепродуктів, сертифікації хмелю та хмелепродуктів, їх імпорту, контролю якості хмелю та хмелепродуктів. Суб'єктами правопорушень будуть визнані суб'єкти господарювання – виробники хмелю і хмелепродуктів, а також сертифікаційні центри. Всі склади правопорушень – формальні, діяння вчиняються у формі дії або бездіяльності, форма вини не має значення. Єдиною підставою для звільнення від фінансової відповідальності за цим Законом буде сплив строку давності. Закон застосовує відносно-визначену модель штрафу із встановленням як верхньої, так і нижньої меж штрафної санкції, вираженої в кількості розмірів мінімальної заробітної плати. На розмір стягнення впливатиме повторне вчинення правопорушення протягом року. Штраф застосовуватиме Держпродспоживслужба в позасудовому порядку. Підставою початку провадження буде протокол, що складатиметься за результатами здійснення державного нагляду (контролю), справа розглядатиметься протягом 15 робочих днів, а за результатами розгляду справи виноситиметься постанова. Закон передбачатиме можливість адміністративного оскарження такої постанови, а в разі набрання нею законної сили, постанова підлягатиме виконанню як виконавчий документ [11].

Висновки. Правовідносини з притягнення до фінансової відповідальності у сфері якості та безпечності продукції, а також екологічної безпеки врегульовані 5 Законами України, та ще один закон набирає чинності. Необхідність існування фінансової відповідальності у сфері якості та безпечності продукції викликана євроінтеграційним курсом України. Єдиним видом стягнення в цих законах є штраф; пеня не застосовується. Штраф застосовується в одній з двох моделей – абсолютно-визначеній фіксованій моделі та відносно-визначеній моделі із встановленням як верхньої, так і нижньої меж штрафної санкції. Пропорційна модель штрафу із прив'язкою до певного показника тяжкості порушення – в цих законах не застосовується.

Суб'єктами цих правопорушень є лише суб'єкти господарювання, в тому числі оператори ринку, виробники, особи, що ввели продукцію в обіг, розповсюджувачі. Правопорушення посягають на врегульовані нормами публічного права суспільні відносини, спрямовані на забезпечення дотримання права на безпечну та якісну продукцію та права на безпечне довкілля. Склади правопорушень, в більшості своїй, є формальними, проте склади

деяких правопорушень вимагають обов'язкового настання негативних наслідків. Форма вини, в більшості своїй, не має значення для кваліфікації діяння, проте може бути врахована при виборі розміру стягнення, якщо такий вибір є можливим.

Підставами звільнення від фінансової відповідальності в цій сфері є сплив строку давності, який є однаковим для всіх правопорушень, а також інші, спеціальні обставини, такі як вчинення правопорушення вперше. Негативним явищем є змішування в Законах №№ 2735-VI і 2736-VI понять «відсутність складу правопорушення» і «підстава для звільнення від відповідальності» з перекладенням на суб'єкта господарювання тягаря доказування відсутності складу правопорушення, що не узгоджується із принципом презумпції невинуватості.

Заходи фінансової відповідальності в досліджуваній сфері застосовуються лише в позасудовому порядку: Держпродспоживслужбою та іншими органами державного ринкового нагляду. Підставою для розгляду справ про правопорушення є протокол або акт перевірки, а за результатами розгляду справи виноситься постанова, яка є виконавчим документом та підлягає примусовому виконанню без необхідності звернення органу, що її виніс, до суду.

Література

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

2. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 178/2002 від 28 січня 2002 року про встановлення загальних принципів і вимог харчового права, створення Європейського органу з безпечності харчових продуктів та встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпечністю харчових продуктів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-02#Text.

3. Регламент Європейського Парламенту і Ради ЄС № 2023/988 від 10 травня 2023 року про загальну безпечність продукції, що вносить зміни до Регламенту Європейського Парламенту і Ради ЄС № 1025/2012 та Директиви Європейського Парламенту і Ради ЄС № 2020/1828 та скасовує Директиву Європейського Парламенту і Ради ЄС № 2001/95/ЕС та Директиву Ради ЄС № 87/357/ЕЕС. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/988/oj.

4. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин: Закон України від 18 травня 2017 року № 2042-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19#Text.

5. Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції: Закон України від 2 грудня 2010 року № 2735-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2735-17#Text.

6. Про загальну безпечність нехарчової продукції: Закон України від 2 грудня 2010 року № 2736-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2736-17#Text.

7. Про обмеження обігу пластикових пакетів на території України: Закон України від 1 червня 2021 року № 1489-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-IX#Text.

8. Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною: Закон України від 7 квітня 2015 року № 287-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-19#Text.

9. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 9 січня 2025 року № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text.

10. Про затвердження переліку видів продукції, щодо яких органи державного ринкового нагляду здійснюють державний ринковий нагляд: постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 року № 1069. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1069-2016-%D0%BF#Text.

11. Про хміль та хмелепродукти: Закон України від 27 березня 2025 року № 4341-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4341-20#Text.

Анотація

Шумейко І. П. **Фінансова відповідальність у сфері якості та безпечності продукції, а також екологічної безпеки.** – Стаття.

Статтю присвячено дослідженню публічно-правових норм, які встановлюють фінансову відповідальність у сфері якості та безпечності продукції, а також екологічної безпеки в Україні. Правовідносини з притягнення до фінансової відповідальності в цій сфері врегульовані 5 Законами України, та ще один закон набирає чинності. Єдиним видом стягнення в цих законах є штраф; пеня не застосовується. Штраф застосовується в одній з двох моделей – абсолютно-визначеній фіксованій моделі та відносно-визначеній моделі із встановленням як верхньої, так і нижньої меж штрафної санкції. Суб'єктами правопорушень є лише суб'єкти господарювання, в тому числі оператори ринку, виробники, особи, що ввели продукцію в обіг, розповсюджувачі. Правопорушення посягають на врегульовані нормами публічного права суспільні відносини, спрямовані на забезпечення дотримання права на безпечну та якісну продукцію та права на безпечне довкілля. Склади правопорушень, в більшості своїй, є формальними, проте склади деяких правопорушень вимагають обов'язкового настання негативних наслідків. Форма вини, в більшості своїй, не має значення для кваліфікації діяння, проте може бути врахована при виборі розміру стягнення, якщо такий вибір є можливим. Підставами звільнення від фінансової відповідальності в цій сфері є сплив строку давності, який є однаковим для всіх правопорушень, а також інші, спеціальні обставини, такі як вчинення правопорушення вперше. Негативним явищем є змішування в деяких законах понять «відсутність складу правопорушення» і «підстава для звільнення від відповідальності» з перекладенням на суб'єкта господарювання тягаря доказування відсутності складу правопорушення, що не узгоджується із принципом презумпції невинуватості. Заходи фінансової відповідальності в досліджуваній сфері застосовуються лише в позасудовому порядку: Держпродспоживслужбою та іншими органами державного ринкового нагляду. Підставою для розгляду справ про правопорушення є протокол або акт перевірки, а за результатами розгляду справи виноситься постанова, яка є виконавчим документом та підлягає примусовому виконанню без необхідності звернення органу, що її виніс, до суду.

Ключові слова: державний ринковий нагляд, Держпродспоживслужба, обмеження обігу пластикових пакетів, побічні продукти тваринного походження, склад правопорушення, фінансова відповідальність, штраф, якість та безпечність продукції.

Summary

Shumeiko I. P. **Financial responsibility in the area of product quality and safety, as well as environmental safety.** – Article.

The article is devoted to the study of public law provisions establishing financial liability in the area of product quality and safety, as well as environmental safety in Ukraine. Legal relations on bringing to financial responsibility in this area are regulated by 5 laws of Ukraine, and one more law is coming into force. The only type of penalty in these laws is a fine; no penalty is applied. The fine is applied in one of two models – an absolute fixed model and a relative fixed model with both upper and lower limits of the fine. Only business entities, including market operators, producers, persons who put products on the market, and distributors, are subject to the offences. The offences encroach on social relations regulated by public law aimed at ensuring compliance with the right to safe and quality products and the right to a safe environment. The corpus delicti of the offences are mostly formal, but some offences require the mandatory occurrence of negative consequences. The form of guilt is generally irrelevant for the qualification of an offence, but may be taken into account when determining the amount of the penalty, if such a choice is possible. The grounds for exemption from financial responsibility in this area are the expiry of the statute of limitations, which is the same for all offences, as well as other special circumstances, such as committing the offence for the first time. A negative phenomenon is the confusion in some laws of the concepts of 'absence of an offence' and 'grounds for exemption from responsibility' with the burden of proof of the absence of an offence being placed on the business entity, which is inconsistent with the principle of presumption of innocence. Financial responsibility measures in this area are applied only out of court: by the State Service of Ukraine on Food Safety and Consumer Protection and other state market surveillance authorities. The basis for consideration cases of offences is the inspection report or act. The consideration result in a decision that is an enforcement document and is subject to enforcement without the need for the issuing authority to go to court.

Key words: by-products of animal origin, corpus delicti, financial responsibility, fine, product quality and safety, restriction of circulation of plastic bags, state market surveillance, State Service of Ukraine on Food Safety and Consumer Protection.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.431:316.334.5
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.16

А. В. Боровик
orcid.org/0000-0003-1834-404X
доктор юридичних наук, доцент,
віце-президент з наукової роботи
Науково-дослідного інституту публічного права

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Постановка проблеми. Торгівля людьми є одним із найдавніших соціально-правових явищ, яке в різних формах існувало протягом усієї історії людства – невільницькі ринки античних держав, работоргівля в середньовіччі, колоніальний період та транснаціональні мережі работоргівлі XIX ст. свідчать про стійкий характер цього явища. Проте в умовах глобалізації XXI ст. торгівля людьми набула нових масштабів і форм, перетворившись на серйозну загрозу як для жертв торгівлі людьми, так і для безпеки суспільств і держав у цілому.

Актуальність дослідження соціально-правового виміру торгівлі людьми обумовлена декількома чинниками: по-перше, у сучасних умовах загострення міжнародних конфліктів, зокрема російсько-української війни, спостерігається значне зростання масштабів примусової міграції та переміщення вразливих груп населення, що суттєво підвищує ризики їх незаконної експлуатації; по-друге, глобальні виклики, пов'язані з економічними кризами, змінами клімату, соціальною нерівністю та корупцією, створюють сприятливе середовище для розвитку транснаціональної організованої злочинності та торгівлі людьми.

Історичний контекст розвитку торгівлі людьми свідчить, що попри формальну ліквідацію рабства у XIX ст. (зокрема через прийняття міжнародних актів, таких як Брюссельський загальний акт 1890 року про боротьбу з рабством та работоргівлею, 1890 р.), сам феномен торгівлі людьми не зник, а трансформувався, пристосовуючись до нових соціально-економічних умов. Зокрема, сьогодні він охоплює не лише сексуальну експлуатацію та примусову працю, але має нові форми, такі як примусова злочинність, примусове жебрацтво, вилучення органів, залучення до участі у збройних конфліктах та ін. Статистичні дані підтверджують високу актуальність проблеми: лише у 2022 році кількість виявлених жертв торгівлі людьми у світі сягнула 69 627 осіб, що на 25% більше, ніж у допандемійний період. Особливу тривогу викликає зростання кількості дітей серед жертв (до 38%) та зростання масштабів торгівлі людьми у регіонах, які постраждали від міграційних криз [1]. В українських реаліях проблема торгівлі людьми є надзвичайно гострою. За даними офіційної статистики, у 2024 році в Україні було зафіксовано понад 100 випадків кримінальних правопорушень, пов'язаних із торгівлею людьми, а серед потерпілих були як дорослі чоловіки і жінки, так і діти, оскільки військовий конфлікт значно підвищив вразливість населення, спричинивши зростання числа потенційних жертв [2].

Отже, дослідження соціально-правового виміру торгівлі людьми є необхідним як для розуміння природи цього явища у сучасних умовах, так і для розроблення ефективних механізмів його запобігання та протидії на національному і міжнародному рівнях.

Мета статті. Метою даного дослідження є комплексний аналіз соціально-правового виміру торгівлі людьми через вивчення її правового регулювання, соціальних передумов, основних тенденцій розвитку та сучасного стану на національному й міжнародному рівнях.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження проблеми торгівлі людьми у сучасній науковій літературі засвідчує, що останнім часом спостерігається зростання інтересу дослідників до цього явища у контексті глобалізаційних процесів, міграційних криз, воєнних конфліктів та транснаціональної організованої злочинності. Значну увагу торгівлі людьми приділяють міжнародні організації, зокрема Управління ООН з наркотиків та злочинності, Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європол, а також численні національні органи, серед яких Міністерство соціальної політики України та Офіс Генерального прокурора України. Основні висновки про сучасний стан торгівлі людьми ґрунтуються на аналізі таких документів, як Глобальний звіт ООН про торгівлю людьми (2022 р.), Звіт про торгівлю людьми в Україні (2023), а також національних статистичних даних щодо кримінальних правопорушень за статтею 149 Кримінального кодексу України.

© А. В. Боровик, 2025

Окрім того, у дослідженні враховано результати національного опитування, проведеного агенцією Info Sapiens за підтримки Представництва МОМ в Україні, що відображає рівень обізнаності українського населення про ризики торгівлі людьми та готовність приймати ризиковані пропозиції працевлаштування [3]. Таким чином, дослідження спирається на поєднання аналізу нормативно-правових джерел та емпіричних даних аналітичних звітів, що дозволяє розкрити проблему торгівлі людьми як комплексного соціально-правового явища у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Аналіз даних, представлених у Глобальному звіті про торгівлю людьми [1] Управління ООН з наркотиків та злочинності, свідчить про різке зростання масштабів торгівлі людьми у світі за останні роки. Зокрема, серед ключових статистичних показників можна відмітити наступні: загальна кількість виявлених жертв торгівлі людьми у 2022 р. становила 69 627 осіб, що на 25% більше порівняно з допандемійним 2019 р.; розподіл жертв за віком і статтю полягає у наступному: дорослі жінки – 39%, дорослі чоловіки – 23%, частка дітей – 38 %, з них дівчата – 22%, хлопці – 16%; формою експлуатації жертв торгівлі людьми стали сексуальна експлуатація (60 %), примусова праця, жебрацтво та втягнення у злочинну діяльність; регіональний розподіл відображає те, що найбільша частка жертв припадала на регіон Африки на південь від Сахари (26% від загальної кількості), значне зростання кількості виявлених випадків спостерігалося також у Північній Америці та регіонах Західної та Південної Європи, що частково пов'язано зі значними міграційними процесами [1]. Крім того, у звіті відзначається, що стрімке зростання кількості жертв пов'язане як із покращенням систем виявлення, так і з реальним збільшенням обсягів торгівлі людьми на тлі збройних конфліктів, кліматичних катастроф і глобальних криз [3].

За статистичними показниками Офісу Генерального прокурора кількість обліковано кримінальних правопорушень в Україні за статтею 149 КК України «Торгівля людьми» у 2021 р. склало – 232 випадків, у 2022 р. – 133, у 2023 р. – 147, у 2024 р. – 105 [4]. Так, за даними Мінсоцполітики у 2024 р. 119 громадян постраждали від торгівлі людьми, з них 65 чоловіків, 44 жінки та 10 дітей. Формами торгівлі людьми стали: сексуальна експлуатація (13 випадків), трудова експлуатація (8 випадків), жебрацтво (7 випадків), втягнення у злочинну діяльність (3 випадки), продаж дитини (1 випадок), використання у збройному конфліктів (17 випадків), інші форми торгівлі людьми (70 випадків) [2].

Серед міжнародних нормативно-правових актів, що містять визначення поняття «торгівля людьми» слід відмітити Протокол щодо попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (Палермський протокол, 2010 р.), у п. «а» ст. 3 якого визначено, що «"торгівля людьми" означає здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передачу, приховування або одержання людей шляхом загрози силою або її застосування або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливістю положення, або шляхом підкупу, у вигляді платежів або вигод, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу. Експлуатація включає, як мінімум, експлуатацію проституції інших осіб або інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або звичаї, подібні з рабством, підневільний стан або вилучення органів» [6]. Конвенція Ради Європи про боротьбу з торгівлею людьми (2005 р.) фактично дублює формулювання Палермського протоколу з уточненнями у сфері захисту прав людини та робить особливий акцент на захисті потерпілих осіб і гарантуванні їм допомоги та підтримки навіть без співпраці з правоохоронними органами [7]. Слід зауважити, що на міжнародному рівні поняття «торгівля людьми» сформульоване уніфіковано і ґрунтується на трьох основних елементах: 1) дії (вербування, перевезення, передача, приховування, одержання); 2) засоби (сила, погроза, викрадення, обман, зловживання владою чи уразливим станом); 3) мета експлуатації (сексуальна, трудова, рабство, підневільний стан, вилучення органів). Міжнародні акти надають особливого значення саме захисту жертв, а не тільки переслідуванню винних, що в свою чергу вплинуло і на українське законодавство [14, с. 650].

Нормативно-правове визначення поняття «торгівля людьми міститься у ряді нормативно-правових актів. Зокрема, Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI, який є ключовим нормативно-правовим актом та «визначає організаційно-правові засади протидії торгівлі людьми, гарантуючи гендерну рівність, основні напрями державної політики та засади міжнародного співробітництва у цій сфері, повноваження органів виконавчої влади, порядок встановлення статусу осіб, які постраждали від торгівлі людьми, та порядок надання допомоги таким особам» [8] містить наступне визначення даного поняття «торгівля людьми – здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, у тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства,

з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що відповідно до Кримінального кодексу України визнаються злочином» [8]. У статті 149 КК України торгівля людьми визначається, як «торгівля людиною, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію» [9].

Порівняльний аналіз наведених визначень свідчить, що обидва акти відображають спільні базові елементи змісту поняття торгівлі людьми, а саме: наявність дій щодо особи (вербування, переміщення, передача, переховування або одержання), мета експлуатації людини, засоби вчинення таких дій (обман, примус, шантаж, використання уразливого стану, викрадення тощо). Водночас, визначення, наведене в Законі України «Про протидію торгівлі людьми», має дещо ширший соціально-правовий контекст, акцентуючи увагу на використанні службового становища та матеріальної залежності жертв торгівлі людьми, тоді як у КК України акцентовано увагу на кримінально-правових аспектах діяння, включаючи підкуп третіх осіб для отримання контролю над потерпілим. Таким чином, нормативно-правові акти України комплексно охоплюють як правові, так і організаційні аспекти протидії торгівлі людьми, відображаючи багатогранність цього соціально-правового явища [15, с. 134].

Слід зауважити, що торгівля людьми є складним соціальним явищем, що виникає під впливом широкого кола взаємопов'язаних чинників. Зокрема, серед основних причин розвитку цього явища можна виділити: 1) економічні фактори (безробіття, нерівність у доступі до ресурсів і економічних можливостей, скрутне матеріальне становище); 2) соціально-політичні чинники (збройні конфлікти, політична нестабільність, порушення прав людини та слабкість правових інститутів); 3) міграційні процеси, які обумовлені масовими переміщеннями осіб унаслідок воєн, природних катастроф чи економічних криз; 4) кліматичні зміни та катастрофи, екстремальні погодні явища і деградація навколишнього середовища, які призводять до примусової міграції, створюючи додаткові умови для торгівлі людьми; 5) недосконаліть правових механізмів та корупція, зокрема, наявність прогалин у законодавстві, слабкий контроль за дотриманням прав людини та корумпованість окремих посадових осіб. Так, за результатами національного дослідження агенції Info Sapiens на замовлення Представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні за фінансової підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) за період з 2019 р. по 2023 р. майже 49 000 українців зазнали ризику, пов'язаного із торгівлею людьми. Згідно із результатами дослідження 29% респондентів виявили готовність прийняти ризиковану пропозицію роботи за кордоном або в іншому населеному пункті України, серед них: 17% готові працювати без офіційного оформлення трудових відносин; 13% за кордоном та 9% в Україні готові працювати без змоги вільно залишити робоче місце та у замкнених на час роботи приміщеннях; 2% за кордоном та 2% в Україні готові добровільно віддати роботодавцю мобільний телефон або інші особисті речі на період працевлаштування; 1% за кордоном та 3% в Україні віддали би роботодавцю свій паспорт на весь термін виконання робіт без офіційного оформлення трудових відносин. Ці дані свідчать про високий рівень вразливості населення до потенційної експлуатації в т.ч. в умовах збройного конфлікту, та підкреслюють необхідність посилення превентивних заходів щодо запобігання торгівлі людьми [10].

Торгівля людьми, як особливо небезпечна злочинна діяльність, призводить до низки серйозних негативних наслідків у різних сферах суспільного життя. Як зауважують О. Краєвська та Н. Лукач «Щорічно мільйони людей у світі стають жертвами відкритої та прихованої торгівлі. Торгівля людьми охопила сьогодні всі регіони та країни, загрожуючи їхній безпеці, що змушує говорити про неї як про глобальну проблему XXI ст. Це новий виклик, який постав перед людством як наслідок глобалізації» [11, с. 82].

Зокрема, у соціальній сфері відбувається деградація людської гідності, руйнування сімейних зв'язків, поширення соціальної ізоляції та маргіналізація постраждалих осіб, в економічному вимірі торгівля людьми спричиняє втрати для національної економіки через поширення тіньової зайнятості, недоотримання податкових надходжень та збільшення державних витрат на реабілітацію жертв. У правовій сфері дана діяльність сприяє зміцненню організованої злочинності, підриває довіру до правоохоронних органів та судової системи, політичні наслідки торгівлі людьми проявляються у погіршенні міжнародного іміджу держави, зростанні внутрішньої нестабільності та послабленні інституційної спроможності державної влади [16, с. 44].

Торгівля людьми є грубим порушенням принципу рівної гідності всіх людей та нівелює засади верховенства права. Так, принцип рівної гідності кожної людини, закріплений на конституційному рівні у національному законодавстві (зокрема, ст. 21 Конституції України визначає, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» [12]), так і міжнародними актами, (наприклад, у ст. 7 Загальної декларації прав людини 1948 р.,

зазначено, що «всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом» [13]) виходить із того, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Торгівля людьми ставить жертву в становище об'єкта, який підлягає купівлі-продажу, використанню та експлуатації, фактично заперечуючи її людську сутність та цінність, такий злочин перетворює особу на «товар», що є прямим запереченням невід'ємної гідності людини. Крім того, торгівля людьми нівелює принцип верховенства права, який передбачає, що всі особи та органи влади зобов'язані діяти в межах закону і з повагою до основоположних прав людини, адже у практиці торгівлі людьми домінує беззаконня: жертви позбавляються доступу до правосуддя, зазнають примусу, насильства, утримуються у неволі без можливості захистити свої права, а безкарність організаторів і посередників у торгівлі людьми підриває авторитет державних інституцій та знижує довіру громадян до системи правосуддя. В т.ч. торгівля людьми порушує низку конституційних прав закріплених в Конституції України, зокрема, право на життя (стаття 27), право на повагу до гідності людини (стаття 28), право на свободу та особисту недоторканність (стаття 29), право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання (стаття 33), право на працю та вільний вибір виду діяльності (стаття 43), право на охорону здоров'я (стаття 49), право на недоторканність приватного і сімейного життя (стаття 32), право на освіту (стаття 53), право на судовий захист (стаття 55) та ін. [12].

Аналіз «Звіту про торгівлю людьми за 2023 рік: Україна» Офісу моніторингу та боротьби з торгівлею людьми дозволяє визначити наступні ключові тенденції в цій сфері: у зв'язку із російсько-українською війною значно підвищилася вразливість окремих соціальних груп в сфері торгівлі людьми (жінок, дітей без супроводу дорослих та евакуйовані з установ опіки, ВПО, біженців); домінуючими формами торгівлі людьми є трудова та сексуальна експлуатація, непоодинокими випадками є примушення жертв до участь у збройному конфлікті; країнами-призначення для громадян України – жертв торгівлі людьми є країни ЄС, рф, Китай та країни Близького Сходу; незважаючи на наявність відповідного законодавства, зафіксовано скорочення кількості розслідувань та обвинувальних вироків у справах, пов'язаних із торгівлею людьми, а більшість засуджених отримують умовні терміни, що негативно впливає на превентивну функцію покарання; відмічається негативний вплив корупції на розслідування та притягнення до відповідальності високопосадовців, причетних до фактів торгівлі людьми; посилення міжнародного співробітництва у сфері протидії торгівлі людьми, збільшення фінансування заходів протидії та активізація інформаційно-просвітницьких кампанії, орієнтованих на вразливі групи населення [10].

Отже, торгівля людьми не лише завдає непоправної шкоди окремим особам, а й підриває основи демократичного правопорядку, суперечить фундаментальним цінностям гуманізму, рівності та правової держави.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити низку важливих висновків щодо соціально-правового виміру торгівлі людьми. По-перше, торгівля людьми є одним із найгрубіших порушень прав людини, яке з історичних форм рабства трансформувалося у сучасне глобальне явище, що охоплює примусову працю, сексуальну експлуатацію, примусову злочинність, жебрацтво та інші форми експлуатації, а в умовах глобалізації та сучасних кризових викликів масштаби торгівлі людьми постійно зростають. По-друге, аналіз міжнародних та національних нормативно-правових актів свідчить про уніфікованість базових елементів визначення торгівлі людьми: наявність дій, засобів і мети експлуатації, при цьому міжнародні документи, такі як Палермський протокол та Конвенція Ради Європи про боротьбу з торгівлею людьми, акцентують увагу на необхідності захисту жертв, що знайшло відображення і в українському законодавстві. По-третє, соціальні передумови торгівлі людьми, такі як збройні конфлікти, економічна нерівність, міграційні процеси та кліматичні зміни, значною мірою сприяють поширенню цього явища, окрему тривогу викликають тенденції щодо зростання вразливості дітей та осіб, що переміщуються у пошуках безпеки в умовах російсько-української війни. По-четверте, статистичні дані свідчать про стійку тенденцію до збільшення кількості постраждалих, зокрема серед дітей і чоловіків, що свідчить про зміну традиційного профілю жертв торгівлі людьми. Водночас виявлені недоліки у кримінальному переслідуванні та протидії цьому явищу, зокрема низький рівень вироків і вплив корупційних факторів.

Отже, ефективна боротьба з торгівлею людьми вимагає комплексного підходу, що поєднує правові, соціальні, економічні й освітні заходи, спрямовані на запобігання цьому явищу, захист і реабілітацію потерпілих, а також притягнення винних до відповідальності. Особливого значення набуває розвиток міжнародного співробітництва та імплементація міжнародних стандартів захисту прав людини в національні правові системи.

Література

1. Global report on trafficking in persons 2024: UN Office on Drugs and Crime. URL: https://digitallibrary.un.org/record/4069246?v=pdf (дата звернення: 17.03.2025)

2. Мінсоцполітики: З початку 2024 року 119 громадян постраждали від торгівлі людьми. Урядовий портал: Єдиний веб-портал органів виконавчої влади в Україні. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/minsotspolityky-z-pochatku-2024-roku-119-hromadian-postrazhdaly-vid-torhivli-liudmy (дата звернення: 08.03.2025)

3. UNODC global report on human trafficking: 25 per cent increase of detected victims and more children being exploited. URL: https://unric.org/en/unodc-global-report-on-human-trafficking-25-per-cent-increase-of-detected-victims-and-more-children-being-exploited/ (дата звернення: 18.03.2025)

4. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіційна веб-сторінка Офісу Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 14.03.2025)

5. Інспекція праці інформує: Статистика щодо ризиків, пов'язаних з торгівлею людьми. Східне міжрегіональне управління Державної служб України з питань праці. URL: https://smu.dsp.gov.ua/news/inspektsiia-pratsi-informuie-statystyka-shchodo-ryzykiv-pov-iazanykh-z-torhivleiu-liudmy/ (дата звернення: 12.03.2025)

6. Протокол щодо попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: ООН від 15.11.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text (дата звернення: 14.03.2025)

7. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми: Рада Європи від 16.05.2005р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text (дата звернення: 09.03.2025)

8. Про протидію торгівлі людьми: Закон України від 20.09.2011 р. № 3739-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text (дата звернення: 18.03.2025)

9. Кримінальний кодекс України 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n942 (дата звернення: 15.03.2025)

10. Звіт про торгівлю людьми за 2023 рік: Україна Офісу моніторингу та боротьби з торгівлею людьми. URL: https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/151/2023_TIPR_UKR.pdf (дата звернення: 11.03.2025)

11. Краєвська О. Лукач Н. Міжнародний досвід протидії глобальній проблемі торгівлі людьми. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносини*. 2015. Випуск 37, Ч. 3. С. 83–89. URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/173-479-1-PB.pdf (дата звернення: 11.03.2025)

12. Конституція України від 28.06.1996 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4247

13. Загальна декларація прав людини: ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?find=1&text=%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96#w1_1 (дата звернення: 28.03.2025)

14. Шкута О.О. Дізнавач як суб'єкт запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5/2024 С. 649–652. *http://lsej.org.ua/5_2024/164.pdf*

15. Свинаренко Ю.П. Шкута О.О. Нормативно-правове регулювання взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання та досудового слідства. Правові новели № 22 Т. 3/2024 С. 131–136. http://legalnovels.in.ua/journal/22-3_2024/23.pdf

16. Свинаренко Ю.П. Шкута О.О. Особливості взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання та досудового слідства. Держава та регіони. Серія: Право, 2024 р., № 1 (83) том 2 С. 42–46. http://law.stateandregions.zp.ua/archive/1-2_2024/9.pdf

Анотація

Боровик А. В. **Соціально-правовий вимір торгівлі людьми.** – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз соціально-правового виміру торгівлі людьми як одного з найгостріших порушень прав людини у сучасних умовах глобалізації, міжнародних конфліктів та міграційних криз.

Визначено основні соціально-економічні, політичні та правові передумови поширення торгівлі людьми, серед яких особливу увагу приділено наслідкам збройних конфліктів, економічної нерівності, змінам клімату та міграційним процесам. Підкреслено, що торгівля людьми є багатофакторним явищем, яке виникає на стику порушень економічних, соціальних та правових стандартів, і потребує комплексної відповіді на рівні державної політики та міжнародного співробітництва. У процесі дослідження системно проаналізовано нормативно-правову базу у сфері протидії торгівлі людьми, зокрема, міжнародні акти — Протокол щодо попередження і припинення торгівлі людьми (Палермський протокол, 2000 р.), Конвенцію Ради Європи про боротьбу з торгівлею людьми (2005 р.), а також національні акти України — Закон України «Про протидію торгівлі людьми» та положення статті 149 КК України. Зауважено на уніфікованості основних елементів визначення поняття «торгівля людьми» у міжнародному та національному праві, а також виявлено певні акценти, притаманні національній правовій традиції.

Проаналізовано статистичні дані щодо динаміки торгівлі людьми у світі та в Україні. Зокрема, зауважено зростання кількості виявлених жертв на 25% у 2022 році порівняно з допандемійним 2019 р., а також підкреслено збільшення частки дітей серед постраждалих до 38% . Визначено, що в Україні спостерігається зниження кількості розслідуваних кримінальних правопорушень за статтею 149 КК України, що свідчить про необхідність посилення заходів боротьби з цим явищем, особливо в умовах російсько-української війни та зростання кількості біженців і внутрішньо переміщених осіб. Окрему увагу приділено аналізу сучасних тенденцій торгівлі людьми, серед яких виділено домінування трудової та сексуальної експлуатації, поширення примусової участі у збройних конфліктах, а також розширення географії торгівлі людьми за рахунок нових регіонів міграції. У статті підкреслено важливість комплексного підходу до вирішення проблеми торгівлі людьми, який має включати правові, соціальні, економічні та інформаційно-просвітницькі заходи. Визначено, що лише поєднання превентивних дій, ефективного правозастосування та міжнародної координації здатне зменшити масштаби цього явища і забезпечити належний рівень захисту прав людини у сучасних умовах.

Ключові слова: торгівля людьми, соціально-правовий вимір, права людини, сексуальна експлуатація,

примусова праця, міжнародне право, протидія торгівлі людьми, нормативно-правові акти, захист жертв, міграційні процеси, організована злочинність.

Summary

Borovyk A. V. **The socio-legal dimension of human trafficking.** – Article.

The article conducted a comprehensive analysis of the social and legal dimension of trafficking in human beings as one of the most acute human rights violations in the current conditions of globalization, international conflicts and migration crises.

The main socio-economic, political and legal prerequisites for the spread of trafficking in human beings are identified, among which special attention is paid to the consequences of armed conflicts, economic inequality, climate change and migration processes. It is emphasized that human trafficking is a multifactorial phenomenon that arises at the intersection of violations of economic, social and legal standards, and requires a comprehensive answer at the level of state policy and international cooperation. In the process of research systematically analyzes the legal framework in the field of combating trafficking in human beings, in particular, international acts-a protocol on the prevention and termination of trafficking in human beings (Palerm Protocol, 2000), the Council of Europe Convention on the Combating Trafficking in Human Beings (2005), as well as national acts of Ukraine. The uniformity of the basic elements of the definition of "trafficking in human beings" in international and national law is noted, as well as certain accents inherent in the national legal tradition are revealed.

Statistics on the dynamics of human trafficking in the world and in Ukraine are analyzed. In particular, the increase in the number of casualties revealed by 25% in 2022 compared to the pre – Pandemic 2019, and emphasized the increase in the proportion of children among the victims of up to 38%. It is determined that in Ukraine there is a decrease in the number of criminal offenses under Article 149 of the Criminal Code of Ukraine, which indicates the need to strengthen measures to combat this phenomenon, especially in the conditions of the Russian-Ukrainian war and an increase in the number of refugees and internally displaced persons. Particular attention is paid to the analysis of current tendencies of trafficking in human beings, including the dominance of labor and sexual exploitation, the spread of compulsory participation in armed conflicts, as well as the expansion of geography of trafficking in human beings at the expense of new regions of migration. The article emphasizes the importance of a comprehensive approach to solving the problem of trafficking in human beings, which should include legal, social, economic and information and educational activities. It is determined that only a combination of preventive actions, effective enforcement and international coordination can reduce the scale of this phenomenon and ensure an adequate level of human rights protection in modern conditions.

Key words: trafficking in human beings, social and legal dimension, human rights, sexual exploitation, forced labor, international law, counteraction to human trafficking, normative legal acts, victims protection, migration processes, organized crime.

УДК 343.13, 340.004
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.17

О. В. Калінніков
orcid.org/0000-0003-4337-833X
доктор філософії, адвокат,
докторант
Київського університету інтелектуальної власності і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

РИЗИКИ ТА ЗАГРОЗИ ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ IN ABSENTIA

Стрімкий розвиток систем штучного інтелекту призвів до широкого використання цієї технології в різноманітних галузях, у тому числі у кримінальному провадженні, що підвищило інтерес до його наукового осмислення.

Так, серед вітчизняних вчених дослідженню використання технології штучного інтелекту у кримінальному провадженні присвятили свої наукові праці, в тому числі: Г.К. Авдєєва, Бакуменко А.В., І.В. Басиста, М.В. Бєлова, Д.М. Бєлов, В.В. Близнюк, Д.В. Бодян, Л.В. Валуєва, С.С. Вознюк, В.І. Гришко, А.Д. Дзюрбель, М.І. Демура, С.Ф. Денисов, Д.Д. Доценко, О.М Дуфенюк, М.В. Карчевський, Д.І. Клепка, М.-М.А. Кулинич, А.П. Ліхтанська, Т.В. Лотиш, В.О. Михайлов, В.Г. Павлов, О.В. Плахотнік, О.Е. Радутний, В.В. Рогальська, А.В. Руденко, І.В. Рущак , В.М. Стратонов, О.О. Торбас, Ж.В. Удовенко, В.М. Шевчук, М.В. Шепітько, К. Яровий ті інші.

Водночас, підлягає подальшому науковому опрацюванню використання технологій штучного інтелекту у кримінальному провадженні за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (in absentia) зважаючи на специфіку зазначеного порядку.

На протязі тривалого часу в Україні з 1991 року по 2014 рік у кримінальному процесуальному законодавстві був відсутній ефективний порядок притягнення до кримінальної відповідальності осіб підозрюваних та обвинувачуваних у скоєнні кримінальних правопорушень, які переховувалися від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності, що призводило до недотримання прав учасників та інтересів держави.

У кримінальному процесуальному законодавстві України в січні 2014 року було запроваджено порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного (обвинуваченого), який отримав назву заочне кримінальне провадження, що повинно було здійснюватися у разі, якщо підозрюваний, обвинувачений ухиляється від прибуття на виклик до органу досудового розслідування або до суду, при цьому здійснення кримінального провадження визнано можливим за його відсутності [1].

Проте, дана спроба законодавчого врегулювання проблемного питання виявилася нерезультативною, оскільки вказані новації втратили чинність згідно Закону України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 28.01.2014 [2].

В жовтні 2014 року було запроваджено порядок кримінальне провадження за відсутності підозрюваного та обвинуваченого, який отримав назву спеціальне досудове розслідування та спеціальне судове провадження (in absentia).

Даний порядок кримінального провадження зі змінами та доповненнями на підставі ухвали слідчого судді (суду) застосовується станом на теперішній час стосовно:

– повнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, які переховуються від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошені у міжнародний розшук;

– кримінальних правопорушень, передбачених статтями 109, 110, 110-2, 111, 111-1, 111-2, 112, 113, 114, 114-1, 114-2, 115, 116, 118, частиною другою статті 121, частиною другою статті 127, частинами другою і третьою статті 146, статтями 146-1, 147, частинами другою – п'ятою статті 191 (у випадку зловживання службовою особою своїм службовим становищем), статтями 209, 255–258-6, 348, 364, 364-1, 365, 365-2, 368, 368-2, 368-3, 368-4, 369, 369-2, 370, 379, 400, 408, 436, 436-1, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 442-11, 443, 444, 445, 446, 447 Кримінального кодексу України;

– підозрюваних, обвинувачених щодо яких уповноваженим органом прийнято рішення про передачу їх для обміну як військовополонених та такі обміни відбулися [3].

Кримінальне провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (in absentia) повинно відповідати загальним засадам кримінального провадження, визначених приписами ст. 7 КПК України, водночас враховувати особливості порядку in absentia [3].

Шишман Д.М. за результатами свого власного ґрунтовного дослідження відокремив наступні ознаки кримінального провадження in absentia:

© О. В. Калінніков, 2025

1) спеціальне кримінальне провадження (in absentia) є самостійним інститутом кримінального процесуального права; 2) являє собою особливу форму кримінального провадження, під час якої, у випадках визначених законом, досудове розслідування та судовий розгляд здійснюється за відсутності підозрюваного, обвинуваченого; 3) можливе лише у випадку переховування підозрюваного, обвинуваченого, від органів досудового розслідування та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності та оголошення його у міждержавний та/або міжнародний розшук; 4) може проводитися лише щодо чітко визначених категорій кримінальних правопорушень; 5) вимагає від сторони обвинувачення та суду забезпечити додаткові гарантії дотримання прав та інтересів сторони захисту, зокрема обов'язкове залучення захисника, заборона скороченого судового розгляду та ін., тобто є кримінальним провадженням з посиленими процесуальними гарантіями [4, с. 124].

Законодавцем з метою запровадження додаткових процесуальних гарантій під час здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного і обвинуваченого на сторону обвинувачення покладено обов'язок використовувати всі передбачені законом можливості для дотримання невичерпного переліку прав підозрюваного, обвинуваченого, серед яких окремо виділяється права на захист, на доступ до правосуддя, таємницю спілкування, невтручання у приватне життя.

При цьому, участь захисника є обов'язковою у кримінальному провадженні in absentia.

Дані нормативні приписи вочевидь свідчать проте, що під час кримінального провадження in absentia встановлено додаткові посилені гарантії дотримання прав і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, в порівнянні з гарантіями, які притаманні загальному порядку кримінального провадження.

Особливості кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого повинні враховуватися під час використання у такому кримінальному провадженні технологій штучного інтелекту.

Взагалі на процес інтеграції штучного інтелекту в Україні в різноманітних галузях, у тому числі, у кримінальному провадженні, впливає широке використання даної технології в світі та стан нормативного регулювання в іноземних країнах.

Так, в Європейському Союзі з метою запровадження правил використання Штучного інтелекту було прийнято Регламент Європейського Союзу 2024/1689 від 13.06.2024 «Artificial Intelligence Act» (Закон про штучний інтелект).

Даний акт визначає систему штучного інтелекту як машинну систему, яка розроблена для роботи з різними рівнями автономності та яка може демонструвати адаптивність після розгортання, і яка, для явних чи неявних цілей, робить висновок на основі вхідних даних, які вона отримує, як генерувати результати, такі як прогнози, вміст, рекомендації або рішення, які можуть впливати на фізичне чи віртуальне середовище [5].

При цьому Міністерство цифрової трансформації України зважаючи на досвід іноземних країн визначило Штучний інтелект як: 1) галузь – загальна назва сукупності інформаційних технологій, що займаються створенням та розвитком інтелектуальних систем, здатних виконувати завдання, які зазвичай вимагають людського інтелекту; 2) інструмент – організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань; 3) комп'ютерна програма – спроектована для роботи з різними рівнями автономності та може проявляти адаптивність після розгортання, і котра для явних або неявних цілей робить висновок на основі отриманих вхідних даних, як генерувати результати, які можуть впливати на фізичне або віртуальне середовище [6].

Вітчизняними науковцями було сформовано певне розуміння Штучного інтелекту та його впливу на кримінальне провадження.

Михайлов В.О. та Ліхтанська А.П. під Штучним інтелектом розуміють набір наукових методів, теорій і технік, метою яких є відтворення когнітивних здібностей людини за допомогою машини, яка надає можливість використання великої кількості даних, обчислень, оцінювань, вчитися, дедуктивно міркувати, абстрактно аналізувати та прогнозувати [7, с. 121].

Здебільшого науковці вважають, що використання технологій штучного інтелекту у кримінальному провадженні є перспективним та буде сприяти ефективності кримінального провадження.

Так, Рідкобород Ю. В. та Мелаш А. С. вважають, що використання технологій штучного інтелекту у кримінальному провадженні підвищує ефективність функціонування певних сфер діяльності, удосконалення прогалин, модернізацію методів опрацювання інформації [8, с. 693].

Бакуменко А.В. вказує, що технологія штучного інтелекту здатна не лише аналізувати ухвалені суддями рішення та законодавчі бази, а й навчатися на цих даних, пропонуючи рекомендації для вирішення аналогічних справ, а тому завдяки таким можливостям штучний інтелект «зчитує» матеріали справ про правопорушення, виділяє з них

ключову інформацію та автоматично формулює судження, ґрунтуючись на критеріях, що застосовувалися у схожих справах [9, с. 26].

На переконання Рогальської В.В. та Руденко А.В. впровадження технологій штучного інтелекту в процесі здійснення досудового розслідування є важливим напрямом на шляху реалізації цінностей, що є визначними в контексті євроінтеграційних процесів [10, с. 637].

При цьому, наукові дослідники висловлюють певні зауваження, які необхідно враховувати під час використання штучного інтелекту у кримінальному провадженні.

Дуфенюк О. М. та Черевко В. В. вважають, що використання штучного інтелекту потребує врахування етичних, правових та соціальних аспектів для досягнення справедливості як в матеріальному (змістовному), так і в процесуальному (процедурному) вимірах [11, с. 191].

В той же час, Удовенко Ж. В. і Басиста І. В. вказують на те, що важливо забезпечити, щоб під час його використання дотримувалися фундаментальні принципи правосуддя, такі як верховенство права, недискримінація, прозорість, зрозумілість, дотримання основних прав людини, неупередженість, справедливість та безпека тощо [12, с. 194].

Слід погодитися з тим, що використання технологій штучного інтелекту у кримінальному провадженні, у тому числі, за відсутності підозрюваного, обвинуваченого буде сприяти досягненню завдань кримінального провадження лише при неухильному дотриманню певних правових та етичних засад, однак одночасно слід враховувати ризики і загрози використання технологій штучного інтелекту.

Басиста І.В. розглядаючи використання штучного інтелекту кримінальному провадженні підкреслює, що свідомо вживає термін «загрози», відмежовуючи їх від ризиків, так як станом на сьогодні наявні заборони щодо окремих видів ШІ, що на переконання вченого свідчить, що загрози все ж таки існують, особливо коли його «беруть на озброєння» не з соціально-корисною чи людиноцентричною метою [13, с. 18].

Стосовно використання понять «загрози» та «ризики» щодо використання штучного інтелекту слід враховувати різноманітність концептуальних підходів соціології щодо їх розуміння та співвідношення.

Водночас наукові дослідники вивчаючи сутність та співвідношення понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека» дійшли висновку, що саме категорія «небезпека» виступає узагальнюючим по відношенню до будь-яких явищ, подій, здатних завдати шкоди конкретній людині, суспільству, державі. За її допомогою у ході розробки технологій забезпечення безпеки життєдіяльності можна оцінити, ранжувати весь спектр можливих загроз інтересам, цінностям, цілям об'єктів безпеки задля вироблення актуальних та адекватних заходів протидії, принаймні найважливіших з них [14, с. 21].

З огляду на наведене одночасне використання понять «загрози» та «ризики» для позначення всього спектру небезпек застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні відповідає соціологічним підходам.

Закон про штучний інтелект Європейського Союзу містить певні ризики використання Штучного інтелекту у правоохоронній діяльності, зокрема: 1) дії правоохоронних органів, пов'язані з певним використанням систем штучного інтелекту, характеризуються значним ступенем дисбалансу сил і можуть призвести до стеження, арешту або позбавлення волі фізичної особи, а також до іншого негативного впливу на основні права, гарантовані Хартією основних прав ЄС; 2) здійснення важливих процесуальних основних прав, таких як право на ефективний засіб правового захисту та справедливий судовий розгляд, а також право на захист і презумпція невинуватості, може бути перешкоджено, зокрема, якщо такі системи штучного інтелекту недостатньо прозорі, зрозумілі та задокументовані; 3) використання інструментів штучного інтелекту може мати вплив на права підозрюваних на захист, зокрема, труднощі в отриманні суттєвої інформації про функціонування цих систем і, як наслідок, труднощі оскарження їх результатів у суді, зокрема фізичними особами, які перебувають під слідством; 4) використання інструментів штучного інтелекту може призвести до замінювання суддів під час прийняття судових рішень, що є неприпустимим, так як остаточне прийняття рішень має залишатися діяльністю, керованою людьми [5].

На переконання Бєлової М.В., Бєлова Д.М., Рущак І.В. вже існуючий досвід використання Штучного інтелекту виявляє ряд проблемних аспектів, серед яких ризики упередженості алгоритмів, питання прозорості прийняття рішень, захист персональних даних та забезпечення права на справедливий суд [15, с. 818].

Доценко Д. Д. вважає одним з найголовніших ризиків використання ШІ у кримінальному судочинстві є те, що його використання може впливати на принципи правосуддя та справедливості. Оскільки штучний інтелект не є людиною, то він не повинен стояти вище за людину у прийнятті рішень, і саме в якісному контролі використання ШІ є головний ризик його використання у судочинстві [16].

Бодян Д.В., Валуєва Л.В. визначать наступні ризики та загрози використання ШІ: складність розмежовування правдивої/неправдивої інформації при опрацюванні; можливі прояви

дискримінаційного ставлення до певних категорій осіб; технології ШІ можуть виступати як «криміногенний фактор», оскільки призводить, в деякій мірі, до підвищення рівня злочинності тощо [17, с. 295].

На переконання Гришко В.І., Вознюк С.С. використання штучного інтелекту в судочинстві ставить під загрозу незалежність та об'єктивність суду, права та свободи особи; впровадження штучного інтелекту у сфері юриспруденції, що може призвести до порушення основоположних прав та свобод людини та інших фундаментальних засад діяльності окремих галузей права, що буде передумовою збільшення судових проваджень [18, с. 33].

Лотиш Т.В. за результатами розгляду ризиків, пов'язаних із застосуванням ШІ визначає, що захист прав людини, безпека персональних даних та прозорість алгоритмів є актуальними ризиками, які потребують уважного розгляду та розробки відповідних заходів для їхнього вирішення [19, с.56].

Повалена М. В. на підставі дослідження наукових праць визначає наступні загрози використання штучного інтелекту у кримінальному провадженні: 1) потенційне порушення фундаментальних прав людини через неправильні або автономні рішення, що можуть мати непередбачувані наслідки; 2) використання алгоритмів щодо злочинності може призвести до непропорційних обмежень свободи та особистої недоторканності осіб, що є порушенням їхніх прав; 3) алгоритмічне прийняття рішень може призвести до систематичної дискримінації, особливо якщо моделі ґрунтуються на неправильних або прихованих відмінностях між групами людей; 4) можливість порушення права на приватність внаслідок збору, обробки та використання особистих даних для алгоритмічного аналізу [20, с. 146].

Наведені дослідження надають можливість визначити окремі ризики та загрози використання штучного інтелекту у кримінальному провадженні за відсутності підозрюваного, обвинуваченого:

1) використання систем штучного інтелекту може призводити до негативного впливу на процесуальні права підозрюваного та обвинуваченого, гарантовані кримінальним процесуальним законодавством України;

2) реалізації підозрюваним, обвинуваченим своїх процесуальних прав та дотриманню презумпції невинуватості може бути створено реальні перешкоди, якщо системи штучного інтелекту є недостатньо прозорі, зрозумілі та врегульовані;

3) право підозрюваних, обвинувачених підозрюваних на захист у частині ефективного оскарження результатів використання штучного інтелекту може порушуватися, в тому числі, внаслідок неможливості отримання суттєвої інформації про функціонування таких систем;

4) право підозрюваного, обвинуваченого на особисте і сімейне життя може бути порушено внаслідок збору, обробки та використання особистих даних;

5) використання інструментів штучного інтелекту може призвести до зниження рівня судового контролю та певної заміни суддів на технологію при прийняття судових рішень;

6) складність здійснення ефективного контроля при використанні технології.

З огляду на наведене вкрай важливим є вжиття заходів щодо усунення чи зменшення потенційних ризиків, загроз застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні.

Аналіз наукових праць свідчить про наступні запропоновані вченими шляхи усунення ризиків та загроз застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні, що в цілому відповідає Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні [21]:

– встановлення чітких меж і правил, якими непорушність сфери людської приватності, дотримання прав людини мають превалювати у цьому механізмі [22, с. 33].

– обов'язкове врахування принципів верховенства права, дотримання основних прав людини, поваги до честі і гідності, рівності перед законом і судом, пропорційності, змагальності сторін, прозорості, неупередженості та справедливості при використання технології [23, с. 174];

– дотримання принципу належної обачності, який є важливим першим кроком до визначення, пом'якшення та усунення несприятливих наслідків впливу технології на права людини [24, с. 233].

Відтак, основними шляхами усунення ризиків та загроз застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні за відсутності підозрюваного, обвинуваченого є:

– якісне нормативне-правове регулювання, яке буде дотримувати балансу між суспільними (публічними) і приватними інтересами та водночас відповідати всім засадам кримінального провадження і враховувати особливості порядку in absentia;

– неухильне дотримання всіма суб'єктами вимог Конституції України, КПК України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також вимог актів законодавства, які стосуються використання штучного інтелекту.

Таким чином, проведене дослідження надає можливість дійти наступних висновки. Визначені кримінальним процесуальним законодавством України особливості кримінального провадження за відсутності підозрюваного і обвинуваченого повинні враховуватися під час використання у такому кримінальному провадженні технологій штучного інтелекту. Серед ризиків та загроз

використання штучного інтелекту у кримінальному провадженні за відсутності підозрюваного, обвинуваченого можна відокремити: порушення прав підозрюваного, обвинуваченого та складність здійснення ефективного контроля при використанні технології. Основними шляхами усунення ризиків та загроз застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні за відсутності підозрюваного, обвинуваченого є якісне нормативне-правове регулювання та неухильне дотримання всіма суб'єктами вимог кримінального процесуального законодавства.

Література

1. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо заочного кримінального провадження: Закон України від 16 січ. 2014 р. № 725-VII. Верховна Рада України: [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725-18#Text

2. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України: Закон України від 28 січ. 2014 р. № 732-VII. Верховна Рада України: [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-18#n2

3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України: [сайт]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

4. Шишман Д.М. Спеціальне досудове розслідування та спеціальне судове провадження як різновид заочного кримінального провадження. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. № 6. С. 123–126.

5. REGULATION (EU) 2024/1689 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L_202401689

6. Словник термінів у сфері Штучного інтелекту. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%B2%20%D1%83%20%D1%81%D1%84%D0%B5%D1%80%D1%96%20%D0%A8%D0%86%20(1).pdf

7. Михайлов В.О., Ліхтанська А.П. Практичне застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні. Dictum Factum, 2024, № 1(15). С. 120–125. DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-120-125.

8. Рідкобород Ю.В., Мелаш А.С. Роль штучного інтелекту в кримінальному провадженні. Наукові перспективи № 5(35) 2023. С. 690–700. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-5(35)-690-700

9. Бакуменко А.В. Особливості правового регулювання використання штучного інтелекту у світовій практиці. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2025, серія ПРАВО, випуск 87: частина 1. С. 23–27. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.3

10. Рогальська В.В., Руденко А.В. Штучний інтелект у процесі здійснення досудового розслідування: можливості та проблематика. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 15.03.2024), частина І. с. 636–638. DOI: 10.31733/15-03-2024/1/636-638

11. Дуфенюк О.М., Черевко В.В. Штучний інтелект у справедливому судочинстві: зарубіжний досвід та перспективи запровадження в Україні. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні: матеріали Круглого столу (24 травня 2024 року) / Н.Р. Лащук, І.Р. Серкевич Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 193 с. 188–192.

12. Удовенко Ж.В., Басиста І.В. Використання штучного інтелекту у кримінальному провадженні: ілюзія чи реальність. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ПРАВОВІЙ ПРАКТИЦІ: МЕЖІ ТА МОЖЛИВОСТІ : збірник тез Всеукраїнського круглого столу (15 березня 2024 року) / упор. О. О. Барабаш. Львів : ЛьвДУВС, 2024. 214 с. с. 188–197.

13. Басиста І.В. Штучний інтелект: правила використання, перспективи, ризики та загрози, застосовність для кримінального провадження. Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку [Текст] : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 2 трав. 2024 р.) / [редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. – 306 с. с. 16–24.

14. Калашнікова Л.В. Співвідношення понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека» у контексті соціології безпеки життєдіяльності. Науково-теоретичний альманах Грані, 20(5), 2017. С. 16–23. https://doi.org/10.15421/171769

15. Бєлова М.В., Бєлов Д.М., Рущак І.В. Штучний інтелект у досудовому розслідуванні кримінальних справ: окремі питання міжнародної практики. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» 1 (2025). С. 818–824. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.136

16. Доценко Д. Д. Можливості та ризики використання штучного інтелекту у кримінальному судочинстві. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки» 2025, № 1. https://doi.org/10.25313/2520-2308-2025-1-10655

17. Бодян Д.В., Валуєва Л.В. Використання штучного інтелекту в кримінальному провадженні. Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права : матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кременчук, 22–23 грудня 2023 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. 376 с. с. 292–296. DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-351-7-79

18. Гришко В.І., Вознюк С.С. Проблемні аспекти впровадження штучного інтелекту у сфері юриспруденції. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» №2 2024. с. 29–34. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.3

19. Лотиш Т.В. Застосування штучного інтелекту при мотивуванні судових рішень у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи для України. ScienceRise: Juridical Science. 1(27) 2024. с. 52–57. DOI:https://doi.org/10.15587/2523-4153.2024.301533

20. Повалена М.В. Вплив штучного інтелекту на фундаментальні права людини: загрози та виклики. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ПРАВОВІЙ ПРАКТИЦІ: МЕЖІ ТА МОЖЛИВОСТІ : збірник тез Всеукраїнського круглого столу (15 березня 2024 року) / упор. О. О. Барабаш. Львів : ЛьвДУВС, 2024. 214 с. С. 144–146.

21. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. Верховна Рада України: [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text

22. Басиста І.В., Удовенко Ж.В., Кулинич М.-М.А. Огляд тенденцій щодо штучного інтелекту та його перспективність для процесуальних рішень у перебігу кримінального провадження. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024, серія ПРАВО, випуск 81: частина 3. с. 19–38. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.3

23. Шевчук В.М. Використання технологій штучного інтелекту та процес цифровізації криміналістики в умовах війни. Актуальні проблеми протидії злочинності та корупції. Харків. 2023. С. 171–176

24. Олійник В. Штучний інтелект та дотримання прав людини. Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціально-гуманітарних та поведінкових наук в умовах воєнного стану : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 25 квітня 2024 р.) / голов. ред. В. Ф. Пузирний ; Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ, 2024. 522 с. С. 231–234.

Анотація

Калінніков О. В. **Ризики та загрози застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні in absentia.** – Стаття.

У статті розглянуто ризики та загрози застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні in absentia. Проаналізовано окремі аспекти спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження, які складають порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (in absentia). Обґрунтовано, що особливості кримінального провадження за відсутності підозрюваного і обвинуваченого в обов'язковому порядку повинні враховуватися під час використання у такому кримінальному провадженні технологій штучного інтелекту. Встановлено, що використання технологій штучного інтелекту у кримінальному провадженні, у тому числі, за відсутності підозрюваного, обвинуваченого буде сприяти досягненню завдань кримінального провадження лише при неухильному дотриманню певних правових та етичних засад, з одночасним урахуванням ризиків та загроз використання технологій штучного інтелекту. На підставі права Європейського Союзу та наукових досліджень щодо ризиків використання штучного інтелекту у загальному кримінальному провадженні визначено певні ризики і загрози використання штучного інтелекту у кримінальному провадженні за відсутності підозрюваного, обвинуваченого, серед яких можливість порушення прав підозрюваного, обвинуваченого та складність здійснення ефективного контроля при використанні технології. Крім того, у даному дослідженні окреслено наступні основні шляхи усунення ризиків та загроз застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні за відсутності підозрюваного, обвинуваченого: 1) якісне нормативне-правове регулювання, яке буде відповідати всім засадам кримінального провадження і враховувати особливості порядку in absentia; 2) неухильне дотримання всіма суб'єктами вимог кримінального процесуального законодавства України, в тому числі, які стосовно використання штучного інтелекту.

Ключові слова: штучний інтелект, ризики, загрози, in absentia, кримінальне провадження, спеціальне досудове розслідування, спеціальне судове провадження.

Summary

Kalinnikov O. V. **Risks and threats of using artificial intelligence in criminal proceedings in absentia.** – Article.

The article examines the risks and threats of using artificial intelligence in criminal proceedings in absentia. The author analyzes certain aspects of the special pre-trial investigation and special court proceedings which constitute the procedure of criminal proceedings in the absence of a suspect or an accused person (in absentia). It is substantiated that the peculiarities of criminal proceedings in the absence of a suspect or an accused must be taken into account when using artificial intelligence technologies in such criminal proceedings. The author establishes that the use of artificial intelligence technologies in criminal proceedings, including in the absence of a suspect or an accused person, will contribute to achieving the objectives of criminal proceedings only with strict adherence to certain legal and ethical principles, while taking into account the risks and threats of using artificial intelligence technologies. Based on the European Union law and scientific research on the risks of using artificial intelligence in general criminal proceedings, the author identifies certain risks and threats to the use of artificial intelligence in criminal proceedings in the absence of a suspect or an accused person, including the possibility of violation of the rights of a suspect or an accused person and the difficulty of exercising effective control when using technology. In addition, this study outlines the following main ways to eliminate the risks and threats of using artificial intelligence in criminal proceedings in the absence of a suspect or an accused person 1) high-quality regulatory and legal regulation that will meet all the principles of criminal proceedings and take into account the peculiarities of the in absentia procedure; 2) strict compliance by all subjects with the requirements of the criminal procedure legislation of Ukraine, including those related to the use of artificial intelligence.

Key words: artificial intelligence, risks, threats, in absentia, criminal proceedings, special pre-trial investigation, special court proceedings.

УДК 343.21
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.18

М. В. Мальцев
orcid.org/0009-0000-2218-4945
аспірант кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ВІДМЕЖУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 272 КК УКРАЇНИ ВІД СУМІЖНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Метою статті є встановлення основних критеріїв розмежування складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 272 Кримінального кодексу України (Порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою), від суміжних кримінальних правопорушень (зокрема статей 271, 273, 274, 275, 367 КК України) на основі аналізу їх юридичної природи та чинного кримінального законодавства України.

З метою реалізації поставленої мети у статті визначено низку взаємопов'язаних дослідницьких завдань, вирішення яких дозволяє здійснити комплексний підхід до теми. По-перше, проведено ґрунтовний аналіз складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 272 КК України, з детальним висвітленням усіх його елементів - об'єкта, об'єктивної сторони, кола суб'єктів, а також суб'єктивної сторони, з урахуванням специфіки правозастосування у сфері робіт підвищеної небезпеки. По-друге, важливим є виокремлення спільних рис і концептуальних відмінностей між зазначеним складом кримінального правопорушення та суміжними кримінальними правопорушеннями, зокрема тими, що передбачені статтями 271, 273, 274, 275 та 367 КК України. Таке порівняння сприятиме кращому розумінню міжгалузевих зв'язків і виявленню типових помилок у практиці кваліфікації. По-третє, у статті передбачається формулювання чітких та виважених критеріїв, які дають змогу належним чином розмежовувати порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою від інших кримінальних правопорушень, близьких за змістом, але відмінних за юридичною природою. По-четверте, планується надати обґрунтовані рекомендації щодо застосування спеціальних чи загальних норм у випадках колізії або конкуренції статей, а також висвітлити основні проблеми правозастосування, що виникають при такій конкуренції.

Забезпечення охорони праці виступає одним із фундаментальних обов'язків роботодавців, керівників підприємств, установ та організацій, незалежно від форми власності. Належне дотримання встановлених нормативів і правил безпеки під час здійснення виробничих процесів є визначальним фактором у запобіганні виробничому травматизму, техногенним катастрофам і масовим нещасним випадкам, тощо. У свою чергу, ігнорування або відступ від затверджених вимог охорони праці й техніки безпеки створює реальну загрозу життю, здоров'ю працівників та інших осіб, які перебувають у зоні потенційного ризику, а тому потребує посиленої правової регламентації і відповідного кримінально-правового реагування. Саме така об'єктивна небезпека обумовила необхідність криміналізації відповідних діянь у системі кримінального законодавства України.

Актуальність теми обумовлена складнощами, які виникають у практиці кримінально-правової кваліфікації через подібність складів кримінального правопорушення, передбаченого статтею 272 КК України, з іншими суміжними кримінальними правопорушеннями, передусім ст. 271 КК (порушення вимог законодавства про охорону праці), а у випадку службових осіб – ст. 367 КК (службова недбалість), а також спеціальних складів, передбачених ст. 273–275 КК (порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах; порушення правил ядерної або радіаційної безпеки; порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд). Такі суміжні норми мають схожі ознаки (бланкетний характер, наслідки у вигляді шкоди здоров'ю чи загибелі людей, необережну вину), що ускладнює їх конкуренцію при кваліфікації.

Кримінальне правопорушення, передбачене статтею 272 КК України, характеризується специфікою об'єктивної сторони, яка полягає у порушенні правил безпеки при виконанні робіт із підвищеною небезпекою, що створює загрозу життю та здоров'ю людей. Наприклад, на практиці це можуть бути випадки недотримання правил техніки безпеки при проведенні будівельних або монтажних робіт, наслідком чого стають нещасні випадки, травмування працівників або сторонніх осіб. Диспозиція норми бланкетна, тому для з'ясування змісту порушених правил слід звертатися до спеціальних нормативно-правових актів, що регулюють безпеку відповідних робіт. Як

© М. В. Мальцев, 2025

зазначає Бахуринська О.О., подібні правопорушення характеризуються чітким зв'язком між порушенням нормативних вимог і наслідками у вигляді шкоди здоров'ю людей або створення загрози для життя [4].

Суб'єктивна сторона цього кримінального правопорушення характеризується переважно необережною формою вини (злочинна недбалість або злочинна самовпевненість), хоча не виключаються випадки умисного ігнорування правил безпеки. Таким чином, ст. 272 поєднує у собі матеріальний склад (наслідки у вигляді шкоди) з характеристикою необережної вини щодо таких наслідків.

Суб'єктом виступає спеціальний суб'єкт – особа, на яку покладені обов'язки з дотримання відповідних правил безпеки. Такі обов'язки можуть випливати із службових повноважень (наприклад, керівник ділянки, начальник зміни, інженер з техніки безпеки), трудової функції (безпосередній виконавець робіт – наприклад, машиніст, стропальник, зварювальник тощо) або спеціального доручення. Головне, щоб особа допущена до виконання цих робіт і несла обов'язок їх безпечного проведення [5].

Особливе значення для розмежування має відмежування складу ст. 272 КК України від суміжного складу, передбаченого ст. 271 КК України. Попри очевидну подібність, основна відмінність полягає в характері порушених правил і сфері регулювання. Якщо ст. 272 КК України охоплює вузьку групу правил, пов'язаних саме з роботами підвищеної небезпеки, то ст. 271 КК України охоплює значно ширший спектр вимог законодавства про охорону праці загалом. Іншими словами, стаття 272 є спеціальною нормою щодо порушень правил безпеки в особливо небезпечних галузях або видах робіт (шахти, будівництво, вибухові роботи, тощо), тоді як стаття 271 – загальна норма про охорону праці, що стосується і менш небезпечних умов праці. Обидва кримінальні правопорушення належать до однорідних посягань (безпека праці й виробництва) і мають спільну мету – захистити життя та здоров'я працівників.

Ключовими критеріями для правильного розмежування виступають об'єкт, суб'єкт та характер і специфіка правил кримінального правопорушення.

Якщо порівняти з спеціальними нормами цього ж розділу, стаття 273 КК України фокусується на безпеці вибухонебезпечних підприємств, зокрема – тих, де зберігаються або використовуються вибухові речовини. Стаття 274 КК України спрямована на захист ядерної та радіаційної безпеки – йдеться про поводження з джерелами іонізуючого випромінювання, ядерним паливом, а також з об'єктами атомної енергетики. Стаття 275 КК України, у свою чергу, охоплює порушення правил експлуатації машин, механізмів, устаткування та транспортних засобів, які внаслідок своєї складності та потужності також становлять джерело підвищеної технічної небезпеки. В свою чергу ст. 271 КК України охоплює більш широкий спектр питань, пов'язаних з охороною праці як системою заходів. Отже, правильно визначений об'єкт дає змогу точно окреслити коло суспільних відносин, що перебувають під кримінально-правовим захистом, і уникнути неправильної кваліфікації діянь. Якщо, наприклад, правила пожежної безпеки порушені на вибухонебезпечному об'єкті і створили загрозу вибуху, то перевага надається ст. 273 КК України (спеціальна норма) перед загальною ст. 270 КК України (Порушення встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки).

Щодо суб'єкта, то статті 272–275 КК України передбачають наявність спеціального суб'єкта, який не просто перебуває у трудових або посадових відносинах, а безпосередньо відповідає за дотримання правил безпеки під час виконання конкретних робіт в тому числі з підвищеною небезпекою. Такими особами можуть бути, зокрема, начальники змін, майстри, керівники дільниць, інженери з техніки безпеки або інші відповідальні особи, які згідно з посадовими інструкціями, положеннями або наказами роботодавця зобов'язані забезпечувати дотримання відповідних правил. Головне, щоб особа допущена до виконання цих робіт і несла обов'язок їх безпечного проведення. В свою чергу стаття 271 КК України, навпаки, не містить вимоги щодо спеціального суб'єкта. Суб'єктом цього кримінального правопорушення може бути будь-яка службова особа, яка в силу службового становища ухиляється від виконання обов'язків, встановлених законодавством про охорону праці. Зокрема, це можуть бути керівники підприємств, головні інженери, начальники відділів кадрів, які, наприклад, не забезпечили належні умови праці або не провели навчання з техніки безпеки. Таким чином, у контексті розмежування складів стаття 272 КК України вимагає наявності прямого зв'язку між діями особи та виконанням робіт підвищеної небезпеки, а стаття 271 КК України допускає більш широке коло суб'єктів, пов'язаних із забезпеченням охорони праці загалом, навіть якщо вони не виконують роботу на місці підвищеної небезпеки.

Об'єктивна сторона кожного зі складів кримінальних правопорушень передбачених ст.ст. 272–275 КК України, передбачає діяння у вигляді порушення встановлених правил безпеки у відповідній сфері. При цьому для кваліфікації достатньо як фактичного настання шкідливих наслідків (наприклад, заподіяння тілесних ушкоджень чи загибелі людей, забруднення навколишнього середовища), так і створення реальної

загрози їх настання. Таким чином, склади є формально-матеріальними. Наприклад, у випадку статті 272 КК України йдеться про порушення, що мають місце при виконанні робіт із підвищеним рівнем ризику, тоді як за статтею 274 КК України відповідальність настає навіть за недотримання інструкцій під час транспортування радіоактивних матеріалів.

Суб'єктивна сторона у статтях 272–275 КК України виражена у формі необережної вини – як злочинної самовпевненості, так і злочинної недбалості. Це означає, що особа або усвідомлювала суспільно небезпечний характер своїх дій (бездіяльності), але легковажно розраховувала на запобігання наслідкам, або не усвідомлювала, хоча повинна була й могла їх усвідомлювати. Важливою відмінністю є те, що умисел у цих складах кримінальних правопорушень не передбачається, що унеможливлює притягнення до відповідальності за навмисне порушення без настання наслідків.

Крім того, певні труднощі розмежування виникають із суміжними складами, що стосуються загальної недбалості в роботі, халатності посадових осіб (ст. 367 КК України), де важливо встановити коло службових повноважень особи та характер її дій (бездіяльності).

Схожість ст. 272 КК України та ст. 367 КК України полягає в їхній орієнтації на покарання необережності, що призводить до суспільно небезпечних наслідків. Проте ст. 272 КК України є більш спеціалізованою нормою, спрямованою на виробничу безпеку, тоді як ст. 367 КК України – універсальною для службових правопорушень.

Порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою потребує чіткішого відмежування від службової недбалості у випадках, коли службова особа на виробництві порушує правила безпеки – це може бути предметом вдосконалення законодавства.

Наприклад: «Інженер з охорони праці на будівельному об'єкті (службова особа) не проконтролював видачу захисного спорядження працівникам, які виконували висотні роботи. Один із працівників упав із висоти через відсутність страховки, отримавши тяжкі травми». Якщо інженер сам відповідав за дотримання правил безпеки, то слід кваліфікувати його дії за ст. 272 КК України. Якщо його обов'язки обмежувалися загальним контролем, то за ст. 367 КК України. На практиці ж можливе оскарження вироку через нечіткість розмежування меж вищевказаних кримінальних правопорушень.

Роблячи висновок можна сказати, що розмежування кримінального правопорушення за ст. 272 КК України з суміжними кримінальними правопорушеннями є необхідною умовою правильної кваліфікації та забезпечення принципу законності в кримінально-правовій практиці України.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.

3. Закон України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 року № 2695-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 49.

4. Бахуринська О. О. Кримінально-правова характеристика порушення вимог законодавства про охорону праці (ст. 271 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.

5. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Проблеми кримінальної відповідальності за злочини проти безпеки виробництва // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2011. – № 3(1). – С. 174–183.

Анотація

Мальцев М. В. **Відмежування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 272 КК України від суміжних кримінальних правопорушень.** – Стаття.

У статті здійснено комплексне дослідження складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 272 Кримінального кодексу України (порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою), з метою його належного розмежування від суміжних кримінальних правопорушень, зокрема тих, що передбачені статтями 271, 273, 274, 275 та 367 КК України.

На основі аналізу законодавчих положень, доктринальних підходів та практики правозастосування у статті визначено основні ознаки, які відрізняють склад за ст. 272 КК України від інших подібних складів. Особливу увагу приділено об'єкту, об'єктивній стороні, колу спеціальних суб'єктів, а також формі вини як основним критеріям відмінності між складами. Зосереджено увагу, що ст. 272 КК України є спеціальною нормою щодо порушення правил охорони праці саме під час виконання робіт із підвищеною небезпекою, що суттєво відрізняє її від загальних норм, зокрема ст. 271 КК України. Визначено, що саме характер робіт (підвищений рівень ризику), а також конкретний зміст порушених правил (технічні, виробничі, галузеві інструкції) є визначальними чинниками у кваліфікації.

Окремо розглянуто проблематику конкуренції норм у випадку, коли службова особа порушує правила безпеки, що створює загрозу життю чи здоров'ю осіб, і виникає необхідність відмежування між ст. 272 КК України та ст. 367 КК України. Установлено, що за наявності спеціального статусу особи та прямого зв'язку між її діями й процесом виконання небезпечних робіт, застосуванню підлягає саме ст. 272 КК України.

Розкрито ключові відмінності від складів, передбачених статтями 273–275 КК України, з урахуванням техногенного та галузевого характеру правопорушень (вибухонебезпечні об'єкти, ядерна безпека, промислове обладнання). Проаналізовано типові проблеми, що виникають при конкуренції норм, та окреслено напрями для їх правильного вирішення в практиці.

Стаття має прикладне значення для фахівців у галузі кримінального права, допомагає формувати послідовну та зрозумілу практику правозастосування у сфері охорони життя та здоров'я працівників, покращує точність кваліфікації правопорушень і сприяє кращому розумінню законодавства у складних випадках.

Ключові слова: охорона праці, кримінальна відповідальність, безпека виробництва, підвищена небезпека.

Summary

Maltsev M. V. **Delimitation of the criminal offense provided for in article 272 of the Criminal Code of Ukraine from related criminal offenses.** – Article.

The article presents a comprehensive analysis of the elements of the criminal offense defined in Article 272 of the Criminal Code of Ukraine (violation of safety rules during the performance of high-risk work), with the aim of properly distinguishing it from related criminal offenses, in particular those provided for in Articles 271, 273, 274, 275, and 367 of the Criminal Code of Ukraine.

Based on the analysis of legal provisions, doctrinal approaches, and law enforcement practice, the article identifies the key features that differentiate the offense under Article 272 from other similar offenses. Particular attention is paid to the object, objective side, category of special subjects, and the form of guilt as the main criteria for differentiation.

It is emphasized that Article 272 of the Criminal Code of Ukraine is a special provision concerning violations of labor safety rules specifically during high-risk operations, which significantly distinguishes it from general norms, in particular Article 271. It is determined that the nature of the work (increased level of risk), as well as the specific content of the violated rules (technical, industrial, sectoral regulations), are decisive factors for qualification.

The article also examines the issue of norm competition in cases where an official violates safety rules, creating a threat to life or health, and there arises a need to differentiate between Article 272 and Article 367 of the Criminal Code. It is established that if the person has a special status and a direct link between their actions and the execution of hazardous work, Article 272 should be applied.

Key differences from the offenses set out in Articles 273–275 of the Criminal Code are revealed, considering the technogenic and sectoral nature of the violations (explosive facilities, nuclear safety, industrial equipment). Typical issues arising from norm competition are analyzed, and directions for their proper resolution in practice are outlined.

The article has practical relevance for professionals in the field of criminal law: it contributes to the formation of a consistent and clear law enforcement practice in the area of protecting life and health of workers, improves the accuracy of legal qualification of offenses, and promotes better understanding of legislation in complex situations.

Key words: protection of labour, criminal responsibility, industrial safety, increased danger.

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.19

Є. В. Терлецький
orcid.org/0009-0005-2760-4052
аспірант науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності
Навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ПЕРЕПРАВЛЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ

Постановка проблеми. В умовах зростання рівня злочинності велику роль відіграє належне забезпечення захисту державного суверенітету і територіальної цілісності України. Окреслене залежить від того, наскільки чинне законодавство відповідає сучасним реаліям і відображає тенденції судової практики. Це стосується і законодавства, спрямованого на боротьбу з незаконним переправлення осіб через державний кордон України.

Діяльність правоохоронних органів України складається з окремих видів взаємодії з різними підрозділами та службами і спрямована на забезпечення правопорядку та боротьбу зі злочинністю, з метою досягнення пріоритетних завдань, визначених чинним законодавством України. У зв'язку з цим, доцільно вести мову про узгоджену діяльність правозастосовних підрозділів і служб, без належної взаємодії з якими, досягнення спільної мети буде вкрай ускладненим або взагалі неможливим. Беручи до уваги зазначене, дуже важливо, щоб така взаємодія забезпечувала належне і суворе дотримання закону й погоджене проведення слідчих та оперативно-розшукових заходів стосовно цілей, місця і часу, що у свою чергу, дає змогу досягати вагомих кінцевих результатів [13, с. 65].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У різні часи проблемам, які стосуються притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне переправлення осіб через державний кордон України та суміжним суспільно небезпечним діянням були присвячені роботи В. В. Арешонкова [2; 47], О. Ф. Бантишева [5], М. М. Денисенка [8], Ю. В. Луценка [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25], О. Б. Полторацького [32], Н. К. Макаренко [26], А. В. Тарасюка [35; 36; 37; 38], Є. Ф. Тищенка [5], В. В. Фєдосєєва [42], С. О. Харитонова [46], Н. Ю. Цвіркуна [44], А. М. Шульга [45] та інших науковців. Не дивлячись не те, що досліджувана проблематика стала предметом наукового інтересу у зазначених вчених на різних етапах державотворення, праці цих науковців залишаються актуальними та фундаментальними й дотепер.

Метою статті є дослідження існуючих проблем, які мають місце у правозастосовній практиці щодо притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне переправлення осіб через державний кордон України та вироблення на цій основі пропозицій до чинного національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що суспільно небезпечні діяння, які вчиняються при переправленні осіб через державний кордон України можуть бути стадіями готування до інших тяжких або особливо тяжких суспільно небезпечних діянь чи замаху на них або ж засобом учинення інших злочинів. Як свідчить оперативна та слідча практика правоохоронних органів України, спецслужби іноземних держав, вороже налаштовані до нашої країни особи або їх групи використовують незаконне проникнення в Україну для ведення проти неї підривної діяльності, наприклад, посягання на життя державного чи громадського діяча, диверсії, терористичного акту, шпигунства, контрабанди зброї, бойових припасів, наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів. Незаконне переправлення державного кордону з України за її межі може бути вчинене громадянами України, які незаконно зібрали відомості, що становлять державну таємницю, особами, які скоїли злочини в Україні і мають на меті ухилитися від юридичної відповідальності за різні правопорушення або покинути країну з особистих міркувань тощо [5, с. 93].

До початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України найбільш суспільно небезпечними видами протиправної діяльності організованих злочинних угрупувань було переправлення через державний кордон України зброї, бойових припасів, наркотиків, техніки, сигарет, то з початку 2022 року акценти змістились у бік незаконного переправлення осіб через державний кордон України.

Сьогодні незаконна міграція на території України набула загрозливих масштабів, оскільки це явище стимулює зростання транснаціональної злочинності, розвиток підпільного ринку праці, поширення наркотиків, епідеміологічних та інфекційних захворювань, а також лягає тягарем на плечі платників податків. У той же час згідно з даними правоохоронних органів організація нелегальної міграції є одним із найприбутковіших видів незаконної діяльності причетних до цього осіб [45, с. 168].

© Є. В. Терлецький, 2025

Сьогодні охорона державного кордону є важливою та невід'ємною складовою частиною загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки України, її суверенітету і територіальної цілісності. Контрабанда вогнепальної зброї та вибухових речовин, наркотичних засобів, незаконна трансплантація органів, торгівля людьми та нелегальна міграція є одними з найбільш розповсюджених суспільно небезпечних видів злочинної діяльності організованих злочинних угруповань. В останні роки нелегальна міграція в нашій країні набула загрозливих для національної безпеки масштабів.

Це явище на перший погляд не шкідливе, однак стимулює зростання і розвиток міжнародної транснаціональної злочинності, підпільний ринок праці, примусової експлуатації людей, розповсюдження наркотиків, епідеміологічні та інфекційні захворювання [44, с. 331].

Саме незаконне переправлення осіб через державний кордон України, кримінальна відповідальність за яке передбачена ст. 332 КК України, на сьогодні залишається однією з гострих та актуальних проблем, на подолання якої націлено сили та засоби ДПС України, ДБР, СБ України, ДМС України, НП України та інших правоохоронних органів.

Незаконне переправлення осіб через державний кордон України являє собою злочинну діяльність, яка складається з окремих дій як з переправлення цих осіб через державний кордон України, так і дій з організації, керівництва та сприяння таким переправленням.

Тому злочинці при вчиненні будь-яких дій, передбачених ч. 1 ст. 332 КК України, використовуючи недосконалість чинного законодавства, намагаються уникнути кримінальної відповідальності [42, с.].

Слід зазначити, що суспільна небезпека цього протиправного діяння викликана такими соціально-економічними та політичними факторами, як: особливістю географічного розташування України, міжнародний характер незаконного перенаправлення осіб через державний кордон, відсутність захисту державного кордону на окупованих країною-агресором територіях, тимчасова окупація частини території України, протиправність дій, осіб, які намагаються незаконно перетнути державний кордон, спільні кордони з країнами ЄС.

Проте, кваліфікація суспільно небезпечного діяння передбаченого ст. 332 КК України завжди була і залишається досить складною у правозастосуванні. Це зумовлено тим, що під час розслідування таких кримінальних правопорушень виникає багато дискусійних питань, що обумовлені організованим характером та конспірацією протиправних дій, окремими глибинними знаннями правопорушників щодо особливостей та недоліків системи охорони та перетинання державного кордону України [6, с. 97; 34, с. 12].

При вчиненні злочинів співробітники правоохоронних органів, потерпілі, очевидці перш за все сприймають об'єктивну сторону кримінальних правопорушень. Після усвідомлення об'єктивної сторони і в процесі встановлення суб'єкта злочину можна дійти висновку про зміст суб'єктивної сторони та адекватно визначити об'єкт і предмет посягання й загалом кваліфікувати вчинене [5, с. 94–95].

Як вірно звертає увагу В. В. Федосєєв, злочин, як і будь-який інший вчинок людини, необхідно розглядати як єдність суб'єктивних (внутрішніх, психічних) та об'єктивних (зовнішніх, фізичних) елементів [42, с. 970].

Зовнішня сторона злочину утворює його об'єктивну сторону, а внутрішня – його суб'єктивну сторону [9, с. 110]. Об'єктивна сторона злочину є механізмом суспільно небезпечного і протиправного посягання, що аналізується з точки зору зовнішніх форм його розвитку і негативного впливу на суспільні відносини, що охороняються законом [42, с. 970].

Незаконне переправлення осіб через державний кордон України – переправлення або спроба переправлення особи будь-яким способом поза пунктами пропуску через державний кордон України, або в пунктах пропуску через державний кордон України без відповідних документів, або за документами, що містять недостовірні відомості про особу, чи без дозволу відповідних органів влади [6, с. 97].

Безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 332 КК України є суспільні відносини у сфері забезпечення цілісності та недоторканності її кордонів.

Додатковими безпосередніми об'єктами досліджуваного кримінального правопорушення виступають державний суверенітет, життя та здоров'я потерпілих осіб. Щодо життя та здоров'я потерпілих осіб, то слід зазначити, що даний додатковий об'єкт знайшов своє закріплення у ч. 2 ст. 332 КК України. Законодавець зазначає, що у разі незаконного переправлення осіб через державний кордон певним способом може постраждати здоров'я потерпілих або ж вони можуть загинути.

У теорії кримінального права встановлення об'єктивної сторони злочину має важливе значення. Так, згідно зі ст. 2 КК України, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК. Об'єктивна сторона – це один із чотирьох обов'язкових елементів складу злочину. Без об'єктивної сторони діяння не може посяганням на об'єкт злочину, немає і суб'єктивної сторони як певного віддзеркалення об'єктивних ознак діяння в свідомості суб'єкта і, нарешті, відсутній суб'єкт злочину [42, с. 971]. За допомогою ознак об'єктивної сторони значною мірою визначається суспільна небезпечність вчиненого злочину. Діяння є суспільно небезпечним не поза часом

і простором, а в конкретних умовах місця, часу і обстановки його вчинення. Ця обставина набуває першочергового значення в окремих злочинах, де не лише ступінь тяжкості злочину, але нерідко і саме буття злочину залежить від місця, часу і обстановки скоєння діяння (театр військових дій, мирний час, бойова обстановка та ін.) [42, с. 971]. У зв'язку з цим об'єктивна сторона є криміналізуючим фактором, при визнанні законодавцем діяння злочинним і караним. Також об'єктивна сторона має важливе значення для правильної кваліфікації злочину. У багатьох випадках деяким ознакам об'єктивної сторони злочину закон надає значення кваліфікуючих ознак [42, с. 971].

У теорії кримінального права єдиною юридичною підставою настання кримінальної відповідальності є наявність у суспільно небезпечному діянні особи ознак складу злочину, що передбачений відповідною статтею Особливої частини КК України. Як вже було з'ясовано вище, склад злочину включає в себе такі елементи, як: об'єкт злочину, об'єктивну сторону складу злочину, суб'єкт злочину та суб'єктивну сторону. У нашому випадку відсутність хоча б однієї ознаки складу злочину, передбаченого ст. 332 КК України, означає відсутність юридичної підстави кримінальної відповідальності і подальшого покарання правопорушника.

Об'єктом злочину вважається кримінально-правова категорія, яка використовується для позначення суспільних інститутів, яким завдано шкоду внаслідок вчинення кримінального протиправного діяння (бездіяльності) [12, с. 7]. КК України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля та конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру й безпеки людства, а також запобігання злочинам. Для здійснення цього завдання КК України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили (ст. 1 КК України) [12, с. 1148].

Аналіз складу злочину починається з безпосереднього об'єкта злочину. Безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 332 КК України, є суспільні відносини у сфері забезпечення цілісності та недоторканності її кордонів. Додатковим безпосереднім об'єктом виступає державний суверенітет, а також життя та здоров'я потерпілих осіб. Такий додатковий об'єкт обумовлений вказівкою у ч. 2 ст. 332 КК України на те, що у разі незаконного переправлення осіб через державний кордон певним способом може постраждати здоров'я потерпілих або ж вони можуть загинути [44, с. 331–332].

Невід'ємним фактором у практичному застосуванні норм кримінального права є правильність кваліфікації того чи іншого злочину. З огляду на це у теорії кримінального права існує своєрідний апарат – склад злочину, на основі якого побудовано конструкцію норм Особливої частини КК України. За допомогою складу злочину стають можливими віднесення окремих діянь за відповідними ознаками до окремих видів кримінальних правопорушень, структуризація видів злочинів, кваліфікація діянь та вирішення інших практичних питань [4, с. 70].

У науковій літературі склад злочину визначають як сукупність установлених у кримінальному законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне [3, с. 54].

Як бачимо об'єкт злочину є надзвичайно важливим, хоч і юридично рівнозначним обов'язковим елементом складу будь-якого кримінально протиправного та суспільно небезпечного діяння. Теоретичний аспект об'єкту злочину детально розроблено в юридичній науці, проте до цього часу точиться багато дискусій щодо його визначення [4, с. 71].

На думку Л. М. Демидової, об'єкт злочину – це конкретний елемент злочину, що страждає від учиненого суб'єктом суспільно небезпечного діяння, тобто це вже більш конкретизоване явище в системі різновидів об'єктів, які ми сприймаємо в координатах вертикально-горизонтальної класифікації [1, с. 226]. Необхідно підтримати думку тих дослідників, які визнають наявність і видового об'єкта [40, с. 68, 69; 41, с. 145, 146]. Об'єкт складу злочину – це абстракція, елемент складу злочину як правової моделі [7, с. 105].

Як і сьогодні, у питанні про те, що є об'єктом злочину, серед криміналістів минулого єдності не було. Одні з них (переважно представники класичної школи) вважали, що об'єктом кримінального правопорушення є тільки будь-яка правова норма, яка приписує утримуватися від певних дій (заборона) або здійснювати певні дії. Інші криміналісти (переважно представники соціологічної школи) вважали, що об'єктом злочину є певне правове благо, тобто захищені правом життєві інтереси. Ці інтереси можуть бути як інтересами окремої особи (індивідуальні правові блага), так і інтереси всього суспільства (колективні правові блага) [27, с. 156].

Оцінюючи значення об'єкта, В. Я. Тацій вірно зазначав: «Саме об'єкт дозволяє визначити соціальну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежовує його від інших суспільно небезпечних посягань» [39, с. 141]. Важливе значення встановлення об'єкта має також для визначення самого поняття злочину, значною мірою впливаючи на зміст його об'єктивних та суб'єктивних ознак, є вихідним при побудові системи Особливої частини КК України [31, с. 44].

Практичне значення встановлення об'єкта полягає в тому, що як законодавець, так і правозастосовці дають соціальну оцінку суспільно небезпечному діянню, виходячи з соціальної цінності об'єкта на який він посягає [31, с. 44].

Будь-яку людську діяльність (і злочинну також) можливо розділити на дві складові: інтелектуально-вольову, що містить у собі постановку мети, усвідомлення шляхів і засобів для її досягнення, і дійсну, пов'язану з її реалізацією шляхом відповідної поведінки. Ця друга сторона людської діяльності і є об'єктивною стороною [43, с. 108].

Зв'язок між об'єктом та об'єктивною стороною знаходить свій вияв у тому, що здатність діяння спричинити шкоду об'єкту визначається характером посягання, способом, засобами і знаряддями вчинення злочину. І хоча об'єктивна сторона злочину є його зовнішнім боком, поділ поведінки особи на зовнішній *(actus rea)* і внутрішній *(mens rea)* бік є досить умовним і існує лише як допомога для усвідомлення природи людської поведінки й розуміння її причин.

Досліджуючи об'єктивну сторону злочину як зовнішню характеристику процесу його вчинення, необхідно мати на увазі, що вона є «зовнішньою» лише для суб'єктивного, психологічного змісту діяння. Цей бік суспільно небезпечного діяння одночасно є внутрішньою характеристикою для самого механізму злочинного посягання на охоронюваний об'єкт, оскільки розкриває його внутрішню структуру і взаємодію ознак, що його утворюють [43, с. 109].

Традиційно об'єктивна сторона злочинів складається з обов'язкових і факультативних ознак. Більшість науковців виділяють обов'язковою ознакою об'єктивної сторони лише одну – діяння [43, с. 110].

Визнаючи нерозривний взаємовз'язок об'єктивних і суб'єктивних ознак кримінального правопорушення, наука кримінального права водночас розглядає їх окремо, що необхідно для правильного їх розуміння. Такий підхід, який дає змогу глибше пізнати об'єктивну і суб'єктивну сторону кримінального правопорушення, що становлять у реальній дійсності єдиний і неподільний акт кримінальної протиправної поведінки, вже давно взятий на озброєння кримінальним правом і є виключно важливим при вирішенні багатьох питань правозастосовної діяльності й особливо при кваліфікації кримінальних правопорушень.

При виявленні кримінального правопорушення ми насамперед стикаємося з його об'єктивними ознаками: конкретним актом поведінки суб'єкта у вигляді діяння – дії або бездіяльності, що завжди здійснюється у певній об'єктивній обстановці, у певному місці та в певний час. Цей акт поведінки завжди відбувається у відповідний спосіб, наприклад, незаконне переправлення осіб через державний кордон України (ст. 332 КК України) з об'єктивної сторони виявляється у діях, які полягають в організації незаконного переправлення осіб через державний кордон України; керівництві такими діями; сприянні їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод (фактично – пособництво). Кримінальне правопорушення завжди тягне за собою певні суспільно небезпечні наслідки, бо в результаті його вчинення завдається істотна шкода суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом. Причому діяння (дія або бездіяльність) перебуває у причинному зв'язку із суспільно небезпечними наслідками. Ці ознаки притаманні будь-якому кримінальному правопорушенню як явищу реальної дійсності. Без них кримінального правопорушення бути не може. Вони мають місце завжди, в усіх випадках, коли вчиняється кримінальне правопорушення [30, с. 120–121].

Таким чином, досліджуючи визначення системи об'єктивних ознак складу кримінального правопорушення необхідно відмітити, що вони є однією з головних у вітчизняній науці кримінального права, оскільки саме від важливості об'єкта, що охороняється, а також від складу забороненого діяння залежить характери суспільної небезпеки злочинного посягання і соціальна значимість самої заборони. Крім того, об'єкт, як важливий елемент системи ознак складу будь-якого кримінального правопорушення, передбаченого Особливою частиною КК України, має велике значення для кваліфікації, оскільки його покладено в основу цієї системи. Це значить, що як в теорії кримінального права, так і в юридичній практиці стосовно кожного конкретного складу злочину його об'єкт повинен бути індивідуалізованим, встановленим чітко та конкретно, адже саме від цього часто залежить, наскільки обґрунтованим буде застосування тієї чи іншої норми закону про кримінальну відповідальність [31, с. 43].

Необхідно також звернути увагу, що в об'єктивних ознаках виявляються як фактичні, так і соціальні властивості кримінального правопорушення передбаченого ст. 332 КК України, передусім його суспільна небезпечність. Характер діяння, спосіб його вчинення, місце, час, обстановка вчинення кримінального правопорушення, тяжкість суспільно небезпечних наслідків, що настали, є найважливішими показниками суспільної небезпечності як соціальної властивості кримінального правопорушення. У зв'язку з цим об'єктивні ознаки діяння враховуються передусім при вирішенні питання про криміналізацію тих чи інших діянь, тобто при визнанні їх кримінально протиправними і караними самим законодавцем. Крім того, наприклад, тяжкість наслідків, спосіб вчинення кримінального правопорушення багато в чому визначають суворість покарання, встановленого в санкціях статей Особливої частини КК України

за відповідні кримінальні правопорушення. Об'єктивна сторона злочину – це «серцевина» злочинного діяння. Саме в зовнішній стороні злочинів насамперед об'єктивується суспільна небезпечність діяння. Характеристика об'єктивної сторони злочину в кримінальному законі відображає стан (спрямованість) та «обсяг» кримінальної репресії в державі [30, с. 121].

Досліджуючи склад суспільно небезпечного діяння передбаченого ст. 332 КК України необхідно звернути увагу, що об'єктивна сторона злочину полягає у вчиненні активних дій, спрямованих на перетинання іншою особою державного кордону України (надалі також маємо на увазі не лише одну таку особу, а дві і більше). Це кримінальне правопорушення, як і усі інші злочини у сфері недоторканості державного кордону України, має формальний склад.

Переправлення може вчинятися пішки по суходолу; за допомогою підкопу під державним кордоном; водоймою вплав; через повітряний простір та ін. Для переправлення можуть використовуватися технічні засоби – автомобілі, човни, катера, аквалангі, повітряні кулі, мотодельтаплани, легкомоторні літаки тощо. Засобами вчинення цього злочину можуть бути будь-які предмети, документи і пристосування, що полегшують, роблять можливим перетинання лінії державного кордону. Знаряддями злочину виступають будь-які предмети, що застосовуються для вчинення злочину [5, с. 95].

Правовою основою суспільної обумовленості незаконного переправлення осіб через державний кордон є положення, які встановлені ст. 2 Конституції України, відповідно до якого суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. Поняття державного кордону визначено у ст. 1 Закону України «Про державний кордон України» під яким розуміється лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України суші, вод, надр, повітряного простору [33]. Питання делімітації та демаркації державних кордонів вирішуються на міждержавному рівні [44, с. 331–332].

Об'єктивну сторону досліджуваного кримінального правопорушення можна охарактеризувати як правопорушення з формальним складом. Тобто, незаконне переправлення осіб через державний кордон України вважається закінченим з моменту вчинення хоча б однієї із перерахованих у диспозиції ст. 332 КК України активної дії.

Таким чином, об'єктивна сторона злочину характеризується діями, які полягають в організації незаконного переправлення осіб через державний кордон України; керівництві такими діями; сприянні їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод (фактично – пособництво) [28, с. 755].

Викладене дає змогу зробити висновок, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це зовнішній вияв кримінального правопорушення, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією або бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діяннями і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення кримінального правопорушення.

Розглядаючи об'єктивну сторону кримінального правопорушення як зовнішню характеристику процесу його вчинення, слід мати на увазі, що вона є «зовнішньою» лише щодо суб'єктивного, психологічного змісту діяння. Але ця сторона кримінального правопорушення одночасно є внутрішньою характеристикою для самого механізму злочинного посягання на охоронюваний об'єкт, тому що вона розкриває його внутрішню структуру й взаємодію ознак, що його утворюють [30, с. 122].

Будучи зовнішнім проявом посягання на об'єкт кримінально-правової охорони, об'єктивна сторона визначає: у чому полягає кримінальне правопорушення та які наслідки воно спричиняє; за яких умов місця, часу та обстановки кримінальне правопорушення протікає; яким способом і за допомогою яких засобів чи знарядь воно вчиняється. Об'єктивну сторона кримінального правопорушення як зовнішній акт кримінально протиправної поведінки (конкретний вияв соціальної дійсності) треба відрізняти від об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення – відображеного у КК України судження законодавця про цей акт або, інакше кажучи, сукупності типових та істотних ознак, передбачених кримінальним законом, за допомогою яких позначається (описується) зовнішня сторона кримінального правопорушення [11, с. 361].

Усі ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення, з огляду на їх опис (закріплення) у диспозиціях статей Особливої частини КК України, можна поділити на дві групи: обов'язкові (необхідні) та факультативні.

До *обов'язкових ознак* належить діяння у формі дії або бездіяльності. Без діяння, інакше кажучи, без конкретного акту суспільно небезпечної поведінки людини не може бути вчинене жодне кримінальне правопорушення.

Діяння завжди або безпосередньо вказується в диспозиції статті особливої частини КК України, або однозначно випливає з її змісту, отже, завжди виступає обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Тому встановлення ознак такого діяння (дії чи бездіяльності) є обов'язковим у кожному кримінальному провадженні.

До *факультативних ознак* належать: суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діяннями і суспільно небезпечними наслідками,

місце, час, обстановка, спосіб та засоби вчинення кримінального правопорушення. Ці ознаки як такі, що фактично притаманні кримінальному правопорушенню як явищу реальної дійсності, далеко не завжди вказуються в законі як ознаки конкретного складу кримінального правопорушення [30, с. 122].

Як бачимо, для кримінального правопорушення, передбаченого ст. 332 КК України, характерними є низка способів учинення. З об'єктивної сторони це може бути вияв у 3 формах:

1. *Організація незаконного переправлення осіб через державний кордон України* – це планування діяння, пошук і добір осіб, які переправлятимуться через кордон, об'єднання зусиль та ресурсів, розподіл ролей між учасниками злочину або здійснення безпосереднього керівництва діяльністю, спрямованою на незаконне переправлення цими особами державного кордону України, або на безпосереднє їх переправлення через державний кордон України [28, с. 755].

2. *Керівництво незаконним переправленням осіб через державний кордон України* – активна діяльність із забезпечення переправлення (розподіл конкретних обов'язків і конкретних дій, віддання певних команд, настанов, інструктаж учасників та ін.). Відмінність керівництва від його організації полягає в тому, що керівництво можливе виключно під час або перед самим початком переправлення осіб через державний кордон.

Організатором і керівником переправлення осіб через державний кордон може бути одна особа. Якщо ж одна особа здійснювала організаторські дії, а інша – за погодженням із нею безпосередньо керувала переправленням, їх дії підлягають кваліфікації за ч. 2 ст. 332 КК України як вчинені за попередньою змовою групою осіб [28, с. 755].

Сприяння вчиненню незаконного переправлення особи через державний кордон України за своєю сутністю є пособництвом, визначеним ч. 5 ст. 27 КК України. Але йдеться про його спеціальний вид [5, с. 95].

3. *Сприяння вчиненню незаконного переправлення осіб через державний кордон України* порадами, вказівками, надання засобів або усунення перешкод може мати інтелектуальний чи фізичний характер. *Сприяння* – створення відповідних умов для виконання чого-небудь. Інтелектуальне сприяння – поради, вказівки щодо місця, часу, способу, обстановки вчинення злочину. *Порада* – пропозиція, як діяти за яких-небудь обставин; *вказівка* – керівна настанова. *Фізичне сприяння* – надання засобів чи знарядь або усунення перешкод. *Засобами* вчинення злочину є предмет, документи і пристосування, які полегшують його вчинення (підроблений закордонний паспорт тощо). *Знаряддя* вчинення злочину – різні предмети, які безпосередньо застосовуються для вчинення злочинних діянь (наприклад, човен для перетинання державного кордону по воді). *Усунення перешкод* означає ліквідацію будь-яких обставин, що заважають вчиненню цього злочину, наприклад, відключення або невключення сигнальної мережі електронного струму, пошкодження охоронного пристрою тощо. Фізичне сприяння може полягати як в активних діях (наприклад, передача зброї виконавцю злочину), так і в бездіяльності, коли особа умисно не виконує покладеного на неї спеціального обов'язку з відвернення злочину [28, с. 756].

Необхідно також звернути увагу, що під вчиненням зазначених дій способом, небезпечним для життя та здоров'я особи, яку незаконно переправляли через державний кордон України, потрібно розуміти використання засобів, знарядь чи предметів, що завдають або можуть завдати шкоди життю чи здоров'ю особи, наприклад, уведення в організм потерпілого снотворної або сильнодіючої речовини, перевезення людей в ізоляції (тайнику), скупчення декількох осіб у непристосованому транспортному засобі (без доступу повітря, в забрудненій чадним газом атмосфері, у контакті з речовинами або предметами, що завдають шкоди життю чи здоров'ю) [29, с. 765].

4. *Переправлення через державний кордон України* – дії, спрямовані на переведення, перевезення осіб через лінію кордону, яка визначає межі території України. При цьому діяння організатора, керівника або особи, яка сприяє вчиненню злочину, можуть виконуватися ще до того, як особи, яких вони переправляють через державний кордон України, перетнули його. Тому злочин є закінченим у момент, коли виконано відповідні дії: організовано переправлення осіб через державний кордон України; здійснено керівництво таким переправленням; надано необхідні поради, вказівки чи засоби для незаконного перетинання державного кордону України іншими особами або усунено перешкоди для цього, – незалежно від того, чи перебувають фактично певні особи за межами України. Дії виконавця злочину щодо переправлення особи через державний кордон є закінченими в момент перетинання нею лінії кордону [28, с. 756].

Як бачимо підвищена суспільна небезпека організованих форм злочинної діяльності з незаконного переправлення осіб через державний кордон обумовила специфічну структуру цього складу кримінального правопорушення: по-перше, сама організована діяльність, незалежно від того, чи вдалося переправлення, чи ні, а також керівництво цією діяльністю розглядаються як закінчені злочини (злочини з усіченим складом); по-друге, особи, які здійснюють переправлення, а також особи, які сприяють цьому порадами, вказівками, наданнями засобів або усунення перешкод, вважаються виконавцями злочину [10, с. 390].

Таким чином, об'єктивна сторона злочину характеризується діями, які полягають в організації незаконного переправлення осіб через державний кордон України; керівництві такими діями; сприянні їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод (фактично – пособництво) [28, с. 755].

Висновки та пропозиції. Отже, досліджуючи об'єктивні ознаки кримінальної відповідальності за незаконне переправлення осіб через державний кордон України необхідно звернути увагу, що потерпілою стороною від злочинів у сфері недоторканості державних кордонів України слід уважати державу Україна. Водночас, сьогодні приписи чинного КК України не містять визначення потерпілого, водночас ч. 1 ст. 55 КПК України вважає потерпілим у кримінальному провадженні фізичну особу, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридичну особу, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Це визначення бажано б внести і до КК України, додавши до фізичної та юридичної особи суспільство і державу, які також страждають при вчиненні кримінальних правопорушень.

Виходячи з політичної, воєнної, оперативної, епідеміологічної обстановки, в яких тепер перебуває наша держава, вважаємо що декриміналізація діяння, передбаченого ст. 331 («Незаконне перетинання державного кордону») КК була передчасною. Незаперечним фактом є те, що ступінь суспільної небезпечності незаконного перетинання державного кордону, вчиненого особою, яка раніше була засуджена за такі самі дії, або тих же дій, поєднаних із застосуванням зброї, надто високий і потребує подальшої криміналізації. Тому вважаємо за необхідне повернути до КК України ст. 331 «Незаконне перетинання державного кордону України», яка була виключена на підставі Закону України від 18 травня 2004 року № 1723-VI.

З метою подальшого удосконалення чинного закону України про кримінальну відповідальність та практики його застосування вважаємо за необхідне ввести кримінальну відповідальність за незаконне перетинання державного кордону України. Тим самим криміналізувати незаконне перетинання державного кордону України в умовах воєнного стану чи особливого періоду. У зв'язку з чим, ст. 331 КК України буде мати таку законодавчу конструкцію:

«Стаття 331. Незаконне перетинання державного кордону України в умовах воєнного стану чи особливого періоду

1. Перетинання державного кордону України поза пунктами пропуску через державний кордон України або в пунктах пропуску через державний кордон України без відповідних документів чи дозволу, поєднане із застосуванням зброї або засобів активної оборони в умовах воєнного стану чи особливого періоду, –

караються позбавленням волі від п'яти до семи років.

2. Ті самі дії, вчинені особою, яка раніше була засуджена за такий самий злочин, або за попередньою змовою групою осіб, або способом, небезпечним для життя багатьох осіб, або якщо ці дії спричинили шкоду здоров'ю людини, –

караються позбавленням волі від семи до десяти років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, або такі, що спричинили смерть потерпілого чи інші тяжкі наслідки, –

караються позбавленням волі від десяти до п'ятнадцяти років.».

Література

1. Актуальні питання кримінального законодавства України та практики його застосування: монографія / В. Я. Тацій та ін.; Харків: Право, 2017. 400 с.

2. Арешонков В. В., Луценко Ю. В. Вплив організованої злочинності на світову безпекову політику, що викликана пандемією COVID-19. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2022. № 1. С. 78–86.

3. Бажанов М. І. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право. 2002. 416 с.

4. Бандурка І. О. Об'єкт злочину як кримінально-правова категорія. *Право.ua.* 2015. № 2. С. 70–75.

5. Бантишев О. Ф., Тищенко Є. Ф. Кримінально-правова регламентація злочинів у сфері недоторканості державного кордону України та її удосконалення. *Вісник кримінального судочинства.* 2020. № 3–4. С. 92–100.

6. Бєгалов Є. П. Обстановка вчинення незаконного переправлення осіб через державний кордон України. *Право та державне управління.* 2019. № 1 (34). С. 96–102.

7. Демидова Л. М. До проблеми систематизації об'єктів заподіяння майнової шкоди за чинним КК України. *Збірник наукових праць Національної юридичної академії України.* 2010. Вип. 112. С. 103–109.

8. Денисенко М. М., Луценко Ю. В. Протидія злочинності в умовах воєнного стану: теоретико-правові проблеми. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Випуск 3(44). С. 70–75.

9. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація 2-е вид. переробл. і доповн. Харків. Право. 2010. 456 с.

10. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 544 с.

11. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підруч.: у 2 кн. / за ред. О. О. Дудорова, А. А. Стрижевської. Кн. 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Вид-во «Норма права», 2025. 824 с.

12. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред.. В Т. Маляренка та В. В. Сташиса. Харків: ТОВ «Одіссей». 2004. 1196 с.

13. Лойф О. О. Взаємодія підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову та контррозвідувальну діяльність, із слідчими та експертними підрозділами СБ України при розв'язанні завдань протидії контрабанді наркотиків. *Особливості взаємодії спеціальних підрозділів «К» Служби безпеки України з іншими правоохоронними органами у сфері протидії контрабандній діяльності:* матеріали наук.-практ. конф., (Харків, 23 листоп. 2007 р.). Харків. Оберіг, 2008. С. 63–67.

14. Луценко Ю. В. Протидія злочинності в сучасних умовах. *Соціально-правові студії.* 2020. Випуск 1(7). С. 79–84.

15. Луценко Ю. В. Актуальні питання протидії організованій злочинності в контексті міграційної політики держави. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Випуск 6(47). С. 132–136.

16. Луценко Ю. В. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації: окремі проблеми теорії та практики. *Ретроспектива військової агресії рф в Україні: злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в сучасному вимірі:* матер. Міжнарод. наук.-практ. круглого столу (Київ, 22–23 черв. 2023 р.). Київ: Алерта, 2023. С. 73–79.

17. Луценко Ю. В. До окремих проблем практичної реалізації введення особи до організованої злочинної групи чи злочинної організації для виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття її злочинної діяльності. *Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції:* зб. матер. Всеукр. наук.-практич. конф. (Харків, 22 груд. 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023. С. 93–98.

18. Луценко Ю. В. Національний та зарубіжний досвід боротьби з корупцією та організованою злочинністю: сучасний контекст. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2024. Том 35 (74) № 3. С. 132–139.

19. Луценко Ю. В. Політика держави у сфері боротьби зі злочинністю в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2024. Том 35 (74) № 4. С. 86–93.

20. Луценко Ю. В. Проблеми організації протидії організованим злочинним угрупованням, які загрожують державній безпеці України. *Вчені записки ТНУ імені В .І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Том 35 (74) № 1. С. 139–146.

21. Луценко Ю. В. Проблеми практичної реалізації введення особи до організованої злочинної групи чи злочинної організації для виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття її злочинної діяльності. *Правова держава*. 2023. № 49. С. 157–170.

22. Луценко Ю. В. Протидія злочинності у світлі міжнародного правопорядку. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. 2023. Том 34 (73) № 5. С. 60–64.

23. Луценко Ю. В. Протидія організованій злочинності: національний та іноземний досвід. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Том 35 (74) № 2. С. 75–81.

24. Луценко Ю. В. Щодо протидії організованим злочинним угрупованням, які загрожують державній безпеці України. *СБУ в умовах війни в Україні: сучасні реалії та інноваційні стратегії забезпечення національної безпеки:* матер. міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 4–5 лип. 2024 р.). Київ: Алерта, 2024. С. 121–124.

25. Луценко Ю. В. Щодо удосконалення окремих положень кримінального та кримінального процесуального законодавства України. *Права та свободи людини в умовах особливого періоду:* зб. матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 5 черв. 2023 р.). Київ: КНЕУ, 2023. С. 133–136.

26. Луценко Ю. В., Макаренко Н. К. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації, що вчиняють шахрайські та корупційні правопорушення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 7. С. 364–368.

27. Мохончук С. М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законі: монографія. Харків. Право, 2013. 528 с.

28. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

29. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

30. Основи кваліфікації кримінальних правопорушень: навч. посіб. / М. І. Панов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна та ін.; за ред. М. І. Панова та С. О. Харитонова. Київ: Норма права, 2023. 460 с.

31. Полторацький О. Б. Кримінально-правова характеристика легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: монографія. Луганськ: Промдрук, 2013. 360 с.

32. Полторацький О. Б., Луценко Ю. В. Протидія злочинності в контексті світової безпекової політики. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 2. С. 215–217.

33. Про державний кордон України: закон України від 04.11.1991 р. № 1777-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992, № 2, Ст. 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text

34. Стрельцов Є. Л., Притула А. М. Незаконне переправлення осіб через державний кордон України: склад злочину: конспект лекції. Одеса. Фенікс. 2011. 28 с.

35. Тарасюк А. В., Луценко Ю. В. Актуальні проблеми удосконалення окремих положень кримінального та кримінального процесуального законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 1. С. 388–391.

36. Тарасюк А. В., Луценко Ю. В. Боротьба зі злочинністю та конфіденційне співробітництво: окремі проблеми теорії та практики. *Актуальні проблеми кримінального права:* матеріали XIV Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (Київ, 23 лист. 2023 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 137–142.

37. Тарасюк А. В., Луценко Ю. В. Запобігання нелегальній міграції: у пошуках оптимальної моделі. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2022. № 1(24). С. 1–24.

38. Тарасюк А. В., Луценко Ю. В. Проблеми запобігання корупційним правопорушенням юридичних осіб у сфері економіки, безпеки та оборони. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2025. Том 36 (75) № 1. С. 139–147.

39. Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве: монография. Харьков Вища школа. 1988. 196 с.

40. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину у кримінальному праві України: навч. посіб. Харків: Укр. юрид. акад., 1994. 80 с.

41. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину у кримінальному праві України: монографія. Харків: Право, 2016. 256 с.

42. Фєдосєєв В. В. Незаконне переправлення осіб через державний кордон України як форма об'єктивної сторони злочину передбаченого ст. 332 КК України. *Форум права.* 2012. № 4. С. 970–974.

43. Харитонов С. О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України: монографія. Харків: Право, 2018. 328 с.

44. Шульга А. М., Цвіркун Н. Ю. Особливості складу злочинного незаконного переправлення осіб через державний кордон (ст. 332 КК України). *Форум права.* 2016. № 4. С. 331–337.

45. Шульга А. М., Цвіркун Н. Ю. Підстави кримінальної відповідальності за незаконне переправлення осіб через державний кордон України. *Вісник кримінологічної асоціації України.* 2017. № 1 (15). С. 167–177.

46. Kharytonov Sergiy O. Countering Organized Crime in the European Context. Theory and practice of jurisprudence. 2024. № 1 (25). С. 141–152.

47. Lutsenko Yu., Motyl V., Tarasiuk A., Areshonkov V., Diakin Ya., Kamensky D. Globalization of White-Collar Crime: Far and Beyond National Jurisdictions. CUESTIONES POLÍTICAS. 2023. № 76. P. 64–75.

Анотація

Терлецький Є. В. **Проблеми притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне переправлення осіб через державний кордон України.** – Стаття.

У статті досліджено питання, які стосуються притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне переправлення осіб через державний кордон України. У ході дослідження з'ясовано, що сьогодні охорона державного кордону є важливою та невід'ємною складовою частиною загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки України, її суверенітету і територіальної цілісності. Контрабанда вогнепальної зброї та вибухових речовин, наркотичних засобів, незаконна трансплантація органів, торгівля людьми та нелегальна міграція є одними з найбільш розповсюджених суспільно небезпечних видів злочинної діяльності організованих злочинних угруповань. В останні роки нелегальна міграція в нашій країні набула загрозливих для національної безпеки масштабів. Це явище на перший погляд не шкідливе, однак стимулює зростання і розвиток міжнародної транснаціональної злочинності, підпільний ринок праці, примусової експлуатації людей, розповсюдження наркотиків, епідеміологічні та інфекційні захворювання.

При нагоді автор зазначає, що саме незаконне переправлення осіб через державний кордон України, кримінальна відповідальність за яке передбачена ст. 332 КК України, на сьогодні залишається однією з гострих та актуальних проблем, на подолання якої націлено сили та засоби ДПС України, ДБР, СБ України, ДМС України, НП України та інших правоохоронних органів. Незаконне переправлення осіб через державний кордон України являє собою злочинну діяльність, яка складається з окремих дій як з переправлення цих осіб через державний кордон України, так і дій з організації, керівництва та сприяння таким переправленням.

Суспільна небезпека діяння передбаченого ст. 332 КК України викликана такими соціально-економічними та політичними факторами, як: особливістю географічного розташування України, міжнародний характер незаконного переправлення осіб через державний кордон, відсутність захисту державного кордону на окупованих країною-агресором територіях, тимчасова окупація частини території України, протиправність дій, осіб, які намагаються незаконно перетнути державний кордон, спільні кордони з країнами ЄС.

За результатами дослідження, автором робляться висновки та пропозиції щодо удосконалення закону України про кримінальну відповідальність.

Ключові слова: незаконне переправлення осіб через державний кордон України; організовані злочинні угрупування; нелегальна міграція; транснаціональна злочинність; торгівля людьми.

Summary

Terletskyi Ie. V. **Problems of bringing to criminal liability for the illegal smuggling of persons across the state border of Ukraine.** – Article.

The article examines issues related to criminal prosecution for the illegal smuggling of persons across the state border of Ukraine. The study found that today the protection of the state border is an important and integral part of the national system for ensuring the national security of Ukraine, its sovereignty and territorial integrity. Smuggling of firearms and explosives, narcotics, illegal organ transplantation, human trafficking and illegal migration are among the most widespread socially dangerous types of criminal activity of organized criminal groups. In recent years, illegal migration in our country has reached a scale that threatens national security. At first glance, this phenomenon is not harmful, but it stimulates the growth and development of international transnational crime, the underground labor market, forced exploitation of people, the spread of drugs, epidemiological and infectious diseases.

On occasion, the author notes that the illegal smuggling of persons across the state border of Ukraine, criminal liability for which is provided for in Article 332 of the Criminal Code of Ukraine, remains one of the acute and urgent problems today, to overcome which the forces and means of the State Tax Service of Ukraine, the State Border Guard, the Security Service of Ukraine, the State Migration Service of Ukraine, the National Police of Ukraine and other law enforcement agencies are aimed. The illegal smuggling of persons across the state border of Ukraine is a criminal activity that consists of separate actions both of smuggling these persons across the state border of Ukraine, and of actions of organizing, leading and facilitating such smuggling.

The public danger of the act provided for in Article 332 of the Criminal Code of Ukraine is caused by such socio-economic and political factors as: the peculiarity of the geographical location of Ukraine, the international nature of the illegal crossing of persons across the state border, the lack of protection of the state border in the territories occupied by the aggressor country, the temporary occupation of part of the territory of Ukraine, the illegality of the actions of persons who try to illegally cross the state border, common borders with EU countries.

Based on the results of the study, the author draws conclusions and makes proposals for improving the law of Ukraine on criminal liability.

Key words: illegal smuggling of persons across the state border of Ukraine; organized criminal groups; illegal migration; transnational crime; human trafficking.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.98:004.932.2
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.20

Т. М. Івасишин
orcid.org/0009-0007-6604-0362
кандидат біологічних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України

М. М. Ленський
orcid.org/0009-0007-6604-0362
викладач кафедри безпілотних дистанційно керованих систем та комплексів
Навчально-наукового тренінгового центру оперативно-бойової підготовки
Національної академії Служби безпеки України

ЗАСТОСУВАННЯ БЕЗПІЛОТНИХ ЛІТАЛЬНИХ АПАРАТІВ ПІД ЧАС ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ: КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ

У сучасних умовах розвитку інформаційних технологій та цифровізації правоохоронної діяльності особливого значення набуває впровадження інновацій у сферу криміналістики. Одним із найперспективніших напрямів удосконалення техніко-криміналістичних засобів є застосування безпілотних літальних апаратів (БПЛА) під час проведення огляду місця події.

Ця технологія дає змогу суттєво змінити підходи до візуалізації місця події, збору доказової інформації та її подальшої обробки. Особливо актуальне використання дронів у ситуаціях, коли доступ до місця події є обмеженим або становить небезпеку для учасників слідчо-оперативної групи. Крім того, БПЛА забезпечують можливість створення точних цифрових моделей місця події, що значно підвищує ефективність аналізу отриманої інформації.

Актуальність дослідження зумовлена також відсутністю чітко врегульованих нормативних актів щодо використання БПЛА в кримінальному провадженні в Україні. Незважаючи на практичну доцільність та потенціал цієї технології, її використання пов'язане з низкою правових, етичних і процесуальних викликів, серед яких – допустимість доказів, дотримання права на приватність, забезпечення цілісності та автентичності зібраних матеріалів.

Таким чином, аналіз можливостей, переваг, ризиків і криміналістичних аспектів використання безпілотників є надзвичайно важливим як для наукового осмислення проблеми, так і для практичного вдосконалення діяльності органів досудового розслідування.

Метою статті є дослідження криміналістичних аспектів використання безпілотних літальних апаратів під час огляду місця події, аналіз їх потенціалу для фіксації доказової інформації, виявлення переваг та обмежень застосування дронів у кримінальному процесі, а також обґрунтування потреби в нормативному врегулюванні цієї практики в Україні.

Стан наукового дослідження. Питання використання інноваційних технологій у криміналістиці, зокрема БПЛА, останніми роками дедалі частіше стають предметом наукових досліджень. У вітчизняній правовій науці ця тематика ще перебуває на стадії формування, однак у зарубіжних країнах – США, Великій Британії, Німеччині, Франції – вже напрацьовано певний практичний і теоретичний досвід.

Серед українських авторів слід відзначити Обшалова С. В., Санакоєва Д. Б., Чаплинського К. О., Корнієнка В. В., Благута Р. І., Мовчана А. В., які у своїх працях розглядають техніко-криміналістичні засоби, зокрема застосування БПЛА.

Привертає увагу те, що в міжнародному контексті питання застосування дронів у криміналістиці розкривається значно глибше. У науковому журналі National Cancer Institute Nci Usa йдеться про можливості використання БПЛА для документування місця події та створення тривимірних моделей [1]. У звітах FAA Drone Response Playbook висвітлюються технічні, правові та етичні аспекти застосування дронів у правоохоронній діяльності [2].

Попри наявні напрацювання, слід зазначити, що в українському науковому просторі відсутній цілісний підхід до аналізу криміналістичних критеріїв допустимості та автентичності інформації, отриманої за допомогою БПЛА, а також до оцінки ризиків і стандартів використання цієї технології

© Т. М. Івасишин, М. М. Ленський, 2025

в межах кримінального провадження. Це свідчить про необхідність подальших теоретичних і прикладних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, огляд місця події є однією з першочергових та найважливіших слідчих (розшукових) дій, метою якої виступає оперативне виявлення, фіксація та вилучення слідів кримінального правопорушення, об'єктів, що можуть виступати як знаряддя його вчинення, а також інших матеріальних доказів, необхідних для встановлення істини у кримінальному провадженні. Ця дія також має на меті пошук підозрюваних за свіжими слідами, встановлення місця перебування викраденого майна, розшуку безвісти зниклих осіб або виявлення місць прихованих поховань, схованок тощо. Важливість огляду зумовлюється не лише його доказовим значенням, але й тим, що саме з нього часто починається весь подальший процес досудового розслідування.

Інтенсивний розвиток науки і техніки, особливо в галузі інформаційних технологій, справив істотний вплив на трансформацію криміналістичної теорії та практики. Поняття цифровізації поступово охоплює всі сфери діяльності правоохоронних органів, включаючи криміналістику, яка вже сьогодні широко використовує інноваційні технічні засоби збору та обробки інформації. У зв'язку з цим у науковому дискурсі все частіше вживається термін «цифрова криміналістика», що охоплює як теоретичні напрацювання, так і практичні методи застосування комп'ютерних, мережевих, геоінформаційних та мультимедійних технологій у кримінальному процесі [3].

Одним із найбільш перспективних напрямів цифрової трансформації криміналістики є використання безпілотних літальних апаратів у роботі слідчих та оперативних підрозділів. БПЛА слугують високотехнологічними засобами збирання інформації, які дають змогу з безпечної дистанції проводити фіксацію місця події з різних ракурсів, у тому числі в складних або потенційно небезпечних умовах (наприклад, зонах техногенних аварій, вибухів чи пожеж). У такий спосіб вони не лише підвищують ефективність огляду, а й зменшують ризики для учасників слідчо-оперативної групи. Застосування дронів у криміналістиці не лише вдосконалює процес збирання доказової інформації, але й відповідає світовим тенденціям модернізації кримінального правосуддя.

Безпілотні літальні апарати, або дрони, – це автономні або дистанційно керовані повітряні засоби, здатні виконувати широкий спектр завдань без фізичної присутності людини на борту [4].

Сучасні БПЛА оснащуються високоякісними камерами, тепловізорами, датчиками руху, GPS-навігацією та іншим обладнанням, яке допомагає отримувати точну й масштабну інформацію про місце події з повітря. Їхня гнучкість і маневреність дають змогу швидко охопити великі території, включаючи важкодоступні ділянки або зони з підвищеною небезпекою.

Слід наголосити на тому, що застосування технічних засобів фото-, відеозапису та кінозйомки під час використання БПЛА має здійснюватися відповідно до вимог статті 245^{-1} Кримінального процесуального кодексу України. Зазначені технічні засоби є важливим елементом процесу фіксації доказів, тому їх використання потребує суворого дотримання встановлених процесуальних норм [5].

У зв'язку з цим особливу увагу слід приділити оформленню протоколу як основного процесуального документа, що фіксує результати досудового розслідування. Його складають слідчий, дізнавач або прокурор під час або одразу після завершення відповідної процесуальної дії. Вступна частина такого протоколу має обов'язково містити відомості про залучення спеціаліста, його персональні дані (прізвище, ім'я, по батькові), а також відмітку про надання роз'яснень щодо його прав та обов'язків. Крім того, у протоколі необхідно зазначити, що всі учасники процесуальної дії були заздалегідь поінформовані про використання технічних засобів фіксації, а також вказати технічні характеристики застосованих пристроїв і носіїв інформації, умови та порядок їх експлуатації.

Зазначені вимоги базуються на положеннях частин 2 і 3 статті 104 та частини 2 статті 107 КПК України, які встановлюють, що під час фіксації слідчої дії технічними засобами це повинно бути відображено в протоколі. Також зазначається, що всі особи, які залучаються до такої дії, повинні бути попереджені про застосування технічних засобів, а в документі мають бути зафіксовані їхні персональні дані (ПІБ, дата народження, адреса проживання).

У випадках використання БПЛА з метою аерофотозйомки під час проведення слідчих дій у протоколі слід зазначати детальну інформацію про технічні засоби: марку, модель та серійний номер безпілотника, а також дані щодо карти пам'яті (тип, модель, обсяг у гігабайтах, серійний номер).

Важливу роль у якісному проведенні зйомки відіграють метеорологічні умови. Тому у протоколі доцільно зафіксувати фактичні показники погоди на момент польоту, зокрема: температуру повітря, рівень видимості, відносну вологість, атмосферний тиск, швидкість, напрям вітру тощо. Ці дані можна отримати за допомогою спеціалізованих мобільних додатків або вебсервісів.

У разі планування запуску БПЛА поблизу стратегічних, військових або охоронюваних об'єктів обов'язковим є попереднє погодження з відповідними органами управління задля уникнення можливого ураження дрона вогневими чи радіоелектронними засобами протидії.

Перед початком польоту доцільно зафіксувати серію контрольних скріншотів екрану мобільного пристрою на кількох висотних рівнях для перевірки якості передачі зображення та фокусування. Ці контрольні матеріали долучаються до основного протоколу разом з іншими файлами аерозйомки.

Окрему увагу слід приділити відповідності польотів БПЛА погодним умовам, передбаченим виробником. Дотримання температурного режиму, швидкісних параметрів вітру та інших технічних обмежень забезпечує безпечну експлуатацію пристрою. Необхідну інформацію щодо таких вимог можна знайти в інструкції до конкретної моделі дрона або на офіційному сайті виробника.

Оскільки безпілотні літальні апарати БПЛА є технічними засобами, оснащеними фото – та відеообладнанням, які призначені для здійснення візуального огляду й документування обстановки місця події, їх ефективне використання потребує наявності спеціальних знань. Зокрема, йдеться про технічну підготовку, що охоплює розуміння принципів функціонування дронів, їх конструктивних елементів та особливостей керування. Крім того, необхідні також криміналістичні знання, пов'язані з методами фотографування, відеозйомки та аерозйомки у процесі проведення слідчих дій [6, с. 113].

З огляду на складність та багатофакторність роботи з БПЛА, для забезпечення повноцінного огляду місця події доцільним є залучення як фахівця-криміналіста, так і окремого оператора дрона, який володіє відповідними навичками пілотування. У деяких випадках функцію оператора може виконувати криміналіст, який пройшов спеціалізоване навчання.

Отже, якісне проведення огляду вимагає всебічної підготовки. Недостатня організація попереднього етапу зазвичай призводить до поверхневого огляду та втрати важливої інформації. Підготовчий етап включає кілька послідовних дій:

1. Технічна підготовка БПЛА. На цьому етапі слід перевірити:

– комплектність обладнання: наявність мультикоптера, відео – та фотокамер, пульта керування, акумуляторів, мобільного пристрою (планшета або смартфона), кабелів, карт пам'яті необхідного обсягу та класу швидкості;

– стан зарядки всіх пристроїв – акумуляторів дрона, мобільного пристрою та пульта керування;

– працездатність програмного забезпечення (перевірка актуальності прошивки та входу в обліковий запис). За відсутності інтернету на місці проведення огляду оновлення або активація облікового запису можуть бути неможливими;

– функціональність усіх систем БПЛА (до польоту слід протестувати зв'язок з пультом, роботу моторів, стабілізаційного підвісу, GPS-модуля, якість передачі зображення).

У разі використання одного оператора перевірка може бути скорочена, проте в умовах змінного користування вона є обов'язковою.

2. Аналіз погодних умов у день польоту. Погодні показники перевіряються через метеосервіси або спеціальні авіаційні застосунки. Політ БПЛА доцільний лише за сприятливих умов – без сильного туману, опадів або шквального вітру. За незначного снігу або дощу політ можливий лише за умови нагальної потреби з дотриманням додаткових заходів безпеки: старт із сухої поверхні, ретельне обслуговування після польоту для запобігання окисненню.

Окрему увагу слід приділити температурному режиму. Наприклад, рекомендований температурний діапазон експлуатації для DJI Mavic 3 становить від –10 до +40°C. У холодну пору року акумулятори слід зберігати в теплих умовах (всередині автомобіля або в кишені одягу), щоб уникнути скорочення тривалості польоту через переохолодження елементів живлення.

Крім того, варто враховувати силу та пориви вітру. Наприклад, DJI Mavic 3 здатен безпечно функціонувати при вітрі до 12 м/с. Перевищення цього показника може призвести до втрати керування або аварійної посадки.

Після завершення підготовчих заходів слідчий переходить до робочого етапу огляду місця події із використанням БПЛА, який передбачає застосування відповідних тактичних методів. Найпоширенішими серед них є концентричний, ексцентричний, квадратний, лінійний (фронтальний), секторний та комбінований методи огляду, вибір яких залежить від характеру території, розміщення об'єктів і загальної структури місця події. Аерозйомка, що здійснюється з використанням БПЛА, реалізується відповідно до вказаних методів та дає можливість проводити огляд у широкому масштабі – швидко, безконтактно та з мінімальним втручанням у середовище [7, с. 32].

Основною формою фіксації під час аерозйомки є панорамування, яке поділяється на лінійне та кругове, одноярусне або багатоярусне, залежно від розміру і складності об'єкта. Для фіксації об'ємних споруд, таких як багатоповерхові будівлі, використовуються горизонтальні або вертикальні «змійки», що забезпечують максимальне охоплення фасадів та даху з різних ракурсів. Залежно від технічних характеристик дрона, відеозйомку можна поєднувати з фотозйомкою, що підвищує деталізацію матеріалу. Важливим аспектом є дотримання послідовності маршрутів зйомки, перекриття кадрів та безпеки польоту [7, с. 33].

БПЛА допомагають не лише здійснювати огляд та документування місця події, але й формувати цифрові 3D-моделі місцевості з метою просторового аналізу. Це особливо ефективно для дослідження великих відкритих територій, наприклад, сіль-

ськогосподарських полів, лісових масивів або зон техногенних уражень. 3D-моделювання з фіксацією координат дає змогу отримати точні дані про розташування слідів, об'єктів чи тіл та більш точно відтворити події, що мали місце, що у свою чергу підвищує доказову цінність зібраної інформації [7, с. 33].

З огляду на зазначене вище використання БПЛА під час огляду місця події забезпечує реалізацію принципів повноти та об'єктивності. Зокрема, дрони допомагають здійснити фото – та відеофіксацію місцевості з висоти, створити просторову модель події, а також ідентифікувати об'єкти, які могли бути пропущені візуальним шляхом під час наземного огляду. Такі можливості є особливо важливими у випадках масових катастроф, вибухів, пожеж або природних катаклізмів, де традиційні методи огляду стають небезпечними або обмеженими.

Інтеграція БПЛА в процес огляду місця події відкрила нові можливості для дотримання основних принципів криміналістики, зокрема принципу повноти та об'єктивності фіксації обстановки. Завдяки здатності охоплювати великі площі та фіксувати об'єкти з висоти, дрони забезпечують створення точного тривимірного образу місця події, що є цінним для подальшої реконструкції подій загалом.

Висновки. У процесі дослідження теоретичних та прикладних засад огляду місця події з використанням БПЛА було встановлено, що інтеграція новітніх цифрових технологій у криміналістику відкриває принципово нові можливості у зборі, фіксації та аналізі доказової інформації. Безпілотники, оснащені високоякісними оптико-електронними засобами, здатні забезпечити оперативну та безконтактну фіксацію великих територій, важкодоступних ділянок і об'єктів із потенційно високим ризиком для життя учасників слідчої дії.

Особливої актуальності набуває використання БПЛА у складних метеоумовах, зонах бойових дій або за необхідності огляду об'єктів великої площі. Аерозйомка дає змогу не лише отримати візуально насичене уявлення про місце події, але й створити тривимірну модель місцевості, що істотно підвищує аналітичну цінність зібраної інформації. Використання методів панорамування, в тому числі лінійної, кругової та багатоярусної зйомки, забезпечує точне охоплення об'єкта дослідження, дає змогу фіксувати подію з різних ракурсів і сприяє формуванню повної криміналістичної картини.

Водночас, успішне застосування БПЛА у межах кримінального процесу вимагає належної технічної, процесуальної й організаційної підготовки. Необхідною умовою є дотримання вимог Кримінального процесуального кодексу України, зокрема щодо протоколювання застосування технічних засобів фіксації та попередження учасників процесуальної дії про їх використання. Також важливим є залучення підготовлених фахівців – операторів дронів і спеціалістів-криміналістів, здатних грамотно застосовувати відповідні методики зйомки та інтерпретувати отриману інформацію.

Таким чином, використання БПЛА в системі огляду місця події не лише відповідає вимогам часу, але й формує нову якість криміналістичної практики, поєднуючи ефективність, точність та інноваційний підхід. Це проєктує подальше наукове осмислення, а також розвиток нормативно-правової бази, яка б чітко регламентувала порядок використання безпілотників у кримінальному провадженні та визначала процесуальний статус отриманих матеріалів як джерел доказів.

Література

1. Georgiou A., Masters P., Johnson S., Feetham L. (2022). *UAV-assisted real-time evidence detection in outdoor crime scene investigations*. Journal of Forensic Sciences, 67(3): 1221–1232. DOI: 10.1111/1556-4029.15009.

2. Federal Aviation Administration. Drone Response Playbook for Public Safety. Federal Aviation Administration. Washington, D.C., 2025. URL: https://www.faa.gov/uas/public_safety_gov/drone_response_playbook

3. Особливості проведення огляду місця події в умовах збройного конфлікту : методичні рекомендації / С.В. Обшалов, Д.Б. Санакоєв, К.О. Чаплинський та ін. ; ДДУВС. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 40 с.

4. Корнієнко В.В. Особливості огляду місця події в умовах ведення бойових дій. *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри* : зб. доп. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 квіт. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Кримінол. асоц. України, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2023. С. 125–126.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 11.09.2020. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9–10, № 11–12, № 13, ст. 88. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

6. Благута Р.І., Мовчан А.В. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання : монографія. Львів : Львів. держ. універ. внутр. справ, 2020. 256 с.

7. Когут А.А., Білоус В.В., Костенко Ю.О., Старостін О.Ю. Застосування безпілотних літальних апаратів під час досудового розслідування : практ. порадник. Харків : ФОП Бровін О.В., 2024. 76 с.

Анотація

Івасишин Т. М., Ленський М. М. **Застосування безпілотних літальних апаратів під час огляду місця події: криміналістичні аспекти.** – Стаття.

У статті розглянуто актуальні питання застосування безпілотних літальних апаратів (БПЛА) під час огляду місця події як одного з напрямів цифрової трансформації криміналістики. У сучасних умовах розвитку інформаційних технологій дрони дедалі частіше використовуються правоохоронними органами для фіксації обстановки, збору доказів та створення тривимірних моделей місцевості. Автори обґрунтовують, що вико-

ристання БПЛА дає змогу підвищити ефективність та безпеку проведення слідчих (розшукових) дій, особливо в умовах обмеженого доступу, небезпеки для життя або масштабних подій (катастроф, пожеж, вибухів).

У статті висвітлено переваги дронів, зокрема можливість зйомки з висоти, детального охоплення території, панорамування об'єктів, фіксації метеоумов, а також формування цифрових 3D-моделей, що сприяє просторовому аналізу та реконструкції подій.

Зокрема, автори акцентують увагу на потребі у спеціальній технічній та криміналістичній підготовці осіб, залучених до роботи з БПЛА, а також на доцільності участі фахівців-криміналістів і кваліфікованих операторів дронів. У статті наводяться приклади тактичних методів огляду місця події з використанням аерозйомки (концентричний, лінійний, комбінований методи) та технічні умови безпечної експлуатації пристроїв у різних погодних умовах.

На основі проведеного дослідження, встановлено, що інтеграція БПЛА в процес огляду місця події відкрила нові можливості для дотримання основних принципів криміналістики, зокрема принципу повноти та об'єктивності фіксації обстановки. Завдяки здатності охоплювати великі площі та фіксувати об'єкти з висоти, дрони забезпечують створення точного тривимірного образу місця події, що є цінним для подальшої реконструкції подій загалом. У підсумку зазначається, що інтеграція дронів у систему кримінального провадження сприяє дотриманню принципів об'єктивності, повноти та наукового підходу до збору доказів, що підвищує якість досудового розслідування.

Ключові слова: безпілотні літальні апарати (БПЛА), криміналістика, огляд місця події, дрон, аерозйомка, цифровізація, кримінальне провадження.

Summary

Ivasishyn T. M., Lenskyi M. M. **The use of unmanned aerial vehicles during the examination of the crime scene: forensic aspects.** – Article.

The article addresses current issues regarding the use of unmanned aerial vehicles during the inspection of a crime scene as one of the directions of the digital transformation of forensic science. In the current conditions of information technology development, drones are increasingly used by law enforcement agencies to document the scene, collect evidence, and create three-dimensional models of the area. The author substantiates that the use of unmanned aerial vehicles enhances the efficiency and safety of conducting investigative (search) actions, especially in situations of limited access, life-threatening conditions, or large-scale incidents (such as disasters, fires, or explosions).

The article outlines the advantages of drones, in particular the possibility of aerial imaging, comprehensive territorial coverage, panoramic surveying of objects, recording of weather conditions, and the formation of digital three-dimensional models, which facilitate spatial analysis and the reconstruction of events.

In particular, the authors emphasize the necessity of specialized technical and forensic training for individuals involved in the operation of unmanned aerial vehicles, as well as the appropriateness of engaging forensic specialists and professionally trained drone operators. The article presents specific examples of tactical methods for conducting crime scene examinations using aerial photography (including concentric, linear, and combined approaches), and outlines the technical requirements for the safe operation of such devices under various weather conditions.

Based on the conducted research, it is established that the integration of unmanned aerial vehicles into the process of crime scene inspection has opened new opportunities for observing the fundamental principles of forensic science, particularly the principles of completeness and objectivity of scene documentation. Due to their ability to cover large areas and capture objects from above, drones enable the creation of an accurate three-dimensional representation of the crime scene, which is valuable for the subsequent reconstruction of events. In conclusion, it is noted that the integration of drones into the system of criminal proceedings promotes compliance with the principles of objectivity, completeness, and a scientific approach to the collection of evidence, thereby improving the quality of pre-trial investigation.

Key words: unmanned aerial vehicles, forensic science, crime scene inspection, drone, aerial photography, digitalization, criminal proceedings.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.21

А. Д. Ошедша
orcid.org/0009-0003-6464-5350
аспірантка відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СТРОКУ НАКЛАДЕННЯ АРЕШТУ НА МАЙНО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Постановка проблеми. Відповідно до положень кримінального процесуального закону накладення арешту на майно виконує важливу функцію в частині забезпечення дієвості кримінального провадження. Проте з огляду на нормативно-правове регулювання накладення арешту на майно, необхідно констатувати, що практична реалізація такого заходу забезпечення кримінального провадження не вирізняється правовою визначеністю у зв'язку з відсутністю вказівки на визначення строку, протягом якого на майно може накладатися арешт. Така законодавча прогалина створює передумови для необмеженого у часі втручання у право особи на власність, що суперечить міжнародним стандартам захисту права на мирне володіння майном, закріпленим у статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1]. Зазначене обумовлює нагальну потребу щодо здійснення подальших наукових досліджень, спрямованих на обґрунтування визначення чіткого часового проміжку накладення арешту на майно у кримінальному провадженні з метою забезпечення ефективного захисту прав учасників кримінального судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості правової природи накладення арешту на майно як заходу забезпечення кримінального провадження, відображено у дослідженнях багатьох процесуалістів, зокрема О. В. Верхогляд-Герасименко, О. Л. Вознюк, Н. В. Глинська, І. В. Гловюк, А. В. Дрозд, А. В. Захарко, О. І. Здрок, І. П. Зіньковський, М. В. Лепей, Л. М. Лобойко, В. В. Рогальська, Т. В. Смалюк, О. Ю. Татаров, О. І. Тищенко, О. Г. Шило, та інших. Однак сучасні наукові напрацювання, як правило, зорієнтовані на дослідження проблемних питань щодо підстав і порядку накладення арешту на майно, вдосконалення механізму оскарження арешту майна, визначення співвідношення з іншими заходами процесуального примусу тощо. Натомість, з огляду на дефектність законодавчого врегулювання строку, на який накладається арешт на майно у кримінальному провадженні, зазначена проблематика не отримує належної уваги, що не сприяє дотриманню права особи на мирне володіння майном. Відтак, наукове осмислення строку тривалості арешту майна у кримінальному провадженні видається особливо актуальним, оскільки відсутність будь-якої вказівки на термін накладення арешту на майно призводить до того, що в практичній площині тривалість арешту майна не має об'єктивного обґрунтування, створюючи ризик істотного порушення прав, свобод і законних інтересів людини.

Метою статті є наукове обґрунтування необхідності нормативного врегулювання строку накладення арешту на майно у кримінальному провадженні крізь призму дотримання фундаментальних прав, свобод і законних інтересів його учасників. Досягнення поставленої мети передбачає здійснення комплексного аналізу доктринальних положень, норм кримінального процесуального законодавства та практики його застосування в частині питань, що виникають у зв'язку із визначенням тривалості строку накладення арешту на майно у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Накладення арешту на майно відповідно до положень ст. 170 КПК України розглядається як тимчасове обмеження речового права на відповідне майно, яке полягає у позбавленні особи можливості вільно розпоряджатися, відчужувати або користуватися ним у повному обсязі [2]. Разом з тим, як слушно зауважує Т. В. Смалюк, застосування арешту на майно не може ґрунтуватися на абстрактному припущенні про ймовірне злочинне походження майна або потенційну причетність особи до вчинення нею кримінального правопорушення. У зв'язку з цим сторона обвинувачення при зверненні з клопотанням про накладення арешту на майно має обґрунтувати наявність достатньої доказової бази, що підтверджує або зв'язок майна з кримінальним правопорушенням, або причетність конкретної особи до його вчинення, або правові норми, які вказують на цивільну відповідальність конкретної особи за дії, вчинені підозрюваним. Тобто рішення про арешт майна в кожному окремому випадку набуває індивідуалізованої специфіки, що передусім виявляється у предметі клопотання, правових підставах заявлених вимог, обставинах, що підлягають доказуванню, процесуальній меті та

© А. Д. Ошедша, 2025

завданнях, які переслідує сторона обвинувачення, а також юридичних наслідках. Це свідчить про те, що арешт майна повинен бути співмірним із завданням забезпечення дієвості кримінального провадження і правом особи на мирне володіння майном [3, с. 215].

Також на увагу заслуговує думка О. Л. Вознюка, що арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження не може бути виключенням із загальної логіки регулювання процесуальних строків тих чи інших заходів забезпечення кримінального провадження. Якщо порівняти накладення арешту на майно із низкою інших заходів забезпечення, то цілком очевидно, що у кримінальному процесуальному законодавстві передбачено відповідні часові обмеження щодо їх застосування, що сприяє забезпеченню правової визначеності та запобігає свавільному або надмірно тривалому обмеженню прав і свобод особи, щодо якої вони застосовані [4, с. 140]. З такою думкою важко не погодитись, адже, наприклад, тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом застосовується на строк, визначений у відповідному рішенні слідчого судді, але не більше ніж на два місяці (ч. 2 ст. 148 КПК України), відсторонення від посади також обмежене в часі та не може на перевищувати двох місяців (ч. 2 ст. 154 КПК України), домашній арешт застосовується на строк, визначений у відповідній ухвалі слідчого судді, але не може перевищувати двох місяців, а сукупний строк – не може перевищувати шести місяців (ч. 6 ст. 181 КПК України), тривалість тримання під вартою не може перевищувати шістдесяти днів (ч. 1 ст. 197 КПК України) [2]. Тобто в межах загального підходу законодавця до заходів забезпечення кримінального провадження, визначення строків є тією необхідністю, яка дозволяє уникнути довільного втручання у права та свободи людини та гарантувати дотримання процесуальної рівноваги між публічним інтересом і тимчасовим обмеженням прав і свобод осіб, щодо яких обрано той чи інший захід забезпечення кримінального провадження. Разом з тим відсутність аналогічної норми щодо строку дії ухвали про арешт майна вказує на існування необґрунтованого нормативного дефекту, коли захід забезпечення, що прямо впливає на обмеження права власності, може застосовуватись на невизначений або надмірний строк без необхідності періодичного перегляду доцільності його продовження. Така ситуація суперечить загальним засадам кримінального провадження і не відповідає вимогам Конвенції щодо непорушності права власності та наявності встановлених часових обмежень для кожного втручання у гарантовані права та свободи особи. В цьому контексті нормативно-правова регламентація строку накладення арешту на майно є необхідною умовою для приведення норм кримінального процесуального законодавства у відповідність до принципу правової визначеності та забезпечення реального, а не декларативного змісту тимчасового характеру цього заходу забезпечення кримінального провадження.

На наш погляд, вказівка на тимчасовість арешту майна має об'єктивно означати наявність чітко визначеного або принаймні передбачуваного кінцевого терміну дії цього заходу забезпечення кримінального провадження. Це обумовлено тим, що відповідні обставини, які були підставами для накладення арешту на майно, з часом можуть змінитися або зовсім втратити свою актуальність, адже кримінальне провадження не є статичним, а розвивається в динаміці. Відповідно, потреба у подальшому забезпеченні арештом майна дієвості кримінального провадження може перестати існувати. Проте донині головною проблемою правового регулювання накладення арешту на майно залишається законодавча прогалина, пов'язана з відсутністю визначення строку, протягом якого накладається арешт на майно у кримінальному провадженні. Попри те, що положення кримінального процесуального закону змістовно регламентують підстави та порядок накладення арешту на майно (ст. 170 КПК України), процедуру звернення з відповідним клопотанням до слідчого судді (ст. 171 та ст. 172 КПК України), механізм оскарження ухвали про арешт майна (ст. п. 9 ч. 1 ст. 309 КПК України), але жодного строкового обмеження або мінімального орієнтиру щодо тривалості дії арешту майна у кримінальному провадженні не встановлено. Це створює ситуацію, за якої майно особи може залишатися під арештом невизначено тривалий час, без необхідності періодичного перегляду доцільності такого обмеження. Як приклад доречно навести Постанову Дніпровського районного суду м. Києва від 15.10.2021 року (справа № 1-182/2011), в межах якої зазначено, що на грошові кошти особи, яка є сином підсудного, у сумі 1901000 грн накладено арешт відповідною постановою слідчого прокуратури ще від 16.04.2008 року. При цьому питання щодо скасування накладеного арешту на майно та повернення грошових коштів заінтересованій особі вирішено лише у 2021 році, після спливу 13 років. Строк арешту майна виявився настільки тривалим, що істотно змінилися як обставини кримінального провадження, так і правові підстави для застосування заходу забезпечення, про що свідчить тільки прийняття у 2012 році нового КПК України. Крім того, відповідно до обставин справи, настала смерть підозрюваного, на підставі чого провадження потребує подальшого закриття. Також варто зауважити, що інкримінований діяння втратило ознаки складу кримінального правопорушення внаслідок змін у законі про кримінальну відповідальність. Серед іншого сплинули строки давності, передбачені для притягнення особи до

кримінальної відповідальності, що унеможливлює продовження провадження навіть за відсутності інших перешкод [5].

Наведений приклад є наочною ілюстрацією проблеми надмірної тривалості застосування арешту майна у кримінальному провадженні, що безпосередньо пов'язана з відсутністю у кримінальному процесуальному законодавстві встановлених строкових меж дії відповідного заходу забезпечення. Відтак, ситуація з арештом, що тривав понад десятиліття без перегляду його обґрунтованості та без фіксації чітких строків його дії, продемонструвала процесуальне свавілля, в межах якого відсутність контролю за строками фактично сплинуло на «замороження» майна невинуватої особи. Це свідчить про правову невизначеність, непропорційність, формальний підхід і суттєве порушення права людини на мирне володіння майном. Подібні рішення лише підтверджує необхідність законодавчого врегулювання питання строків дії арешту майна, щоб унеможливити ситуації, коли захід тимчасового обмеження права власності перетворюється на безстрокове позбавлення доступу до майна без належного судового перегляду і без юридичних гарантій захисту прав заінтересованих осіб.

Однак у більшості випадків суди розглядають тимчасовість накладення арешту на майно не крізь призму необхідності встановлення конкретного строку, а з позиції можливості заявити клопотання про скасування арешту майна повністю або частково, якщо заінтересована особа зможе довести , що в подальшому застосуванні цього заходу відпала потреба або арешт накладено необґрунтовано [6]. Такий підхід фактично покладає процесуальний тягар доведення недоцільності подальшого існування арешту на саму особу, чиї права обмежено, без ініціативної діяльності якої арешт майна триватиме безстроково навіть у випадках, коли підстави для арешту майна відпали, розумні підозри, передбачені ч. 1 ст. 170 КПК України, істотно зменшилися чи повністю знівелювалися. Але навіть за цих умов тимчасовість не слугує критерієм для автоматичного перегляду або припинення дії арешту майна, а лише означає гіпотетичну можливість його скасування, що не гарантує належного захисту прав заінтересованих осіб у випадках, якщо арешт на майно накладено формально, без належного строкового контролю, або в ситуаціях, де докази сторони обвинувачення втратили свою актуальність. Тому розуміння тимчасовості накладення арешту на майно без прив'язки до визначеного строку перетворює тимчасовий захід забезпечення кримінального провадження на потенційно безстроковий інструмент втручання у майнові права.

Відсутність унормованого строку, на який накладається арешт у кримінальному провадженні, особливо коли власниками такого майна виступають потерпілі, піддається критиці адвокатами О. Ю. Макаренко та Н. А. Макаренко. На власних прикладах захисту інтересів клієнтів у кримінальному провадженні, вони зауважують, що навіть після того, як необхідність у подальшому арешті майна відпадає, його строк фактично не переглядається, що призводить до тривалого і безпідставного обмеження права власності. В аналізованому ними кримінальному провадженні, автомобіль клієнта (потерпілого у кримінальному провадженні) перебував під арештом понад чотири місяці, причому протягом цього періоду орган досудового розслідування не здійснював жодних слідчих (розшукових) дій, які б обґрунтовували необхідність такого втручання у право на мирне володіння майном. Внаслідок цього наголошено на практичній необхідності внесення до кримінального процесуального законодавства змін, які б передбачали визначені часові межі дії арешту майна з урахуванням мети його застосування, зміни обставин, що стали підставою для накладення арешту, та з огляду на дотримання засад кримінального провадження [7, с. 50–51]. На наш погляд, в подібних випадках встановлення граничного строку або, щонайменше, орієнтовного критерію розумного строку накладення арешту на майно відповідатиме логіці тимчасового характеру його застосування. Водночас відсутність у чинному КПК України таких строкових обмежень породжує свавільне та безстрокового втручання у майнові права особи, що прямо суперечить як міжнародним стандартам захисту прав людини, так і принципу правової визначеності, на чому неодноразово наголошує у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Наприклад, ЄСПЛ у справі «Pendov v. Bulgaria» дійшов висновку, що тривале вилучення майна у особи спричинило порушення принципу пропорційності та справедливого балансу між суспільними інтересами і правом на мирне володіння майном, всупереч ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції. Це пов'язано з тим, що у власника вилучено сервери для розміщення веб-сайтів на необґрунтовано тривалий строк (приблизно на вісім місяців) у зв'язку з порушенням авторського права іншою особою, яка користувалася послугами цих серверів. ЄСПЛ встановив, що прокуратура могла б скопіювати дані серверів і повернути їх значно раніше. Відсутність періодичного перегляду та тривалий строк вилучення створили непропорційне навантаження на особу, в результаті чого відбулося невиправдано тривале обмеження майнових прав заявника, що унеможливило ведення ним підприємницької діяльності [8].

Іншим прикладом, що свідчить про необхідність встановлення адекватного періоду втручання у право на мирне володіння майном є рішення ЄСПЛ у справі «Liliana Capo et Roberto Puleo contre l'Italie», в межах якого наголошено, що ро-

зумність тривалості втручання у право власності має оцінюватися в контексті конкретних обставин справи і згідно з критеріями, встановленими практикою ЄСПЛ, а саме: законність заходу, мета, співмірність з наслідками для власника, поведінка заявника тощо. У підсумку ЄСПЛ зазначив, що будь-яке втручання у право власності має бути тимчасовим, а не безстроковим, і передбачати процедуру повернення майна, якщо цілі кримінального провадження більше не потребують його утримання [9].

Враховуючи й іншу практику ЄСПЛ щодо захисту права на мирне володіння майном (зокрема, справи «Rysovskyy v. Ukraine» [10], «Kryvenkyy v. Ukraine» [11], «East/West Alliance Limited v. Ukraine» [12], «Sporrong and Lonnroth v. Sweden» [13], «James and Others v. the United Kingdom» [14]), важливо наголосити, що у вітчизняних судових рішеннях трапляються показові приклади, коли суд, посилаючись на тимчасовий характер арешту майна, свідомо встановлює граничний строк його застосування, який визнається необхідним і достатнім для досягнення цілей цього заходу забезпечення кримінального провадження. Подібні підходи вказують на існування судової ініціативи щодо наповнення накладення арешту на майно змістом правової визначеності для недопущення порушення права власності. Зокрема, в ухвалі слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 18.02.2020 року (справа № 991/1402/20) наголошено на тимчасовому характері накладення арешту на майно, а також констатовано необхідність беззаперечного дотримання пропорційності між змістом заходу забезпечення кримінального провадження та цілями, які переслідує сторона обвинувачення. У підсумку суд зазначив, що, оскільки чинне кримінальне процесуальне законодавство не містить прямої вказівки про обов'язкове визначення строку арешту майна, суд з огляду на обставини справи встановив строк дії такого арешту у два місяці. Як обґрунтовано в ухвалі, саме цей строк є достатнім для фіксування (зчитування, копіювання з відповідних матеріальних об'єктів) відомостей, які містяться на вилученому майні та мають доказове значення для сторони обвинувачення. Свою позицію суд обґрунтував посиланням на ч. 1 ст. 114 КПК України, яка передбачає, що у випадках, коли закон не встановлює процесуального строку, суд, слідчий суддя мають право встановити його з урахуванням розумного строку [15]. На нашу думку, наведена позиція слідчого судді ВАКС є показовою, оскільки вона враховує тимчасовість застосування арешту майна у кримінальному провадженні, демонструє можливість визначення доцільності та тривалості накладення арешту на майно судом у кожному конкретному випадку, з огляду на пропорційність, обґрунтованість і мету заходу забезпечення, а також демонструє високий рівень суддівської доброчесності щодо захисту прав, свобод і законних інтересів особи.

Враховуючи зазначене, потрібно констатувати про наявність обґрунтованої необхідності внесення змін і доповнень до чинного кримінального процесуального законодавства в частині чіткого визначення строку накладення арешту на майно. Зважаючи на загальний підхід законодавця, який послідовно передбачає встановлення часових меж для обмеження конституційних прав і свобод особи у кримінальному провадженні, вважаємо за доцільне визначити, що арешт на майно може накладатися на строк не більше двох місяців, із можливістю подальшого перегляду та продовження цього строку судом за умови наявності обґрунтованої потреби в такому продовженні. На цій підставі потрібно доповнити норми КПК України статтею 173-1 «Строк дії ухвали про накладення арешту на майно, продовження строку арешту на майно» та викласти її зміст таким чином:

«1. Строк дії ухвали слідчого судді, суду про накладення арешту на майно або продовження строку арешту майна не може перевищувати двох місяців.

2. Строк накладення арешту на майно обчислюється з моменту вилучення майна.

3. Строк арешту майна може бути продовжений слідчим суддею, суддею на два місяці.»

Це дозволить не лише унеможливити виникнення ситуацій безстрокового та необґрунтовано тривалого обмеження права на мирне володіння майном, але й забезпечить дотримання принципів правової визначеності, пропорційності та ефективного судового контролю у сфері застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Варто зазначити, що Комітет Верховної Ради України з питань антикорупційної політики, досліджуючи законопроект «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення гарантій захисту суб'єктів господарювання під час здійснення кримінального провадження» № 12439 виявляє корупціогенні фактори, зокрема у частині встановлення надто короткого строку для арешту майна (не більше двох місяців). Комітет вказує на можливість не продовження арешту через надмірну завантаженість слідчих суддів, що, за їх думкою, призведе до передчасного зняття арешту без фактичного розгляду клопотань. Також наголошується на тому, що подібне врегулювання ніби надає надмірні дискреційні повноваження слідчому судді [16]. Проте, з нашого погляду, така позиція потребує критичного переосмислення. Слідчий суддя є представником судової гілки влади, яка керується принципами незалежності, неупередженості, безсторонності та об'єктивності. Отже, твердження про те, що встановлення строкових обмежень щодо арешту майна надаватиме слід-

чим суддям можливість зловживати наданими повноваженнями, видається дискусійним. Якщо керуватись цією логікою, будь-яке процесуальне рішення, яке ухвалює слідчий суддя, може потенційно містити корупційні ризики, що є прямим запереченням основ поділу влади.

Крім того, відсутність встановленого строку дії арешту майна у чинному кримінальному процесуальному законодавстві створює значно більше підстав для зловживань, оскільки надає стороні обвинувачення можливість невизначено довго утримувати заарештоване майно без оновлення обґрунтування необхідності такого втручання. Тому позиція Комітету Верховної Ради вбачається такою, що потребує подальшого обговорення, оскільки не вирішує проблему надмірної тривалості та безстрокового обмеження права власності заінтересованих осіб у кримінальному провадженні. Навпаки, встановлення чітких строків накладення арешту на майно забезпечує додаткові гарантії прав особи та водночас не позбавляє сторону обвинувачення дієвих інструментів для досягнення цілей кримінального провадження.

Висновки. Проблемою правового регулювання КПК України є законодавча прогалина щодо не врегулювання строку, на який накладається арешт на майно у кримінальному провадженні. Положення кримінального процесуального закону не вимагають від слідчого судді, суду встановлювати строк арешту майна під час досудового розслідування та судового розгляду. Цей нормативний дефект обумовлює існування правової невизначеності щодо часових меж обмеження права особи на власність у випадку вилучення майна та накладення на нього арешту у кримінальному провадженні.

Відсутність у змісті кримінальних процесуальних норм положення щодо строку накладення арешту на майно під час кримінального провадження може призводити до безпідставно тривалого втручання у право людини на мирне володіння майном. Через деякий час підстави для арешту майна можуть відпасти, розумні підозри, передбачені ч. 1 ст. 170 КПК України, істотно зменшитися чи повністю знівелюватися. У зв'язку з цим, у приписах кримінального процесуального закону має регламентуватися конкретний та розумний строк накладення арешту на майно у кримінальному провадженні.

З урахуванням загального підходу законодавця до визначення часових меж обмеження прав особи під час кримінального провадження, вважаємо, що арешт майна може накладатися на строк не більше двох місяців. За необхідності подальшого утримання майна сторона обвинувачення має ініціювати процедуру продовження арешту майна шляхом звернення з відповідним клопотанням до слідчого судді, суду.

На основі здійсненного наукового дослідження потрібно доповнити норми КПК України статтею 173-1 «Строк дії ухвали про накладення арешту на майно, продовження строку арешту на майно» та викласти її зміст таким чином:

«1. Строк дії ухвали слідчого судді, суду про накладення арешту на майно або продовження строку арешту майна не може перевищувати двох місяців.

2. Строк накладення арешту на майно обчислюється з моменту вилучення майна.

3. Строк арешту майна може бути продовжений слідчим суддею, суддею на два місяці.».

Література

1. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1952 р. Рада Європи; Протокол, Міжнародний документ від 20.03.1952. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 27.06.2025).

2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. №№ 90–91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 27.06.2025).

3. Смалюк Т. В. Проблемні питання регламентації накладення арешту на майно в кримінальному провадженні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 3. С. 214–219.

4. Вознюк О. Л. Баланс приватного інтересу та потреб кримінального провадження при арешті майна. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2024. № 72. С. 138–141.

5. Постанова Дніпровського районного суду від 15 жовтня 2021 року. Справа № 1-182/2011. Провадження № 1/755/13/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100346710 (дата звернення: 27.06.2025).

6. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 06 травня 2019 року. Справа № 752/16147/18. Провадження № 1-кс/752/4312/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81540676 (дата звернення: 27.06.2025).

7. Макаренко О. Ю., Макаренко Н. А. Захист інтересів клієнта в кримінальному провадженні (на прикладі розгляду практики накладення арешту на майно потерпілого в кримінальному провадженні). *Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції «Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє» (Одеса, 11 листопада 2022 р.)*. Одеса: Фенікс,. 2022. С. 47–51.

8. Case of Pendov v. Bulgaria, № 44229/11, 12.10.2020. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-201890%22]} (дата звернення: 27.06.2025).

9. Case of Liliana Capo et Roberto Puleo contre l'Italie, № 43656/98, 14.05.2004. URL: https://surl.li/frbuea (дата звернення: 27.06.2025).

10. Rysovskyy v. Ukraine, № 29979/04, 20.10.2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-107088%22]} (дата звернення: 27.06.2025).

11. Kryvenkyy v. Ukraine, № 43768/07, 16.05.2017. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-171478%22]} (дата звернення: 27.06.2025).

12. East/West Alliance Limited v. Ukraine, № 19336/04, 202.06.2014. URL:

https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-152981%22]} (дата звернення: 27.06.2025).

13. Sporrong and Lonnroth v. Sweden, № 7151/75; 7152/75, 23.09.1982. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57580%22]} (дата звернення: 27.06.2025).

14. James and Others v. the United Kingdom, № 8793/79, 21.02.1986. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57507%22]} (дата звернення: 27.06.2025).

15. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 18.02.2020. Справа № 991/1402/20. Провадження № 1-кс/991/1431/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87847194 (дата звернення: 27.06.2025).

16. Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення гарантій захисту суб'єктів господарювання під час здійснення кримінального провадження від 24.01.2025 № 12439. *Верховна Рада України*. URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/55696 (дата звернення: 27.06.2025).

Анотація

Ошедша А. Д. **Щодо визначення строку накладення арешту на майно у кримінальному провадженні.** – Стаття.

У статті досліджено проблематику визначення строку накладення арешту на майно у кримінальному провадженні як одного з ключових аспектів дотримання права на мирне володіння майном. Обґрунтовано, що положення кримінального процесуального закону, в межах якого передбачено тимчасовість арешту майна, не містить визначення строку його тривалості, що створює підґрунтя для свавільного та неконтрольованого обмеження права власності. Звернуто увагу, що на відміну від інших заходів забезпечення кримінального провадження (тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом, відсторонення від посади, домашній арешт, тримання під вартою), строк арешту майна не регламентується. Констатовано, що такий нормативний дефект обумовлює існування правової невизначеності щодо часових меж обмеження права особи на власність у випадку вилучення майна та накладення на нього арешту у кримінальному провадженні. Проаналізовано судову практику в контексті строків застосування арешту майна. З'ясовано, що суди переважно розглядають тимчасовість накладення арешту на майно не крізь призму необхідності встановлення конкретного строку, а з позиції можливості заявити клопотання про скасування арешту майна. Зазначено, що рішення про накладення арешту на майно потребує індивідуального обґрунтування, пов'язаного з метою забезпечення дієвості кримінального провадження. Доведено, що відсутність конкретних строків арешту майна не відповідає стандартам, встановленим практикою Європейського суду з прав людини, який наголошує на необхідності дотримання пропорційності, тимчасовості та справедливого балансу між суспільними інтересами та правом особи на мирне володіння майном. Зроблено висновок, що впровадження граничного строку з можливістю його продовження відповідає принципу правової визначеності та європейським стандартам захисту прав людини. Сформульовано пропозиції щодо внесення змін і доповнень до змісту кримінального процесуального закону шляхом унормування строку накладення арешту на майно у кримінальному провадженні.

Ключові слова: строки, накладення арешту на майно, кримінальне провадження, право на мирне володіння майном, заходи забезпечення кримінального провадження.

Summary

Oshedsha A. D. **On determining the term for imposing seizure of property in criminal proceedings.** – Article.

The article examines the issue of determining the duration of seizure of property in criminal proceedings as one of the key aspects of respecting the right to peaceful possession of property. It is argued that the provisions of criminal procedural law, which provide for the temporary seizure of property, do not specify the duration of such seizure, which creates grounds for arbitrary and uncontrolled restrictions on property rights. It is noted that, unlike other measures to ensure criminal proceedings (temporary restriction of the use of a special right, removal from office, house arrest, detention), the duration of seizure of property is not regulated. It has been established that this regulatory defect leads to legal uncertainty regarding the time limits for restricting a person's right to property in the event of seizure and seizure of property in criminal proceedings. Judicial practice has been analyzed in the context of the duration of property seizure. It has been found that courts mainly consider the temporary nature of the seizure of property not through the prism of the need to establish a specific term, but from the position of the possibility of filing a motion to cancel the seizure of property. It is noted that the decision to seize property requires individual justification related to the purpose of ensuring the effectiveness of criminal proceedings. It has been proven that the absence of specific time limits for seizure of property does not comply with the standards established by the practice of the European Court of Human Rights, which emphasizes the need to observe proportionality, temporariness, and a fair balance between public interests and the right of individuals to peaceful possession of property. It has been concluded that the introduction of a time limit with the possibility of extension complies with the principle of legal certainty and European standards for the protection of human rights. Proposals have been formulated to amend and supplement the content of criminal procedural law by standardizing the time limit for the seizure of property in criminal proceedings.

Key words: terms, seizure of property, criminal proceedings, right to peaceful possession of property, measures to ensure criminal proceedings.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

В. Б. Сухомлин, А. А. Настюк
Вплив комунікації між вічем та князівською владою
на розвиток держави та права в Київській Русі
після прийняття християнства 3

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

А. С. Іванова
Предмет доказування у справах про обмеження фізичної особи
у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх 11

І. Л. Озадовський
Виникнення легітимних очікувань в господарсько-процесуальних правовідносинах 16

ТРУДОВЕ ПРАВО,
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

О. Є. Луценко
Переважне право працівників на залишення на роботі:
абсолютне чи відносне? 20

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Р. С. Кірін
Актуальні питання правової охорони надр України 27

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС,
ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Арзу Гаджієва
Європейські та світові стандарти здійснення податкової та фінансової політики 33

С. Ю. Гоцалюк
Законодавче забезпечення енергозбереження як пріоритетний напрямок
інтеграції України до Європейського Союзу 37

Д. В. Кравцов
Особливості здійснення фінансового контролю в умовах воєнного стану:
загальна характеристика 41

О. В. Муза
Актуальні питання доказування в адміністративному судочинстві України 46

О. Г. Погребняк
Теоретико-правові основи публічного правонаступництва
в сучасному адміністративному праві 50

О. А. Сокуренко
Адміністративно-правові аспекти пенсійного забезпечення осіб,
звільнених з військової служби 54

Р. М. Труба
Адміністративні відносини з приводу забезпечення національної безпеки 58

В. В. Чуднов
Ліцензування як інструмент публічного адміністрування
у сфері ринку природного газу в Україні 63

А. В. Чукаєва
Регулювання діяльності платформ соціальних мереж:
свобода слова vs відповідальність за контент
(аналіз українського та європейського підходів) 67

І. П. Шумейко
Фінансова відповідальність у сфері якості та безпечності продукції,
а також екологічної безпеки 73

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

А. В. Боровик
Соціально-правовий вимір торгівлі людьми 80
О. В. Калінніков
Ризики та загрози застосування штучного інтелекту
у кримінальному провадженні in absentia 86
М. В. Мальцев
Відмежування кримінального правопорушення,
передбаченого ст. 272 КК України від суміжних кримінальних правопорушень 92
Є. В. Терлецький
Проблеми притягнення до кримінальної відповідальності
за незаконне переправлення осіб через державний кордон України 96

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

Т. М. Івасишин, М. М. Ленський
Застосування безпілотних літальних апаратів під час огляду місця події:
криміналістичні аспекти 105
А. Д. Ошедша
Щодо визначення строку накладення арешту на майно
у кримінальному провадженні 110

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Sukhomlyn V. B., Nastiuk A. A.
The Influence of Communication Between the Viche and the Princely Authority on the Development of the State and Law in Kyivan Rus after the Adoption of Christianity 3

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

Ivanova A. S.
Subject of proving in cases on limitation of an individual's opportunity to visit gambling establishments and participate in gambling 11

Ozadovskyi I. L.
The emergence of legitimate expectations in commercial procedural legal relations 16

LABOUR LAW,
SOCIAL WELFARE LAW

Lutsenko O. Ye.
Preemptive right of employees to stay at work: absolute or relative? 20

ENVIRONMENTAL AND LAND LAW

Kirin R. S.
Current issues of legal protection of subsoil of Ukraine 27

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS,
FINANCIAL LAW, CYBERLAW

Arzu Hadzhiieva
European and world standards for implementing tax and financial policy 33

Gotsalyuk S. Yu.
Legislative ensurance of energy saving as a priority direction of Ukraine's integration into the European Union. 37

Kravtsov D. V.
Features of financial control under martial law: general characteristics 41

Muza O. V.
Current issues of proof in the administrative proceedings in Ukraine 46

Pogrebnyak O. G.
Theoretical and Legal Foundations of Public Succession in Modern Administrative Law 50

Sokurenko O. A.
Administrative and legal aspects of pension provision for persons discharged from military service 54

Truba R. M.
Administrative relations on the grounds of ensuring national security 58

Chudnov V. V.
Licensing as a tool of public administration in the field of the natural gas market in Ukraine 63

Chukaieva A. V.
Regulation of Social Media Platforms:
Freedom of Speech vs Content Responsibility
(Analysis of Ukrainian and European Approaches) 67

Shumeiko I. P.
Financial responsibility in the area of product quality and safety, as well as environmental safety 73

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY

Borovyk A. V.
The socio-legal dimension of human trafficking 80
Kalinnikov O. V.
Risks and threats of using artificial intelligence in criminal proceedings in absentia 86
Maltsev M. V.
Delimitation of the criminal offense provided for in article 272 of the Criminal Code of Ukraine from related criminal offenses 92
Terletskyi Ie. V.
Problems of bringing to criminal liability for the illegal smuggling of persons across the state border of Ukraine 96

CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINALISTICS

Ivasishyn T. M., Lenskyi M. M.
The use of unmanned aerial vehicles during the examination of the crime scene: forensic aspects 105
Oshedsha A. D.
On determining the term for imposing seizure of property in criminal proceedings 110

Науково-практичне юридичне видання

ПРИКАРПАТСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний журнал

Випуск 3 (62)

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – І. Чудеснова
Комп'ютерна верстка – С. Любченко

Підписано до друку 01.07.2025 р. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 13,68. Ум. друк. арк. 13,95.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0725/616.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1. Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua